

ÖNSÖZ

1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla dünya literatürüne giren ve o günden bu yana, neredeyse aralıksız bir şekilde, batılı devletlerin gündeminde kalmayı başaran “*Ermeni Meselesi*”, aslında ne Osmanlı Devleti’nin ne de Türkiye Cumhuriyeti’nin temel bir meselesi olmayıp, İngiliz ve Rus emperyalizminin mücadelesinden ortaya çıkmış bir kavramdır. Anılan iki devletin Anadolu’nun doğusunda çakışan menfaatleri, bu meselenin çıkış noktasını oluşturur.

İngiltere Rusya’nın, Rusya da İngiltere’nin zengin Ortadoğu topraklarına inmesini engellemek için Doğu Anadolu’yu da içine alan tampon bir Ermeni Devleti kurulmasını zarurî görüyorlardı. Bunu gerçekleştirebilmek maksadıyla, Osmanlı idaresi altında gayet rahat ve sorunsuz bir hayat sürdüren Ermenilerin millî hislerini açığa çıkarmaya ve bu hisleri körüklemeye başladılar. Yaptıkları yoğun propaganda ve misyonerlik faaliyetleri neticesinde Ermeniler, kısa zamanda Osmanlı Devleti’ne düşman olup, buldukları bölgelerde planlı ve sistemli bir şekilde isyan hareketlerine başladılar. İstanbul’dan Van’a kadar uzanan çok geniş bir yelpazede meydana gelen bu isyanlarda, pek çok masum Müslüman, Ermeni çetecilerin hedefi olmaktan kurtulamadı. I. Dünya Savaşı’nda da Rus askerleriyle işbirliği yapan ve Osmanlı’yı adetâ arkadan vuran Ermenilerin bu kanlı serüveni, ülkenin güvenliği için devletin daha doğudaki vilayetlerine tehcir edilmeleriyle neticelendi.

Ermenilerle ilgili Türkiye’deki yüksek öğretim kurumlarında pek çok yüksek lisans ve doktora tezi kaleme alınmıştır. “*Vilâyât-ı Sitte’de Ermeniler (1878-1914)*” adlı tezimizde, Ermenilerin öteden beri anayurtları olduğunu iddia ettikleri ve *Vilâyât-ı Sitte* olarak adlandırılan Doğu Anadolu’nun altı vilayetindeki (Erzurum, Diyarbakır, Sivas, Van, Bitlis, Ma’muretü’l-Aziz) sosyo-kültürel yapılarını, 1878-1914 yılları arasında tarihlendirerek, ele aldık. Çalışmamızda başta Esat Uras, Kamuran Gürün ve Azmi Süslü gibi konuya vâkıf pek çok ilim adamımızın basılı kitaplarını, konuyla ilgili yazılmış makaleleri, sempozyum bildirilerini, yüksek lisans ve doktora tezlerini inceledik. Osmanlı Devleti’nin o döneme ilişkin resmî belgeleri olan arşiv vesikaları görülmeden gerçek anlaşılamayacağından, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan belgeleri taradık.

Üç bölümden meydana gelen tezimizin ilk bölümünde, araştırmamıza konu olan Ermenilerin menşei, dilleri, dinleri ve tarihsel süreç içerisinde hâkimiyetleri altına girdikleri devletlerden gördükleri muameleler ile özellikle Türk devletlerinde buldukları hoşgörülü himâye anlayışı ortaya konuldu. İkinci bölümde, *Vilâyât-ı Sitte’de* meskûn Ermeni cemaatinin nüfusunu, eğitim durumlarını, dinî yapılarını, devlet kademesinde yer aldıkları görev ve mevkîleri ele aldık. Üçüncü

ve son bölümde ise yine aynı bölgede meydana gelen Ermeni isyanları ve bu isyanların çıkmasında büyük rolü bulunan yabancı devletlerin meseleye olan yaklaşımları, devrin politikaları ışığı altında incelendi. Bilhassa son bölüm, Ermeni meselesinin ortaya çıkışını ve günümüze kadar devam eden etkilerini açıklaması bakımından son derece önemlidir. Ermeni meselesini ortaya çıkaran sebepler ve sonrasında imparatorluğun dört bir yanında yaşanan Ermeni isyanları kronolojik olarak incelendiğinde, olaylarda Türk tarafının masum olduğu ve asıl katliama maruz kalanların Ermeniler değil, Türkler olduğu kolaylıkla anlaşılır.

Her zaman görüşlerinden faydalandığım Bölüm Başkanımız ve değerli hocam Sayın Prof. Dr. İlker ALP ve O'nun nezdinde tüm Bölüm hocalarıma, tezin hazırlanışı esnasında bana yol gösteren danışmanım Sayın Yrd. Doç. Dr. Şenol ÇELİK'e teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak, çalışmalarımın her safhasında yanımda ve bana yardımcı olan, maddî ve manevî desteğini esirgemeyen aileme, İstanbul'daki çalışmalarım sırasında yardımlarından dolayı dostum Dilek MUTAF ve ailesine, kıymetli meslektaşım Araş. Gör. Ülkü ÇALIŞKAN'a sonsuz teşekkürler...

Ayşe TERZİOĞLU

Edirne-2005

ÖZET

İngiltere ve Rusya'nın sömürgeci politikalarının aynı coğrafya üzerinde çarpışması neticesinde ortaya çıkan ve 1878'den bu yana hem dünya hem de ülke gündemini meşgul eden Ermeni meselesi, dün olduğu gibi bugünde Türkiye'yi siyasî arenada sıkıştırmak ve istediklerini elde etmek amacıyla yabancı devletler tarafından kullanılmaktadır. Bugün Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nin 1915 yılındaki I. Dünya Savaşı'nda 1,5 milyon Ermeni'yi soykırıma uğrattığı iddiasıyla suçlanmaktadır. Halbuki anılan tarihte yaşanan hadise, bu savaşta Osmanlı Devleti'nin karşı safında yer alan Ruslarla işbirliği yapan ve Türk ordusuna arkadan saldıran Ermenilerin, devletin güvenliği için daha doğudaki vilayetlere göç ettirilmesinden başka bir şey olmayıp bu olayın da “soykırım” gibi ciddi bir insanlık suçuyla da yakından veya uzaktan alakası yoktur. 1915'ten önce Ermeni ahalinin çıkardığı sayısız isyan hareketinde, çıkan çatışmalardan dolayı iki taraftan da insan kayıpları olmuştur. Kaldı ki bu isyanlarda, Türk tarafını tahrik eden ve onlar üzerine planlı ve sistemli bir şekilde silahlı saldırılarda bulunanlar da daima Ermeniler olmuştur. Ne bu türden çatışmalarda ne de tehcir esnasında 1,5 milyon Ermeninin hayatını kaybetmesi mümkün gözükmemektedir. Zira o dönemde Osmanlı topraklarında bu kadar Ermeni yaşamadığı gibi Ermeni ahali, nüfusunun en yoğun olduğu Doğu Anadolu'da bile toplam nüfusun % 10'unu geçemiyordu.

İmparatorluğun her bölgesinde olduğu gibi Vilâyât-ı Sitte'de yaşayan Ermeniler de, bir arada yaşadıkları Türklerle gayet iyi komşuluk ilişkilerine sahiptiler. Karşılıklı kültür etkileşimlerinin yaşandığı bu komşuluk ilişkisinde Ermeniler, Ermenice'yi bırakıp Türkçe'yi anadilleri gibi konuşmaya başlamışlardı. Hatta aralarından Müslümanlarla evlenmek uğruna dinini değiştirip Müslüman olanlar dahi mevcuttu. Vilâyât-ı Sitte'de Ermeniler için açılmış çok sayıda okul bulunuyordu. Bu okullarda pek çok Ermeni genci eğitim görme imkanına sahipti. Yine mevcut kiliselerinde özgürce ibadetlerini yerine getiren Ermenilere din konusunda da hiçbir baskı yapılmamıştır. Genellikle ticaretle uğraşan Ermeniler, Türklere oranla daha fazla gelire sahiptiler. Ayrıca belli bir miktar vergi ödeyerek askerlik görevinden de muaf olabiliyorlardı. Türkler hayatlarının büyük bir kısmını cephelerde savaşarak geçirirken Ermeniler, ticarî işleriyle uğraşacak daha fazla zaman bulabiliyorlardı. Dolayısıyla Ermenilerin yaşantıları Türklere nazaran çok daha iyi durumdaydı. Fakat Ermenilerin bu rahat yaşamı, XIX. yy.'dan itibaren batılı devletlerin emperyalist politikalarına alet olmalarıyla birlikte bozulmaya başlamıştır.

Anahtar kelimeler: Vilâyât-ı Sitte, Doğu Anadolu, Osmanlı Devleti, Ermeniler.

ABSTRACT

The Armenian matter, which has come into being as a result of England and Russia's policies crashing over the same geography and which has made both the world and the country agenda busy, has still been used as it was used yesterday to compress Turkey in the political arena and to obtain what they want by the foreign government. Today Turkish Republic has been accused with the claim of causing one and a half million Armenians genocide in the I. World War of Ottoman Empire in the year 1915. However, this event which was lived at the mentioned time, is nothing more than Armenian people's who were taking place at the counter side of Ottoman Empire, cooperating with the Russian and attacking the Turkish army from behind, having migrated towards eastern provinces, in addition, this event has neither a nearby nor further relation with a serious humanity crime like "*genocide*". Before 1915, in the countless mutiny actions caused by Armenian people, there have become human less from both sides because of appearing conflicts. In addition, in these mutinies, always the Armenian were the ones who has provoked the Turkish side and made armed attacks over them in a planned and systematic way. It can't be seen as possible neither at these kinds of conflicts nor at the duration of immigration one and a half million Armenian's losing their lives. Because besides this number of Armenian didn't live in Ottoman lands. In that period, the Armenian population could not pass over the ten percentage even in the Eastern Anatolia in which their population was mostly existing.

As it is in every region of the empire, the Armenian living in the Vilâyet-i Sitte, had also good neighborliness relations with the Turkish people they lived with. In this neighborliness relations, in which mutual culture influences were lived, the Armenian had started to speak Turkish as their mother tongue giving up Armenian. Even there were ones who changed their religion just to be able to marry the Muslim people. There were a lot of schools opened for the Armenian in the Vilâyet-i Sitte. In these schools, lots of Armenian teenagers had right to have education. Again no pressure has been applied to the Armenian who worship freely in their existing churches at religion point. The Armenian, who were generally busy with trade, had more income compared to the Turks. Besides, they had the right to be excused from military service by paying a definite amount of tax. While Turks were spending most of their life in fronts fighting, the Armenian were able to find more time to be busy with their commercial business. Therefore, the Armenian's life were in better conditions compared to Turks. However, Armenian people's there comfortable lives started to be spoiled dating from the XIX. century with their being used in a bad way for the western countries exploitative policies.

Key words: Vilâyet-i Sitte, Eastern Anatolia, Ottoman Empire, Armenians.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	VII
TABLolar LİSTESİ.....	IX
GİRİŞ.....	XI

I. BÖLÜM

BERLİN ANTLAŞMASI (1878)'NA KADAR ANADOLU'DA ERMENİLER

A. Ermeniler Hakkında Genel Bilgiler.....	1
1. Ermeniler'in Menşei.....	1
2. Dinleri.....	4
3. Dilleri.....	5
B. Berlin Antlaşması'na Kadar Ermeniler'in Kısa Tarihçesi.....	6
1. Selçuklu Öncesinde Anadolu'da Ermeniler.....	6
2. Selçuklular ve Doğu Anadolu Beylikleri Döneminde Ermeniler.....	11
3. Ermeniler'in Osmanlı İdaresine Girmesi ve Berlin Antlaşması'na (1878) Kadar Siyasî Durumları.....	19
a. Ermeniler'in Osmanlı İdaresine Girmesi.....	19
b. Berlin Antlaşması'na Kadar Siyasî Durumları.....	21

II. BÖLÜM

VİLÂYÂT-I SİTTE (Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Elazığ, Sivas, Van)'DE ERMENİLER

A. Vilâyât-ı Sitte'nin Mülkî Taksimatı ve Ermeniler.....	27
1. Erzurum Vilayeti.....	28
2. Sivas Vilayeti.....	29
3. Diyarbakır Vilayeti.....	29
4. Ma'muretü'l-Aziz Vilayeti.....	30
5. Bitlis Vilayeti.....	30
6. Van Vilayeti.....	31
B. Ermenilerin Sosyo-Ekonomik Durumları.....	31
1. Vilâyât-ı Sitte'de Ermeni Nüfusu.....	31
2. Ermenilerin Eğitim İmkânları.....	49

a. Ermeni Cemaat Okulları.....	49
b. Yabancıların Ermeniler İçin Açtığı Okullar.....	57
(1) Amerikan Okulları.....	58
(2) Fransız Okulları.....	65
(3) Alman Okulları.....	66
3. Dinî Hayatları.....	67
a. Mezhep Değiştirenler.....	68
b. İhtida Edenler.....	72
4. Devlet Kademesinde Görevli Ermeniler.....	77

III. BÖLÜM

VİLÂYÂT-I SİTTE'DE ERMENİ SORUNU

A. Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışındaki Başlıca Âmiller.....	86
1. Yabancı Devletlerin Ermeni Sorununa Yaklaşımları.....	86
a. İngiltere'nin Ermeni Sorununa Yaklaşımı.....	87
b. Rusya'nın Ermeni Sorununa Yaklaşımı.....	94
c. Fransa'nın Ermeni Sorununa Yaklaşımı.....	98
d. Amerika'nın Ermeni Sorununa Yaklaşımı.....	102
2. Misyonerlik Faaliyetleri.....	104
3. Kilise ve Din Adamları.....	107
4. Basın-Yayın Yoluyla Yapılan Propaganda.....	111
B. Vilâyât-ı Sitte'deki Ermeni İsyanları.....	115
1. Erzurum Olayları.....	115
2. Sivas Olayları.....	116
3. Diyarbakır Olayları.....	118
4. Ma'muretü'l-Aziz Olayları.....	121
5. Bitlis Olayları.....	123
6. Van Olayları.....	128
C. İsyanlar Karşısında Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler	132
D. Ermeni İsyanlarının Sonuçları.....	134
SONUÇ.....	136
BİBLİYOGRAFYA.....	138
DİZİN	147
EKLER.....	153

KISALTMALAR

ABCFM	: American Board of Commissioners for Foreign Missions
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
A.MKT.MHM.	: Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî
ATASE	: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
CEV. ADL.	: Cevdet Tasnifi Adliye
çev.	: Çeviren
DH.EUM.EMN.	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Emniyet Kalemî
DH.EUM.MEM.	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Memurîn Kalemî
DH.EUM.MTK.	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Muhaberât ve Tensikât Müdüriyeti Kalemî
DH.İD.	: Dahiliye Nezareti İdarî Kısım
DH.MUİ.	: Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Dr.	: Doktor
H.	: Hicrî
HR. MKT.	: Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî
HR.SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasî Kısım
Hız.	: Hazreti
hızr.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
km.	: Kilometre
M.	: Miladî
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
MV.	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
ORH	: Osmanlı-Rus Harbi Kataloğu
s.	: Sayfa
St.	: Saint
TTK	: Türk Tarih Kurumu

yay. hzr.	: Yayına hazırlayan
Y.A.HUS.	: Yıldız Hususî Maruzat Evrakı
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrak
Y. MTV.	: Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı
Y.PRK.ASK.	: Yıldız Perakende Askerî Maruzat
Y.PRK.AZJ.	: Yıldız Perakende Arzuhal ve Jurnaller
Y.PRK.DH.	: Yıldız Perakende Dahiliye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.EŞA.	: Yıldız Perakende Elçilik ve Şehbenderlik Tahriratı
Y.PRK.MF.	: Yıldız Perakende Maarif Nezareti Maruzatı
Y.PRK.PT.	: Yıldız Perakende Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı
Y.PRK.TKM.	: Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mâbeyn Mütercimliği
Y.PRK.UM.	: Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahriratı
yy.	: Yüzyıl

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Osmanlı Devleti'nde yapılan ilk resmî nüfus sayımı sonuçları.....	32
Tablo 2: Patrikhane istatistiklerine göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusu (1882 yılı).....	34
Tablo 3: Patrikhane istatistiklerine göre Vilâyât-ı Sitte nüfusu (1912 yılı).....	34
Tablo 4: Patrikhane istatistiklerine göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusu (1913 yılı).....	35
Tablo 5: Ermeni Patrikhanesi'nin 1882, 1912, 1913 yıllarına ait, Ermeni nüfusunu gösteren nüfus verilerinin karşılaştırılması.....	35
Tablo 6: 1834-1914 yılları arasında Osmanlı Devleti'nden Amerika Birleşik Devletleri'ne göç eden Ermeni nüfusunun yıllara göre dağılımı.....	37
Tablo 7: Fransız belgelerine göre 1893-97 yıllarına ait Osmanlı nüfus verileri.....	38
Tablo 8: Lynch'e göre tüm dünyadaki Ermeni nüfusunun bölgelere göre dağılımı.....	39
Tablo 9: Lynch'in dört Doğu Anadolu vilayeti için verdiği 1896 ve sonrasına ait nüfus verileri.....	39
Tablo 10: Vital Cuinet'in Vilâyât-ı Sitte'ye ait 1892 yılı nüfus verileri.....	40
Tablo 11: V. Cuinet'in 1896-97 yıllarına ait tüm Osmanlı Devleti'nin genelini gösteren nüfus verileri.....	40
Tablo 12: Vilâyât-ı Sitte'de meskûn Ermenilerin, kadın ve erkek nüfusa göre dağılımı.....	40
Tablo 13: Stanford J. Shaw'un 1890, 1897, 1906, 1914 yıllarına ait nüfus verileri.....	41
Tablo 14: Stanford J. Shaw'un XIX. yy. sonu Vilâyât-ı Sitte'ye ait nüfus verileri.....	41
Tablo 15: J. McCarthy'nin 1895-96 yıllarına ait Vilâyât-ı Sitte nüfusunu gösterir verileri.....	41
Tablo 16: J. McCarthy'nin 1912 yılına ait Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusuna ilişkin değerlendirmesi.....	42
Tablo 17: Lynch, Cuinet ve McCarthy'nin nüfus verilerinin karşılaştırılması.....	43
Tablo 18: Amasya sancağının 1892 yılına ait Müslüman ve Ermeni nüfusunu gösteren tablo.....	44
Tablo 19: Diyarbakır vilayetinin 1899 yılına ait merkez kazasının nüfusunu gösteren tablo.....	45
Tablo 20: David Magie'nin 1919 yılındaki Paris Konferansı'na sunduğu 1918 yılına ait Osmanlı Devleti nüfus verileri.....	46
Tablo 21: Halep, Adana ve Vilâyât-ı Sitte'de meskûn nüfusun 1890 yılına ait verileri.....	46
Tablo 22: 1909 yılında Bitlis, Sivas ve Van vilayetlerinde yaşayan ahalinin dine ve kadın-erkek sayısına göre dağılımı.....	47
Tablo 23: Vilâyât-ı Sitte'nin 1909 yılı nüfusunun cemaatlere göre dağılımı.....	47

Tablo 24: Osmanlı Devleti'nin 1911 yılı resmî sayım sonuçlarını gösteren veriler.....	48
Tablo 25: Vilâyât-ı Sitte dahilindeki gayr-i müslimlere ait ruhsatlı ve ruhsatsız okullar.....	55
Tablo 26: Vilâyât-ı Sitte ve kazalarında Ermenilere ait cemaat okulları ve misyonerler tarafından Ermeniler için açılmış okulların 1894 yılı itibarıyla miktarı.....	58
Tablo 27: XX. yy. başlarında Vilâyât-ı Sitte'deki Amerikan okulları.....	63
Tablo 28: 1900 yılında tüm imparatorluk sınırları dahilindeki Amerikan misyoner okulları ve buralarda eğitim gören öğrenci sayısı.....	64
Tablo 29: 1884-1885 tarihlerinde Ma'muretü'l-Aziz vilayetinde idarî işlerde görevli Ermeniler..	81
Tablo 30: Vilâyât-ı Sitte dahilinde Osmanlı ordusunda görevli Ermeniler.....	82
Tablo 31: Vilâyât-ı Sitte'deki Ermenilerden emniyet teşkilâtında görev alanlar.....	83

GİRİŞ

Vilâyât-ı Sitte'yi oluşturan altı Doğu Anadolu vilayeti Bitlis, Erzurum, Harput (Ma'muretü'l-Aziz), Diyarbakır, Sivas ve Van'dır. Bunlardan Bitlis, Türkiye'nin Doğu Anadolu'sunda, aynı adı taşıyan su kenarında ve Van gölünün güneybatı kıyısındaki Tatvan iskelesine 25 km. mesafede bulunan bir vilayet merkezidir. Ermeniler tarafından *Bageş (Pagiş)* ve Araplar tarafından da *Badlis* şeklinde tesmiye edilen bu şehrin adına, eski Türk eserlerinde *Bidlis* olarak rastlanmaktadır¹. Bitlis adının anlamı hakkında ise, *Bit* veya *Bed* kelimeleri Asur dilinde *yurt* manasına geldiğinden şehrin adının buradan geldiği sanılmaktadır. Diğer yandan *Bedlis* kelimesi de havası ve suyu güzel olan yer manasına gelmektedir².

Mevkiinin yüksekliği ve özellikle dağlar arasına sıkışmış bir çukur halinde olan topografyası, Bitlis'in ikliminin şiddetli olmasına neden olmuştur. Yazların sıcak, kışların sert ve uzun geçtiği Bitlis'in yağışları da boldur. Kışın yağın karlar ve baharda görülen yoğun yağmurlar nedeniyle şehrin etrafında bulunan derelerden geçmek güçleşir. Bu derelerden en önemlisi, Bitlis'ten geçen Bitlis suyudur. Van gölünü Muş ovasından ayıran Nemrud sönmüş volkan kütesinin güney eteğinde uzanan Rahva düzlüklerinden çıkarak, Siirt'in güney batısında Bohtan suyu ile karışıp, daha güneyde Dicle'nin ana koluna dökülmektedir. Bitlis şehri de, Bitlis suyunun yukarı Elcezire düzlüklerine inmeden önce, doğu Toroslar arasında açtığı dar ve derin vadi içerisinde kurulmuştur³.

Kuzeyde Aras vadisinden, kuzeydoğuda İran'dan gelen, Suriye ve Akdeniz'e giden yollar Bitlis'ten geçmektedir. Kuzeydoğu veya güneybatı hattında yapılacak her sefer veya sevk edilecek her türlü ticarî mal, yine buradan geçmek zorundadır. Bağdat'tan Erzurum'a oradan da Trabzon'a gideceklerin kaderi, bu bölgede hâkim olanlara bağlıdır⁴. Bu nedenle Bitlis ve civarı bölgeler, tarih boyunca çok sayıda medeniyete ev sahipliği yapmış ve pek çok kez el değiştirmiştir. M.Ö. 700 yıllarında Mitanni ve Urartu hakimiyetleri altında kurulan Bitlis, daha sonra Asur, Bizans ve İranlıların eline geçmiştir. Hz. Ömer zamanında Müslüman tarafından fethine girişilen Bitlis, birkaç kez de Bizans ve İslamlar arasında alınıp verilmiştir. 1071 yılındaki Malazgirt savaşında büyük kahramanlığı görülen Selçuk valilerinden Dilmaçoğlu Mehmed'e bu bölgenin hâkimiyeti teslim edilmiş ve şehir uzun bir müddet adı geçen tarafından idare edilmiştir. Daha sonra sırasıyla Artukoğulları, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Harzemşahların hâkimiyetinde kalan Bitlis, XIV. yy.'da Şerefhanogullarının kurduğu Bitlis emirliğine sahne olmuştur. Karakoyunlulara,

¹ Besim Darkot, "Bitlis", *İA*, II, s. 657-658.

² Sıtkı Aydın, *Bitlis Tarihi*, İstanbul 1967, s. 6.

³ B. Darkot, *Aynı madde*, s. 658.

⁴ Hamza Zülfikar, *Bitlis-Muş Yörelerinde Halk Kültürü, Atatürk ve Kuvayimillie Hareketleri*, Ankara 1992, s. 1.

Akkoyunlulara ve Safevilere bağı olarak yönetilen emirlik, 1514 yılında Yavuz Sultan Selim'im Çaldıran seferinden sonra Osmanlı hâkimiyetine alınmış ve Van Beylerbeyliğinin bağlanmıştır⁵.

Cumhuriyet döneminden sonra 1929 yılında bir kaza halinde Muş vilayetine bağlanan Bitlis, 1936 yılında tekrar vilayet olarak tesis edilmiştir. 5.482 km. arazi üzerinde yer alan Bitlis, Tatvan, Ahlat, Mutki, Hizan Ve merkez olmak üzere 5 kazadan oluşmaktadır⁶.

Anadolu'nun kuzeydoğusunda yer alan ve bugün de büyük bir şehir olma özelliği gösteren Erzurum, Fırat'ın yukarı havzasında geniş bir ovanın güneydoğu kenarında, Eđerli dağ eteğinde ve deniz seviyesinden 1.850-1.980 m. Yükseklikte, meyilli bir arazi üzerine kurulmuştur. Erzurum'un doğusundaki Pasin ovası ve bunun merkezi Hasan-kale, doğudan gelen taarruzlara karşı daha dayanıksız olduğundan, bu bölgenin merkezi öteden beri daha batıda, yani Erzurum ovasında yer almıştır. Bu ova, kuzeyde Dumlu ve Gavur dağları, güneyde Palan-Döken kütlesi ile kuşatılmış olup, batıda Erzincan ovasına, Kara-Su vadisinin teşkil ettiği dar boğazlar ile geçilir. Doğuda Karga-Pazarı ve Palan-Döken dağları arasında alçak bir eşik, Erzurum ovasını Pasin ovasından ayırır. Erzurum ve bölgesinin iklimi, son derece şiddetlidir. Kışlar uzun ve soğuk geçer. Kısa süren bir bahar döneminin ardından sıcak bir yaza geçilir. Özellikle yazın gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkı oldukça fazladır. Gündüz 34 dereceye çıkabilen sıcaklık, gece 5 dereceye kadar düşer. Kısa süren bu yaz döneminin ardından çabucak kışa geçilir.

Erzurum, Kafkasya ve İran'dan gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan tek giriş kapısı olduğundan dolayı, ilk ve orta çağlarda doğudan Anadolu'ya girmek teşebbüsünde bulunan istilâ ordularının, Roma-İran ve daha sonra da Bizans-Selçuklu imparatorluklarının rekabet alanı içerisinde kalmıştır. Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra devletin doğuya yaptığı seferlerde önemli bir üs vazifesi gören Erzurum, XIX. yy.'dan itibaren güneye doğru genişleyen Rusların taarruzlarında, bir istihkâm işlevi görmüştür. Erzurum daha eski çağlarda ve özellikle orta çağda İran, Hint ve Orta Asya'dan gelen malların Akdeniz'e indirildiği bir güzergâh üzerinde olması dolayısıyla, çok önemli bir konak yeri ve faal bir ticarî merkezdi.

Roma istilâsından önce, Ermeniler tarafından Karin (Garin, Karana) veya Karnoi Kal(gh)ak diye adlandırılan belde, IV. asır sonlarına doğru Roma devletine ihlal edilmiş ve 415 tarihinde, Anatolius tarafından, Roma imparatorunun ismine izafeten Theodosiopolis ismi verilmiştir. Sonradan Araplar tarafından şehre Karnoi Kalak'tan türetilerek Kalikala veya kısaca Kali adı verilmiştir.

Tarihinde pek çok kez istilâlara uğrayan şehir Roma, İran ve Bizans istilâlarından sonra 1018 yılında Türklerin idaresine girmiş ve bu tarihte burada Saltukoğulları emareti kurulmuştur.

⁵ S. Aydın, *Aynı eser*, s. 5-8.

⁶ B. Darkot, *Aynı madde*, s. 661.

Moğollar tarafından da işğâl edilen Erzurum Anadolu Selçuklu Sultanlığı yıkılıncaya kadar bu devletin hâkimiyetinde kalmıştır. Bundan sonra sırasıyla İlhanlılar, Togaylılar, Çobanlılar, Celâyirliilerin, Eretna Devleti'nin ve Karakoyunluların hâkimiyetlerine giren Erzurum, Timur'un işğâline uğramaktan da kurtulamamıştır. Yavuz Sultan Selim'in İran üzerine yaptığı Çaldıran seferinde (1514) ele geçirilen Erzurum, Kanunî Sultan Süleyman döneminde çıkılan İran seferinin (1534) ardından beylerbeylik olarak teşkil edilmiştir.

XVII. yy. kaynaklarına göre, Paşa sancağı Erzurum olmak üzere, Şarkî-Karahisar, Kiğı, Hınıs, Yukarı-Pasin, Malazgirt, Tekman, Kız-Uçan, İspir, Tortum, Namervan, Mecinkerd sancaklarından meydana gelen Erzurum Beylerbeyliği, 1850 yılı salnâmesine göre Erzurum, Çıldır, Kars, Bayezid ve Dersim livalarından mürekkepti. 1864 vilayet teşkilâtında ise Erzurum vilayeti, Erzurum, Çıldır, Kars, Bayezid, Van, Muş ve Erzincan sancaklarını içine alıyordu. 1882 yılında Erzurum, Bayburd, Bayezid ve Erzincan sancaklarından oluşan vilayet, 1899'da Erzurum, Erzincan ve Bayezid sancaklarını içine alıyordu. Bugünkü sınırlar içinde 25.692 km alanda yer alan Erzurum şehri, merkez de dahil olmak üzere 9 ilçeden meydana gelmektedir. Bunlar; Erzurum, Aşkale, İspir, Tortum, Oltu, Pasinler (Hasan-Kale), Hınıs, Tekman (Tatos) ve Kara-Yazı'dır⁷.

Harput vilayeti ise Doğu Anadolu'da Murad ırmağı vadisinin aşağı kısmına açılan Ulu ovanın kuzey kenarındaki Elaziz kasabasının 5 km. kuzeyinde, ovaya hâkim bir yamaç üzerinde ve deniz seviyesinden 1280 m. yükseklikte kurulmuş eski bir şehirdir⁸.

Harput isminin menşei konusunda çeşitli rivayetler ortaya atılmıştır. Coğrafyacı Strabo'nun bahsettiği *Sophen* bölgesinde bulunan *Karkathiokerta* şehrinin Harput olduğu ileri sürülmüştür. Yani Harput adını bu şehirden almıştır. Bununla birlikte Harput ve çevresi hakkındaki kesin bilgilerin başladığı IV. yy.'la birlikte, İranlılar tarafından zaptedilen şehre *Ziata Castellum* denildiği bilinmektedir. Bu tabir Arapça'ya da *Hısn-ı Ziyâd* olarak geçmiştir. Harput kelimesinin menşeinin Ermenice'den geldiği, diğer bir iddiadır. Hisar mânâsına gelen *bert* kelimesi ile taş veya kaya demek olan *har* kelimesinin anlamları dikkate alınarak, şehrin adının *Taşkale* anlamına geldiği ileri sürülmüştür. Ancak bu iddiaların aksine, Harput adının Urartu ve Hurilere dayandığı, *Harput* veya *Harbert* şeklindeki yazılışın son hecesi olan *pert* veya *bert* ekinin Urartu dilinde şehir anlamına gelen *gert* ekinin bir varyantı olduğu da ileri sürülmüş ve son hecesi *gert* ekiyle biten *Malazgert*, *Mazgert* gibi şehirler buna örnek gösterilmiştir.

Şehrin tarihine gelince, M.Ö. III ve IV. bin yıllarında bölgeye Hurilerle aynı kökten gelen Subarların hâkim olduğu ileri sürülmüştür. M.Ö. VIII. ve IX. yy.'larda Doğu Anadolu'nun mühim

⁷ Besim Darkot-M. Halil Yımaç-Halil İnalçık, "Erzurum", *İA*, IV, s. 340, 341 344-353.

⁸ Besim Darkot, "Harput", *İA*, V/I, s. 296.

bir kısmına hâkim olan Urartular, Harput bölgesine *Supani* adını vermişlerdir. M.S. I. yy.'dan III. yy.'a kadar bölge zaman zaman Romalıların nüfuzu altında kalmış, daha sonra ise tamamıyla Roma İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur. Bununla birlikte Harput Roma-İran mücadelelerine sahne olmuş ve bazen bu iki güç arasında el değiştirmiştir. IV. yy.'dan VII. yy.'a kadar Bizans hâkimiyetinde kalan Harput, VII. yy.'da Arap orduları tarafından zaptedilmiştir. Türk fethinden önce Harput'a Philaretos adlı bir Ermeni'nin hâkim olduğu görülür. Bölgede yaşanan Ermeni idaresi Kitleler halinde Anadolu'ya gelen Türkmenlerin göçleriyle birlikte son bulmuş ve Emir Çubuk şehrin idaresini Philaretos'tan alarak hâkimiyetini Palu, Çemişkezek ve Arapkir taraflarına kadar genişletmeyi başardı. Çubukoğullarının idaresinden sonra bölgeye sırasıyla Artuklular, Selçuklular, Moğollar, Dulkadirliiler, Timur, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Kadı Burhaneddin Devleti hâkim olmaya çalışmış ve Harput bunların arasında sık sık el değiştirmiştir. 1507 yılında Şah İsmail tarafından zaptedilen şehir nihayet 1516 yılı baharında, 26 Mart 1516'da, Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu'ya gerçekleştirdiği sefer neticesinde Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir⁹.

Harput Osmanlı idaresine geçtikten sonra ilk olarak Diyarbakır eyaletine bağlı bir sancak olarak teşkilatlandırılmıştı. II. Mahmud devrinde ise, 1834 yılında doğu vilayetlerinde ıslahata ve devlet otoritesini yeniden kurmaya memur edilen Reşit Mehmet Paşa tarafından yeri değiştirilerek, halk arasında Mezra'a denilen yerde kurulmaya başlanmıştır. Aynı yıl vilayet merkezi de buraya nakledilmiştir. Bir aralık Diyarbakır vilayetine bağlanan Harput, 1875'te müstakil mutasarrıflık, 1879'da tekrar vilayet olmuştur. Sultan Abdülaziz devrinde buraya tayin edilen vali İsmail Paşa'nın teklifiyle 1862'de şehre *Ma'muretü'l-Aziz* adı verilmiştir. Ancak telaffuzu zor olduğundan halk arasında kısaca *El'aziz* diye söylenegelmiştir. Daha sonra 10.12.1937 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararıyla adı *Elazığ*'a çevrilmiştir¹⁰.

Kızılırmak, Yeşilirmak ve Fırat havzalarında toprakları bulunan Sivas şehrinin, Kızılırmak havzasına giren bölümünde karasal iklim, Yeşilirmak havzasına giren bölümünde Karadeniz ardı geçiş iklimi, Fırat havzasına giren bölümünde Doğu Anadolu karasal iklimi hâkimdir. Sivas, kuzeyde Kelkit vadisi, doğuda Köse dağı'nın uzantıları, Kuruçay vadisi ve Yama dağı, güneyde Kulmaç dağları, Tahtalı dağlarının uzantıları ve Hezanlı dağı, batıdan Karababa, Akdağlar ve İncebel dağları gibi sınırlarla çevrilidir. İç Anadolu'nun yüksek platoları üzerinde başlayan ve doğuya gittikçe yükselen Sivas'ın yer şekilleri, kuzey, doğu ve güneydoğuda dağlık ve sarp bir kesimle sona ermektedir¹¹.

⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, s. 11-27.

¹⁰ Necip Güngör Kısaparmak, *Milli Eğitim Cephesiyle Elazığ*, Elazığ 1967, s. 6-7.

¹¹ *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sivas*, Sivas İl Özel İdaresi Basımı, Ankara 1998, s. 17.

İlkçağ'da ormanlarla kaplı ve zengin maden yataklarına sahip olan Sivas ve yöresinin bilinen ilk sakinleri Hititler idi. Hititlerden önce buraya güneyden Sami akınları yapıldıysa da, bunlar geçici olup sürekli ve kalıcı bir egemenliğin oluşmasına neden olamadı. M.Ö. 713 yılında Asurlular, Sivas'ın da dahil olduğu Kapadokya bölgesini ele geçirdiler. Fakat bu hâkimiyet uzun süreli olmadı. Asurların ardından Sakaların saldırısına uğrayan bölge, M.Ö. 585'te Lidyalılar ve Medler arasında paylaşıldı. Anadolu'nun İran savaşları neticesinde Makedonya egemenliğine girmesinin ardından Sivas ve yöresi, M.Ö. 133 yılında Romalıların idaresine girdi. Romalılar önce buraya bir kral tayin ettilerse de sonradan kendilerine bağladılar. Bizans İmparatorluğu zamanında serbest bir vilayet olan Sivas, VIII. yy.'dan itibaren tema, yani askerî valilik merkezi oldu¹².

Vasporagan (Van) bölgesinde hükümdarlığını sürdüren Ermeni Johan Senekerim, doğudan gelen Türk akınları karşısında, memleketini Bizans İmparatoru II. Basileios'a bırakarak Sivas şehrine göç etti (1021). Sivas'da Senekerim'den sonra oğlu David ile torunları Edom ile Ebusehl hükümdar oldular. Bu durum Edom ile Ebusehl'in 1080 yılında Bizans İmparatoru Nikephor tarafından öldürülmelerine kadar devam etti¹³.

Türklerin Sivas'a hâkim olmaları ise Malazgirt savaşından sonra olur (1071). Kendilerine Sivas'ı merkez seçen Danişmendliler, Kayseri, Kastamonu ve Malatya arasındaki bölgeyi hızla Türkleştirdi. XII. yy.'ın ikinci yarısında Selçuklu Türkiyesi'nde yaşanan medenî ve iktisadî ilerleme, şehir hayatında da etkilerini gösterdi. Bunun neticesinde "*Danişmend İli*"nin merkezi olan Sivas şehrinde en büyük mimarî eserler XIII. yy.'da vücuda getirildi. Selçukluların tâkip ettiği ticarî ve iktisadî politikalar sayesinde, Anadolu topraklarından geçen ticaret yollarının kavşak noktasında yer alan Sivas, hızlı bir gelişime sahne oldu. Aynı zamanda bir kültür merkezi olan Sivas'da medreseler (Gök Medrese, Çifte Minare, Buruciye Medreseleri), başlıca ilim-kültür yuvasıydı. Bunun yanı sıra şehirde hastahane (Dâr uş-şifa veya Dâr us-sıhha), imaret, zaviye, hanekah (ev), cami, mescid, mektep, hamam, çeşme ve su sarnıçları da inşa edildi. Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan, memleketi oğulları arasında paylaştırdı, Sivas Kutbeddin Melikşah'ın merkezi oldu. Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra (1308) Sivas, önce Anadolu'da hüküm süren Moğol genel valilerine, daha sonra Eretne oğulları ve Kadı Burhaneddin'e merkezlik yaptı¹⁴.

Sivas, 1398 yılında Kadı Burhaneddin'in Akkoyunlu Kara Yölük Osman karşısında mağlûp olup katledilmesinin ardından, Yıldırım Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi tarafından ele geçirildi. Fakat bu hâkimiyet çok kısa sürdü ve şehir 1400 yılında Anadolu'ya giren Timur tarafından zaptedildi. Sonrasında yaşanan Ankara savaşı (1402), şehrin tekrar Osmanlı hâkimiyetine

¹² Oğuz Ceylan, *Sur ve Kaleleri ile Tarihte Sivas*, Sivas 1988, s. 11-13.

¹³ İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, yay. hzr. Recep Toparlı, Sivas 1997, s. 12-14.

¹⁴ Osman Turan, "Selçuklular zamanında Sivas şehri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* (Ayrı basım), IX/4 (Ankara 1951), s. 447-451.

geçmesine sekte vurdu. Savaşın ardından Yıldırım Bayezid'in şehzadeleri arasında meydana gelen taht mücadelesi esnasında, Sivas ve dolaylarındaki bölgeler (Amasya, Canik, Tokat ve Niksar) Şehzade Mehmed tarafından yerli beylerinden elinden alındı¹⁵.

Osmanlı idaresine geçtikten sonra Rum Beylerbeyliğinin merkezi olan Sivas, XIX. yy.'da 7 sancaklı (Sivas, Amasya, Bozok, Çorum, Canik, Divriği ve Arapkir) bir eyalet olarak teşkil edildi. 1847 yılında yapılan düzenlemede sancak sayısı merkez, Amasya ve Divriği olmak üzere 3'e düşürüldü. Bu tarihten XX. yy. başına kadar geçen süre içerisinde mülkî yapısında pek çok kez değişiklik yapılmış ve kendisine bağlı sancak sayısı aynı kalmamıştır. Cumhuriyetin kuruluşuna kadar devam eden 1913 yılı taksimatına göre sancak sayısı 4 olan Sivas vilayetinin kaza sayısı 28'dir. Bunlar, Sivas sancağına bağlı merkez, Koçgiri, Hafik, Yıldızeli, Divriği, Gürün, Darende, Tenos, Aziziye, Bünyan-ı Hamid ve Kangal kazaları, Tokat sancağına bağlı merkez, Ladik, Havza, Köprü, Merzifon, Gümüşhacıköy ve Mecidözü kazaları, Karahisar-ı Şarkî sancağına bağlı merkezi Suşehri, Elvecere, Koyulhisar ve Hamidiye-i bala kazalarıdır¹⁶. Bugünkü Sivas ilinin ilçeleri ise Akıncılar, Altınyayla, Divriği, Doğanşar, Gemerek, Gölova, Gürün, Hafik, İmranlı, Kangal, Koyulhisar, Suşehri, Şarkışla, Ulaş, Yıldızeli ve Zara'dır.

Anadolu'nun dağlık doğu bölgesinde yer alan Van şehri, güneyde Çadır dağı, Sarıbulak dağları, Çat dağı, Kaçkırın dağı, doğuda Gökdağ, Erek dağı, Erçek gölünün doğusunda Doğançay dağı, bunun kuzeyinde İsabey dağı, Esrük dağı, Köse dağ, en kuzeyde de Aladağlar ve Tendürek dağlarının güney bölümlerini kapsar. Bu dağların arasında Çaldıran ovası, Muradiye düzlükleri, Saray düzü, Karakallı düzlükleri, Güzelsu (Hoşab) ovacıkları, Van ovası ve Erciş ovası gibi düzlükler bulunur. Yörenin başlıca akarsuları Ilıca deresi, Bendimahî çayı, Karasu, Güzelsu (Micinger deresi)'dur. 1.646 m. Yükseklikte bulunan Van gölünden başka yörenin diğer gölleri Kaz, Şor, Engiz, Hasan Timuran gölleri, Akgöl, Sarıgöl ve Sultan gölüdür. Anadolu'nun doğusunda hüküm süren kara ikliminin etkili olduğu Van'da, kuzey kısımlar daha ılık ve kışlar daha kısadır¹⁷.

Bölgenin en eski sakinleri Urartulardır. Urartuların merkezi olan Tuşba, Van kalesinin bulunduğu alanda bulunuyordu. Urartulardan sonra bölgeye sırasıyla Medler ve Persler hâkim oldular. M.Ö. 331'de ise şehir, Büyük İskender liderliğindeki Makedonyalıların eline geçti. Büyük İskender'in ölümünden sonra önce Partlar, sonrasında Sasaniler Van bölgesine sahip çıktılar. M.S. 7. yy.'ın ortalarında Doğu Anadolu'yu kendi ülkelerine katan Araplar, Van'daki İran hâkimiyetine de son verdiler. Bununla birlikte Van bölgesinde yaşayan Ermenilerin burada kurdukları Ermeni

¹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara 1988, s. 299, 303, 330.

¹⁶ Ramazan Özey, "20. Yüzyılın başlarında Sivas'ın tarihi coğrafyası", *Cumhuriyet'in 80. Yılında Sivas Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, Sivas 2005, s. 135-136.

¹⁷ Reşat İzbrick, "Van", *Türk Ansiklopedisi*, XXXIII, s. 247.

krallığı (Vasपुरagan), 10. yy.'da Araplara tâbi hâle geldi. Bir ara Bizanslıların eline geçen Van, daha sonra Türk akınlarına sahne oldu¹⁸.

1064 yılında, Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan'ın oğlu Melikşah tarafından ele geçirilen Van ve havalisi, Ahlat ile birlikte, 1100 tarihlerinde Emir Sökmen'e verildi. Bunun üzerine Ahlat'ta Sökmenîler veya Ahlatşahlar (Ermensahlar) Beyliği kuruldu. Van şehri de bu hanedanın hâkimiyetine girdi. 1207 yılında Eyyûbilerin eline geçen Van, 1229'da Harizmşahların muhasarasına maruz kaldı. 1232'de ise Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Alaaddin Keykubad'ın hâkimiyetine girdi. XIV. yy. sonlarına doğru, Karakoyunlu Türkmenleri Van'a hâkim oldular. 1387 yılında Timur tarafından muhasara edilen şehir, 20 günlük bir direnişin ardından zaptedildi. XV. yy.'da uzun bir müddet Karakoyunluların idaresi altında kalan Van, Karakoyunlu hükümdarı Cihan-Şah'ın Uzun Hasan'a yenilmesinin ardından Akkoyunluların idaresine geçti. Bununla birlikte şehir, İzzeddin hanedanının elinde bulunuyordu¹⁹.

XVI. yy. başlarına gelindiğinde Van, Akkoyunlu hâkimiyetine son veren Safevi Devleti'nin idaresi altına girdi. Bölgedeki Safevi hâkimiyeti ise Kanunî Sultan Süleyman devrinde yapılan I. İran Seferi'ne kadar devam etti (1534). Sefer esnasında, 23 Haziran 1534 tarihinde Tebriz'e doğru yola çıkan İbrahim Paşa'ya Van ve ona bağlı Amük kalesinin anahtarları verildi. Böylece Van, Osmanlı hâkimiyetine girdi. Fakat seferin hemen ardından Van tekrar Safevilerin eline geçti. Van'ın Türkler tarafından geri alınması, 1548 yılında gerçekleşen II. İran Seferi neticesinde olmuştur. 25 Ağustos 1548 tarihinde bir daha Safevilerin eline geçmemek üzere alınan Van'ın Osmanlıların elinde kalması, Mayıs-1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile Safeviler tarafından kabul edilmiştir²⁰.

Osmanlı Devleti'nin doğuya açılan kapısı niteliğindeki Van şehri, bilhassa dış ticaret hususunda önemli bir merkezdi. İran-Van-Diyarbakır-Halep ve Batum-Erzurum-Van-Tebriz yollarının üzerinde bulunması, onun bu önemini bir kat daha arttırıyordu. Osmanlı-İran sınırında yer alması nedeniyle, Safevilere karşı gerçekleştirilen seferlerde ileri bir karakol vazifesi görüyordu. Bu vasfından dolayı, siyasî yönden daima bir hareketlilik gösteren Van şehri, 1548 yılında eyalet yapılmıştır. Sınırdaki yaşanan savaşlar dolayısıyla idarî taksimatı ve sancak sayısı sık sık değişen Van eyaletinin 1585 yılına göre taksimatı şöyledir: Van, Hakkari, Ağakıs, Maku, Mahmudî, Bargiri, Selmas, Hoy, Tiso, Pesk, Adilcevaz, Bitlis, Muş, Hizan, Müküs, Espayrid, Keysan, Şırvî, Bradost, Urmi, Ovacık ve Erciş sancakları. 1653 yılındaki taksimat ise şekilde olmuştur: Liva-i Van, Liva-i Erciş, Liva-i Adilcevaz, Liva-i Muş, Liva-i Bitlis, Liva-i Bargiri,

¹⁸ *Van İl Yıllığı*, (basım yeri yok)1967, s. 63.

¹⁹ Nejat Göyünç, "Van", *İA*, XIII, s. 198-199.

²⁰ Şenol Çelik, "XV.-XVI. Yüzyıllar", *Van Kütüğü*, Ankara 1993, s. 103-106.

Liva-i Asiyab-rud, Liva-i Kârkâr, Liva-i Vadi-i Beni Kotur, Liva-i Kesânî, Liva-i Ağakis, Liva-i Berda, Liva-i Ovacık ve Liva-i Bayezid Kal'ası²¹.

XIX. yy. başında Van eyaleti merkez, Adilcevaz, Şirvî, Esbaberd, Köyin, Zerikî, Kerkâr, Ağakes, Erciş, Müküs, Muş, Bargiri (ocaklık), Hakkari (hükümet), Bitlis (hükümet), Hizan (hükümet) ve Hoşab (Mahmudî = hükümet) olmak üzere 16 sancaktan oluşuyordu. XIX. yy. ortalarında Kürdistan eyaleti dahilinde bulunan Van, 1864 yılında gerçekleştirilen ıslahat neticesinde 13 kazalı bir vilayet olarak teşekkül etti. 1908 yılına ait bir salnâmede ise Van, merkez ve Hakkari olmak üzere 2 sancaklı bir vilayet olarak gösterilmektedir²². 1980 yılına gelindiğinde ise Van ilinin 8 olan ilçe sayısı (merkez, Başkale, Çatak, Erciş, Gevaş, Gürpınar, Muradiye, Özalp)²³, Bahçesaray, Çaldıran, Edremit ve Saray ilçelerinin eklenmesiyle 12'ye çıkmıştır²⁴.

Anadolu'nun güneydoğusunda bulunan Vilâyât-ı Sitte'nin son vilayeti olan Diyarbakır, Dicle nehrinin yukarı havzasında, nehrin sağ kıyısında ve 650 m. yükseklikte yer alır. Etrafına göre çukur bir bölgeye merkezlik eden Diyarbakır'ı kuzeyde Toros dağlarının doğu kısımları, batıda Karaca dağ, güneyde ise Mardin tepeleri çevreler. İklimi oldukça sert olan Diyarbakır'da yazlar çok sıcak ve kurak, kışlar oldukça soğuk geçer. Diyarbakır, önemli bölgeleri birbirine bağlayan yollar üzerinde bulunduğundan, tarih boyunca büyük bir gelişme kaydetmiştir. Bu yollardan biri, Akdeniz kıyılarını Basra körfezine bağlayan, Anadolu ve Suriye'den geçerek Irak'a giden yoldu. Diğer yol ise Diyarbakır'ı Bitlis ve Van gölü havzası üzerinden, Azerbaycan ve İran'a bağlıyordu. Ayrıca Diyarbakır, Dicle nehrinden Musul'a doğru yapılan nehir ulaşımının da başlangıç noktasını oluşturuyordu. Şehri dört bir yandan kuşatan surlar, işlek yollar üzerinde bulunan Diyarbakır'ı, göçebe kavimlerin taarruzundan korumaktaydı. Bu surlarda, 4 yöne açılan 4 kapı mevcuttu. İsimlerini taşıdıkları şehirlerin istikametine doğru açılan bu kapılar, kuzeyde Harput kapısı, batıda Urfa kapısı, güneyde Mardin kapısı ve doğuda Yeni kapıdır²⁵.

Diyarbakır'ın eski adı "Amida" olmakla birlikte, bu adın nereden geldiği kesin olarak bilinmemektedir. İslâmî dönemde "Âmid" diye anılan şehir, Osmanlılar döneminde zaman zaman "Kara Âmid" olarak anılmıştır. Şehrin daha sonraki adı olan "Diyarbakır", Arapların bölgeyi fethinin ardından Dicle kenarında yaşayan Bekir b. Vâil kabilesinin yayıldığı topraklara verilen "Diyâr Bekr" veya "Diyâr-ı Bekr" adına dayanır. 1937 yılında ise bu ad, "Diyarbakır" a çevrilmiştir.

²¹ Orhan Kılıç, *Van Sancağı (1548-1648)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 1994, s. 141, 147-148, 157-158, 249.

²² Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş*, Ankara 1988, s. 118, 129, 135, 138.

²³ R. İzburak, *Aynı madde*, s. 246.

²⁴ *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Van*, Van Valiliği Kültür Varlıklarını Araştırma, Derleme, Tanıtma ve Uygulama Merkezi, Ankara (t.siz), s. 377.

²⁵ Besim Darkot, "Diyarbakır", *İA*, III, s. 601-602.

Diyarbakır'ın tarihi oldukça eskilere dayanmaktadır. Şehrin M.Ö. 2300'den beri yerleşime açık olduğu bilinmektedir. Doğu Roma İmparatoru II. Konstantinos, M.S. 349'da Sasanilere karşı korunmak maksadıyla şehrin etrafına surlar inşa ettirdi. Buna rağmen şehir 359 ve 502 yıllarında Sasanilerin işgâline uğramaktan kurtulamadı. 639 yılında Halid b. Velid kumandasındaki İslam ordusu tarafından zaptedilen Diyarbakır, Abbasiler devrinde önce Haricilerin, ardından Ermenilerin çıkardığı isyanlarla sarsıldı. 868 yılında yine bir isyan sonucu kurulan Şeyhoğulları Emirliği, 30 yıl kadar bölgeye egemen oldu. Bu emirlik, 899 yılında Halife Mu'tazîd-Billah'ın şehri kuşatmasıyla son buldu. Diyarbakır'ın etrafındaki kuvvetli tahkimat, buranın uzun müddet Müslümanların elinde kalmasını sağlamıştır. Öyle ki, 966, 973 ve 974 yıllarında Bizans ordusu tarafından gerçekleştirilen kuşatmalar, neticesiz kaldı. 984 yılında Humeydiyye kabilesinden Harbuhti oynağının işgâline uğrayan Diyarbakır'da, bu oynağın reisi Bâz'ın yeğeni Ebû Ali Hasan b. Mervan tarafından Mervanoğulları Emirliği kuruldu. 1046 yıllarında Doğu Anadolu'ya akınlar yapan Tuğrul Bey'in tâbiyyetini kabul eden Diyarbakır'a çok sayıda Türkmen yerleştirildi. Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde 1085 yılının Mayıs ayında Türkler tarafından Diyarbakır, Türk emirlerinden Sadr'a verildi. Onun ölümünden sonra bölgeye 1183 yılına kadar İnalogulları hanedanı hâkim oldu. 1185 yılında ise bütün Diyarbakır ve çevresi Eyyûbilerin hâkimiyetine girdi. 1240-14 yıllarına gelindiğinde Diyarbakır bu kez Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Keyhusrev tarafından zaptedildi. Selçuklulardan sonra sırasıyla Moğolların ve Celâyirliilerin idaresi altına giren Diyarbakır'da, 1401'de Akkoyunlu hâkimiyeti başladı. Karakoyunluların ve Memlûkların başarısız muhasaralarının ardından 1507'de Şah İsmail'e teslim edildi. Böylece burada Safevi hâkimiyeti başladı²⁶.

Bölgedeki Safevi idaresi, Diyarbakır'ın Osmanlılar tarafından fethine kadar devam etti. Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu'nun fethiyle ilgili özel görev verdiği İdris-i Bitlisî'nin çalışmaları olumlu sonuç verdi ve Diyarbakır 1515 yılının Eylül ayında Osmanlı askerleri tarafından ele geçirildi. Ancak Osmanlılar ile Safeviler arasında bölge için yaşanan mücadele 2 yıl daha devam etti. 1517 yılında meydana gelen savaşta Safevilerin kesin mağlubiyete uğratılmasının ardından Diyarbakır'ın yanı sıra Hısn-ı Keyfa, Ergani, Ruha, Mardin ve Siirt gibi Günaydoğu Anadolu'nun önemli şehir ve kaleleri Osmanlı hâkimiyetine girdi. Diyarbakır'ın fethinden sonra burası Osmanlı Devleti'nin 5. eyaleti olarak teşkil edildi ve ilk beylerbeyi olarak Bıyıklı Mehmed Paşa tayin edildi. Diyarbakır, İran sınırına yakın olması sebebiyle Osmanlı Devleti'nin İran üzerine yaptığı seferlerde daima bir merkez üssü görevini üstlendi. Bundan dolayı ayrı bir öneme sahipti. Askerî bir merkez olmasının yanı sıra idarî, kültürel ve iktisadî açıdan da şehir önem taşıyordu.

²⁶ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, IX, s. 464-466.

Ayrıca devlet Diyarbakır'a özel bir kıymet vermiş ve bunun bir sonucu olarak şehirde çok sayıda dinî ve sosyal yapılar inşa ettirmişlerdi²⁷.

Diyarbakır eyaletinin idarî taksimatına gelince, şehir XIX. yy. başında merkez, Hani, Mazgirt, Mafarkîn, Harburt, Sincar, İs'ird, Siverek, Ergani, Atak, Hasan-Keyf, Çemişgezek, Nusaybin, Çapakçur, Sağman, Çermik, Kulb, İlkis, Penbek, Pertekrek, Palu, Kîh, Cizre, Eğil, Hazo ve Tercil olmak üzere 26 sancaktan oluşuyordu. Aynı yüzyıl ortalarında Kürdistan eyaletine bağlı bir sancak statüsünde olan Diyarbakır, 1864 yılında gerçekleştirilen ıslahatın ardından merkez, Mardin, Siird ve Malatya sancaklarından oluşan bir eyalet durumundaydı. 1908 yılına gelindiğinden ise Diyarbakır vilayeti merkez, Mardin ve Ergani olmak üzere 3 sancaktan ibaretti²⁸.

Vilayetlerin tarihleri tek tek incelendiğinde, Doğu Anadolu ve çevresinin en eski medeniyetlere ev sahipliği yaptığı anlaşılır. X. yy.'dan itibaren bölgeye Orta Asya'dan yapılan Türk göçleri neticesinde Anadolu'nun doğusu kısa zamanda Türkleşmiş, kurucusu ve halkı Türk olan çok sayıda devlet veya beylik burada hâkimiyet sürmüştür. Doğu Anadolu zaman zaman siyasî maksatlarla "*Ermenistan*" olarak adlandırılmıştır. Ancak bu adlandırma, kasıtlı olarak yapılmakla birlikte Ermenistan ismi bölge için kullanılan coğrafi bir terimden öteye gidememiştir.

²⁷ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara 1995, s. 7-10.

²⁸ T. Baykara, *Aynı eser*, s. 117, 129, 135, 138.

I. BÖLÜM

BERLİN ANTLAŞMASI (1878)'NA KADAR ANADOLU'DA ERMENİLER

A. Ermeniler Hakkında Genel Bilgiler

1. Ermenilerin Menşei

Tarihte Ermenilerin, Doğu Anadolu'da sözde Ermenistan olarak adlandırılan bölgeye¹ nereden ve ne zaman geldikleri hususunda birbirinden farklı, çeşitli görüşler vardır. Bu konudaki en önemli görüş, Ermenilerin Anadolu'ya batıdan Trakya yoluyla göç etmiş bir kavim olduğudur. M.Ö. 7. yy. başlarında Batı Anadolu kıyılarına gelmiş olan Ermeniler, kendilerine uygun bir yerleşme alanı olduğundan, Aras havzası ve Ararat ovasına yerleşmişlerdir².

Ermenilerin kökenlerini Friglere bağlayan tarihçi Herodotos'un³ bu konudaki en büyük kanıtı, söz konusu iki ayrı unsurun giydiği kıyafetlerin benzerlikler taşımasıydı. Ona göre Frigya'dan gelen Ermeniler Med Savaşları zamanında Frigler gibi giyinmekteydiler. Küçük Asya'da gittikçe güçlenen Lydia'nın baskısı neticesinde kendilerine bir yurt bulabilmek maksadıyla doğuya doğru yöneldiler⁴.

Friglere ek olarak Urartular da Ermenilerin ataları telâkki edilmektedir⁵. Buna göre Doğu Anadolu'da M.Ö. IX. ve VI. yy.'larda ileri bir medeniyete sahip olan Urartuların da

¹ Transkafkasya ve Mezopotamya çöküntülerine yüksekte bakan muazzam bir dağ kütlesi özelliği gösteren bölge, hem bir dağ kütlesi, hem de bir yayladır. Düzlükler, havzalar ve yaylalar, sarp dağların arasına gizlenmiş vaziyettedir. Ön Asya'daki diğer alanlara nazaran kendine has özellikler gösteren bölge coğrafyasının ortalama yüksekliği iç bölgelerde 1500-1800 m. arasında değişirken, kenar kesimlerde bu sayı 3000-4000 m.'yi bulur. Kenarlardaki bu yüksek sıradağlar bölgeyi kuzeyde Transkafkasya'dan, özellikle Gürcü topraklarından, güneyde ise Mezopotamya ovasından ayırır (Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2005, s. 17).

² Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 98.

³ M.Ö. 480-424 yılları arasında yaşadığı sanılan ünlü Yunanlı tarihçi Herodotos aynı zamanda "*Etnografyanın Babası*" olarak da tanınır. Gezip gördüğü yabancı halkların yaşam biçimlerini, âdetlerini ve geleneklerini gözlemleyen Herodotos, bu gözlemlerini Yunan âdet ve gelenekleriyle karşılaştırarak açıklamıştır (Sedat Veyis Örnek, *Etnoloji Sözlüğü*, Ankara 1971, s. 109).

⁴ Bkz. R. Grousset, *Aynı eser*, s. 66, 68.

⁵ Bu iddianın sahiplerinden biri olan Grousset, iki tarafın uygarlığını karşılaştırmak sûretiyle bir bağlantı kurmaya çalışır: "...Urartu krallığının kurucusu, Nayiri prensliklerini tek bir egemenlik altında birleştiren kral Aram'dır. Tarihçi Movses Khorenatsi onu Ermenistan'a adını veren kahraman olarak gösterir...Urartu, kitabelerde görüldüğü haliyle, feodal bir monarşiydi. Hükümdar bir "kralların kralı", erili erilave idi; tarih sonrası Ermenilerde de krallık yönetiminin niteliği daha sonra böyle olacaktı. Sarayda en yüksek mevkideki kişi, hükümdarın tahta çıktığı gün, kraliyet yağ sürme merasiminden sorumluymuştu; Ermeni Ermenistanı'nda da bu görev takatirin (taç giydiren) olacaktı...Aletlere gelince; baltalar, çekiçler ve saban demirlerinde demir kullanılmışsa da, ev aletlerinde hâlâ tunç hâkimdir. Toprakkale kazılarında bolca bulunan çömlek, tamamıyla yararlı niteliğine rağmen özellikle ilginçtir, çünkü, Atonts'un belirttiği gibi, "bugün halen Ermenistan'da imal edilen çömlekten hiçbir farkı yoktur"...Hint-Avrupa Ermenistanı'nın devralacağı bu tarihi çerçeveyi, aynı

Ermenilerin ataları olduğu belirtilmektedir⁶. Fakat bu iddia, 1879-1880 ve 1938 yıllarında Van ve civarında yapılan arkeolojik kazılar sonucu, Ermenilerle Urartular arasında herhangi bir bağın varlığına dair delilin bulunamamasıyla çürütülmüştür⁷.

Bir kaç isim benzerliğinden yola çıkanlar⁸ ise, Hititlerin aslında Ermeniler olduğu konusunu ortaya atarlar. Bunlara göre, M.Ö. VI. yy.'da Kilikya'da ve Suriye'nin kuzeyinde bir devlet kuran Hititler, daha sonra buradan göç ederek Aras havzasına gitmişler ve Urartuların kısmen bırakmış olduğu bu bölgede hayatlarını devam ettirmişlerdir⁹.

Bu görüşlerin aksine Khorenli Moiz, Toma Ardzrouni gibi bazı Ermeni tarihçileri de Ermenilerin ortaya çıkışını Nuh Peygamber'e kadar götürmektedir. Onlar, Nuh'un gemisi Ararat (Ağrı) dağına oturduğu günden bugüne, Ermenilerin bu topraklarda bulunduğu inanırlar¹⁰. Aslında Ermeniler dinî ve tarihî esasları kendilerine göre değiştirmek sûretiyle bir takım efsaneler¹¹ yaratmışlar ve soylarını Nuh Peygamber'in oğlu Yafes'e kadar dayandırmışlardır¹². Ermeniler kendilerine, 400 yıl yaşadığına inanılan Nuh'un torunu Hayk'dan dolayı "Hay", memleketlerine de "Hayesdan" demektedirler¹³. Ermenilerin bu

---

zamanda, maddî uygarlığının temelini de ona, Urartu miras bırakacaktı. Ermeni tarihini anlamak için, bir Urartu temelini olduğunu fark etmek, belki de, Pers tarihi için Sus temelini, Grek tarihi için Minos temelini, Roma tarihi için Etrüsk temelini fark etmek kadar önemlidir." (R. Grousset, *Aynı eser*, s. 48, 62, 64).

⁶ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1988, s. 25; Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 43; Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin Tanzimat'a kadarki durumu", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, sayı 302 (Ankara 1986), s. 103; E. Uras, *Aynı eser*, s. 100.

⁷ Bkz. N. Göyünç, *Aynı eser*, s. 44; H. Zübeyr Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara 1984, s. 24.

⁸ Örneğin, Prof. Lang Ermenilerin ülkelerine verdikleri "Hayasdan" ismini, Karasu'nun yukarı havzasında dağlık Batı Ermenistan'daki eski Hitit eyaleti "Hayasa" ile bağdaştırır. Yine aynı şahıs Urartu Kralı III. Salmanasar'ın M.Ö. 860, 858 ve 846 yıllarına ait Asur kitabelerinde adı geçen Kral Arame veya Aramu olduğunu, bunun da efsanevi Ermeni kralı ve Ermenilere adını veren "Ara" olduğunu ileri sürer (David Marshall Lang, *Armenia, Cradle of Civilisation*, Londra 1980'den naklen K. Gürün, *Aynı eser*, s.20). Toynbee'ye göre de Ermeni kelimesi Urartuların son kralı III. Rusas'ın babası "Erimena" dan, yada M.Ö. XI. asrın sonları ile X. asrın başlarında, kuzey Arabistan steplerinden gelerek Nairi'yi işgal eden "Aramaen" lerin ülkesi mânâsındaki "Arumuni" den gelmektedir (Arnold J. Toynbee, *A Study of History*'den naklen K. Gürün, *Aynı eser*, s. 25-26). Grousset de Hayasa ismine vurgu yapmayı ihmal etmez: "Hitit kaynakları gelecekteki Ermenistan'ın gerek toprakları üzerinde, gerek sınırlarında yer alan birçok ülkenin adını anar; özellikle Hayasa, Azzi, Suhma, İssuwa ve Alşe'nin...Hayasa isminin, Ermenicede Ermenistan'a verilen ismi -Hayasdan-ı çağrıştırması dikkat çekmiştir. Gerçekten öyle görünüyor ki burada sırf rastlantıya bağlı bir benzerlik söz konusu değildir." (R. Grousset, *Aynı eser*, s. 44).

⁹ E. Uras, *Aynı eser*, s. 103.

¹⁰ K. Gürün, *Aynı eser*, s. 21.

¹¹ Bu efsaneye göre; "Babil kralı Bel mabudluk iddiasıyla bütün beşeriyete egemenliğini ilan etti. Yafes oğullarından Hayk onu ilah olarak tanımaya razı olmadı ve ona itaat etmedi. Bunun üzerine Bel kızdı, Hayk'a bir ok attı ve onu memleketinden kovdu. Hayk da oğlu Aramanyak ve diğer 300'e varan aile efradı, hayvanları ve hizmetçileriyle ve mallarıyla Ararat mintikasına çekildi. Bu dağların eteklerinde mabud Eronan tarafından vaktiyle yapılmış olan meskenlere yerleşti. Bir müddet sonra burasını torunu Aramanyak'ın oğlu Gatmas'a terk ederek kendisi daha şimale bir platoya çekildi. Buraya Hayikistan veya Ermenistan denildi." (Kâzım Karabekir, "Ermeniler nereden geldiler, nereye gidiyorlar?", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 17 (İstanbul 1986), s. 71).

¹² Mitolojiye göre; Yafes'in oğlu Gomer, bunun oğlu Thiras, bunun oğlu Thragoni, bunun da oğlu Hayk'dır. Hayk da Ermenilerin yuf atasıdır (K. Karabekir, *Aynı makale*, s. 71).

¹³ M. Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara 1991, s. 66; Streck, "Ermeniye", *İA*, IV, s. 322; E. Uras, *Aynı eser*, s. 100-101; Y. Ercan, *Aynı makale*, s. 102-103.

Hayk soyu M.Ö. 2200-350 yılları arasında devam etmiş ve bu tarihler arasında pek çok kral hüküm sürmüştür¹⁴.

Bu görüşlerden çok farklı olarak Ermenilerin kökeninin Türk olduğu iddiası da mevcuttur. Buna göre, Anadolu'da XIX. yy.'a kadar Türkçe konuşan ve hatta ibadetlerini de Türkçe yapan Ermeniler ve Rumlar, esasında Avar, Hazar, Peçenek, Kıpçak gibi Türk kavimleri olup, bunlar Balkanlar yoluyla Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir. Gregoryen ve Ortodoks mezhebinden olmaları sebebiyle Selçuklular tarafından Türk sayılmamışlar, bunun üzerine Ortodoks olanlar Rumlara, Gregoryen olanlar da Ermenilere katılmışlardır¹⁵.

Yukarıda görüldüğü gibi, Ermenilerin tarihî kimliği ile ne zaman ve nereden geldiği konularında verilen bilgiler birbiriyle örtüşmez. Bazı batılı ve Ermeni tarihçilerin Ermenileri Doğu Anadolu'nun en eski ve yerli ahalisi olarak gösterme çabaları, onları Frigler, Urartular ve Hititlerle akrabalık bağları tesis etmeye yöneltmiştir.

Kuzeyden Karadeniz ve Gürcistan, güneyden İran, Elcezire, Suriye ve Akdeniz, doğudan İran ve Hazar Denizi, batıdan Küçük Asya ve Akdeniz'le kuşatılmış olan Ermenistan'ın arazisi, Mezopotamya'dan başlayarak Kur nehrine kadar yükselir ve Karadeniz, Hazar Denizi arasında yüksek bir yayla şeklini alır¹⁶. Araplar tarafından "Ermeniye" diye adlandırılan Ermenilerin yaşadığı toprakları Ermeniler, "Büyük Ermenistan (Mez-Haik)" ve "Küçük Ermenistan (Pokr-Haik)" diye ayırıyorlardı. Büyük Ermenistan batıda Fırat nehrinden doğuda Kura (Kür) nehrine kadar uzanıyor ve 15 vilayetten¹⁷ oluşuyordu. Küçük Ermenistan ise Kızılırmak'ın kaynaklarına kadar uzanıyordu¹⁸. Charles Texier'e göre, Fırat nehrinin ikiye böldüğü toprakların doğuda kalan kısmı, yani Büyük Armeniya, Fırat'ın batısıyla Kapadokya ve Pont Devleti arasındaki toprakları almakta ve güney sınırı ise Toroslar'a kadar gelmektedir¹⁹. Fakat Kür (Kura) nehri ile Hazar Denizi arasındaki tüm araziye Ermeniye olarak teşmil eden Araplar, "Büyük Ermeniye" adını merkezi Ahlat olan bölgeye, "Küçük Ermeniye" adını ise Tiflis bölgesine veriyorlardı²⁰. Yine Küçük Ermenistan veya Kilikya Ermeni Baronluğu adıyla anılan topraklar da, Toros dağları,

¹⁴ Hayk sülalesinin prens ve kralları için bkz. E. Uras, *Aynı eser*, s. 37-42.

¹⁵ Muhammed Beşir Aşan, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri (XI.-XIII. Yüzyıllar)*, Ankara 1992, s. 32-33.

¹⁶ E. Uras, *Aynı eser*, s. 16.

¹⁷ 1) Yüksek Ermenistan yani Garin (Erzurum), 2) Dördüncü Ermenistan, 3) Agznik (Dicle nehri kenarında), 4) Duruperan, Daron (Muş bölgesi), 5) Mog (Asuristan yakınında), 6) Gorcayk, 7) İran Ermenistan'ı (Azerbaycan yakınında), 8) Vaspuragan (evvelkinin kuzey batısında, Van bölgesi), 9) Siyunik (Araks yakınında), 10) Artsah (Arsah), (onun yakınında), 11) Faydagaran (Hazar Denizi sahilinde, Araks nehri batısında), 12) Udi (Albani ve Kür nehri yakınında), 13) Gugarik (İberia yakınında), 14) Dayk (Colchide yakınında), 15) Ararat (hepsinin ortasında). Bkz. E. Uras, *Aynı eser*, s. 18.

¹⁸ Streck, Aynı madde, s. 317,322.

¹⁹ Charles Texier, *Küçük Asya*, III, çev. Ali Suat, Ankara 2002, s. 129.

²⁰ Streck, Aynı madde, s. 322.

Amanos dağları ve Akdeniz arasında kalan bölgeyi içine alan Kilikya idi. Kilikya bölgesi, sahil ve dağlık olmak üzere 2 kısma ayrılıyordu²¹.

2. Dinleri

Hıristiyanlığı kabul etmeden önce Ermenilerle İranlıların dinleri aynı idi. Bunlar güneş, ay, ateş, toprak, su, rüzgar, dağ, gezegen, yıldız gibi varlıklar ile güvercin, şahin, kartal, boğa benzeri hayvanlara taparlardı. Ermenilerin ilk zamanlar belli bir tapınakları olmayıp açıkta ibadet ederlerdi. At, öküz, keçi, dişi koyun kurban ettikleri güneşe, dağ tepelerinde ibadet ederlerdi. Bunun etkisi olarak Ermeni kiliseleri hâlâ doğuya dönük olmakta ve güneşe Arekak (Allah'ın bir gözü) denilmektedir. Yine bir tapınma unsuru olan "Ay", doğanın anası, ağaç ve bitkilerin besleyicisi idi. Ermeniler, ruh ve perilere iyi görünmek ve bunların gazabından korunmak için sihirbazlık da yaparlardı²².

Ermeniler, M.S. 301'de Hıristiyanlığı kabul ettiklerinden hareketle²³ övünüp, yeryüzünde Hıristiyanlığı ilk kabul eden devlet ve kavim oldukları iddiasındadırlar²⁴. Ancak bunun aksine, tarihte ilk Hıristiyan devleti Urfa (Edessa=Ruha)'da kurulmuş ve kral Abgar (179-214)'ın hükümdarlığı döneminde Hıristiyanlık devlet dini olarak kabul edilmiştir²⁵. Ermenilere gelince, 301 yılında Hıristiyanlığı kabul eden tüm Ermeni halkı olmayıp, sadece Ermeni Prensi III. Tridate'dir. Bu dinin halk arasında yayılması için biraz zaman geçmesi gerekecektir²⁶. İlk Ermeni papazı Gregor Lusovoriç²⁷ olup, Ermenilerin mensubu oldukları "Gregoryen" mezhebi de adını ondan almıştır²⁸. Gregor, eski mabetleri yıktırarak yerlerine kiliseler inşa ettirmiş ve ilk dinî merkezi Muş'taki Ardaşad şatosu olarak belirlemiştir. Dinî liderlik vasfı 439 yılına kadar Gregor'un çocuklarında kalmış, bu tarihten sonra ise rahipler seçimle bu makama gelmeye başlamışlardır. Ermeni dinî liderleri, Ermenice "Milletin Temsilcisi" anlamına gelen Katogigos (Batı'da Katolikos) ünvanını kullanıyorlardı. Bu kimseler dinî liderler olmakla beraber siyasî işlerde de büyük roller oynamışlardır²⁹.

Hıristiyanlığın yayıldığı tarihlerde Hz. İsa konusunda çeşitli görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştı. Bunu çözümlenmek ve mezhep ayrılıklarını gidermek amacıyla Bizans İmparatorluğu tarafından 325 yılında İznik'te, 381 yılında İstanbul'da ve 431 yılında da Efes'te Sinod

²¹ Erdal İter, "Ermenistan adı, Ermenilerin menşei ve Türk-Ermeni ilişkileri konusunda tesbitler", *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 2003, s. 4-5.

²² E. Uras, *Aynı eser*, s. 115-117.

²³ Hıristiyanlığın yayılışına dair efsaneler için bkz. E. Uras, *Aynı eser*, s. 119-120.

²⁴ N. Göyünç, *Aynı eser*, s. 44.

²⁵ R. Grousset, *Aynı eser*, s. 118; Erdal İter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara 1999, s. 16.

²⁶ K. Gürün, *Aynı eser*, s. 31.

²⁷ Kırkor Lusaroviç (E. Uras, *Aynı eser*, s. 119) ya da Gregoire Lussarovitch (K. Gürün, *Aynı eser*, s. 47).

²⁸ N. Göyünç, *Aynı eser*, s. 45.

²⁹ E. İter, *Aynı eser*, s. 16.

toplantıları yapıldı. Bu toplantılarda alınan bütün kararlar Ermeniler tarafından kabul edilmişti. Fakat 451 yılında Ermeniler, Sasanilere karşı yaptıkları Avarayr savaşı nedeniyle, Chalcedon'da toplanan Sinod'a gidemedikleri gibi, burada alınan kararları reddettiler³⁰. Ardından 506 yılında Dvin şehrinde toplanan bir konsilde, Roma kilisesinden resmen ayrıldıklarını belirttiler. Ayrılanlar Gregoryen mezhebini kurarken, diğerleri Katolik mezhebinde kalarak azınlığı oluşturdular³¹.

Esasında Ermeni Kilisesi ile Roma Kilisesi arasında önemli inanç ve görüş ayrılıkları mevcuttu. Kilisenin ruhanî egemenliği, Hz. İsa'nın ilahî ve insanî kişiliği, papanın kudret ve yetkileri bu ayrılıklardan bazılarıydı. Bunların yanısıra Ermeniler, Hz. İsa'nın Ermeni Kilisesi'nin kurulduğu Eçmiyazin'e indiğine ve burada bağımsız Ermeni Kilisesi'ni kurduğuna inanıyorlardı. Roma Kilisesi ise kendilerinin Hz. İsa'nın havarilerinden Saint Pierre tarafından kurulduğunu, papanın da St. Pierre'nin halefi olduğundan, Ermenilerin de papanın üstünlüğünü kabul etmesini istiyordu³².

Kadıköy Konsili (451)'nden itibaren Bizans İmparatorluğu, Ermeni ve Roma (Rum) kiliselerini birleştirmek amacıyla Ermenistan üzerine sık sık sefer düzenlemiştir. Bunun sonucunda imparatorluk sınırlarına yakın yerlerdeki Ermeniler'i mezhep değiştirmeye ikna edildi. Hay-Horom adını alan bu Ermeniler zamanla Greko-Ortodoks toplumu içinde eridiler³³.

3. Dilleri

Zaman zaman millî duygularla Ermeni dilinin İranî veya Samî değil de, Hint-Avrupa dil grubuna mensup olduğu ileri sürülse³⁴ de, yaşadıkları coğrafyanın kavimlerin geçiş yolu üzerinde bulunması, pek çok devlete tâbii olarak yaşamaları ve çeşitli milletlerle iç içe olmaları sebebiyle kurdukları kültür etkileşiminden dillerinin etkilenmemesi mümkün değildir. Özellikle İranlılar yani Medler ve Partlarla bir arada yaşamalarından dolayı onları anladıkları muhakkaktır. Bunun etkisiyle dillerine Farsça'dan çok sayıda kelime girmiştir³⁵. Asurice ve Yunanca'nın da etkisi altında kalan Ermenice, Rumca ve Türkçe'den de kelimeler

³⁰ K. Gürün, *Aynı eser*, s. 44,48.

³¹ Y. Ercan, Aynı makale, s. 105-106.

³² Hamza Bektaş, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler*, Bursa 2001, s. 22-23.

³³ "İngiltere ve Ermeniler (1839-1904)", *Türkler, Ermeniler ve Avrupa*, Yay. haz.. Bayram Kodaman, Isparta 2003, s. 14.

³⁴ Grousset, Ermeni dilini Hint-Avrupa dillerinden biri olarak görür. Ona göre İran dilinden, özellikle Pehlevi dilinden aldığı unsurlar nedeniyle İran lehçeleri öbeği içine yerleştirilen Ermenice, Hint-Avrupa dil ailesinin batı öbeğine nispeten yakın olmakla birlikte, aynı dil ailesinin doğu öbeğine yerleştirilmelidir (R. Grousset, *Aynı eser*, s. 65-66).

³⁵ E. Uras, *Aynı eser*, s. 108-109.

almıştır³⁶. İbrani, Gürcü, Mingrel, Laz, Urartu, Nairi, İskit, Grek, Arap, Moğol, Latin, Rus dilleri de Ermenice'ye kelime vermiş olan dillerdir³⁷. Bu bilgilere dayanarak Ermenice'nin pek çok dilden kelimeyi bünyesinde topladığını söylemek mümkündür.

Ermeni alfabesinin ortaya çıkması, İncil'in Ermenice'ye tercümesi sonrasında olmuştur³⁸. Alfabe oluşturulmadan önce Ermenilerin resmî dili Yunanca, idarî dili de Farsça idi³⁹. Halk arasında Hıristiyanlığın gittikçe yayılmasına karşın, henüz mevcut bir Ermeni yazısı yoktu ve dolayısıyla İncil de Ermenice'ye çevrilmemişti. Bu ise halk arasında bir sıkıntı kaynağı oluşturuyordu. Zira kiliselerde ayinler, halkın anlamadığı Rumca ve Süryanice yapılıyordu. Bunun üzerine Mesrap adlı bir Ermeni âlimi, İstanbul'da gördüğü eğitim sonucunda 36 harfli bir Ermeni alfabesi meydana getirdi. Bu sayede İncil'in Ermenice'ye tercüme edilmesine başlandı. Fakat tercüme esnasında pek çok kelimenin Ermenice'sinin olmadığını gören tercümanlar, bu boşluğu Rumca ve Asurice'den aldıkları kelimelerle doldurdular. Çok sayıda uydurma kelime yüzünden Ermenice de zaman içinde mahiyetini yitirdi. XII. yy. sonlarına doğru Ermenice'ye 2 harf daha eklenerek, alfabedeki harf sayısı 38'e çıkartıldı⁴⁰.

Ermeni edebiyatı ise 3 dönemde değerlendirilebilir. İlk dönem XII. yy.'a kadar devam etmiş, ikinci dönem XII.-XVIII. yy.'lar arasında yaşanmıştır. XVIII. yy.'da başlayan son dönemde ise Ermeni dil ve edebiyatı üzerine yoğun bir çalışma faaliyetinin yürütüldüğü görülmektedir. Bu süreçte Ermeni dili düzeltilmiş, din, tarih ve filoloji konularında çalışılmış, Ermeni eserleri Avrupa'ya tanıtılmıştır. Ermeni edebiyatı hareketlerinin yaşandığı üç merkez Venedik, Tiflis ve İstanbul idi. Buralarda yapılan çalışmalar aynı zamanda beraberinde millî hareketleri de başlatmıştı. Örneğin 1850 yıllarında Osmanlı Ermenilerinin sergiledikleri tarihî oyunlar ve piyesler bağımsızlık ve özgürlük propagandalarına başlangıç teşkil etmiştir⁴¹.

B. Berlin Antlaşması'na Kadar Ermeniler'in Kısa Tarihçesi

1. Selçuklu Öncesinde Anadolu'da Ermeniler

Tarih boyunca Ermeniler yaşadıkları coğrafyada bağımsız bir devlet kuramamışlardır. Bunun en önemli sebebi olarak da, Doğu Anadolu'nun bir kısmıyla

³⁶ H. Bektaş *Aynı eser*, s. 21.

³⁷ E. Uras, *Aynı eser*, s. 109.

³⁸ *Aynı eser*, s. 108.

³⁹ Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara 1990, s. 47.

⁴⁰ Kâzım Karabekir, "Ermeniler nereden geldiler, nereye gidiyorlar?-IV", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 21 (İstanbul 1986), s. 59-60.

⁴¹ A. Alper Gazigiray, *Osmanlılar'dan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörü'nün Kaynakları*, İstanbul 1982, s. 32-33.

güneybatı Kafkasya'yı kapsayan bu coğrafyanın, özellikle kuzeyden inen istilâcılara ve akınlara açık olması, ayrıca göç yolları üzerinde bulunması dolayısıyla, birçok kez savaş alanı içerisinde kalması gösterilebilir⁴².

Daha önce de belirttiğimiz gibi Ermenilerin tarih sahnesine çıkışları hususunda farklı görüşler öne süren yazarlar vardır. Bunlardan Louise Nalbandian (Nalbantyan) Ermenilerin M.Ö. VIII. ve VII. yy.'da Urartu bölgesini işgâl ederek, buradaki medeniyete son verdiğini söylerken, H. Pasdermadjian (Pastırmacıyan) ise Ermenilerin M.Ö. VII. yahut VI. yy.'da doğuda ortaya çıktıklarını ileri sürer⁴³. Her ne kadar Armeniya (Ermenistan) adına ilk kez Pers kralı I. Dara'nın M.Ö. 510⁴⁴ yılına ait Bistun Abidesi'nde rastlanmakta⁴⁵ ise de, bu tarih yukarıdaki iddialara dayanak teşkil etmez. Zira bu isim, M.Ö. VI. yy. sonlarında İranlılar tarafından verilmiş olup, Ermenistan denilen bölgede Perslerin Doğu Anadolu'daki satraplıklarından (eyalet) birisi durumundadır. Ârâmice “*Yukarı, yüksek, dağlık bölge*” anlamlarına gelen Armenia adı, Muş ve Ahlat bölgeleri için kullanılan coğrafi bir terimdi. Daha sonra Romalılar tarafından orta ve yukarı Murat suyu ile Kür ve Aras nehirlerinin boyları için de kullanılan terim, Avrupalılarca da benimsendi. Dolayısıyla Ermeni denilen toplumla, Armenia/Ermenistan adının bir ilgisi yoktur⁴⁶.

İddiaların aksine Ermenilerin kesin siyasî tarihi M.Ö. IV. yy.'da başlar. Büyük İskender'in Pers İmparatorluğu'nu ortadan kaldırdığı sırada (M.Ö. 333) Ermenistan bir Pers satraplığıydı. İskender'in M.Ö. 323'te ölümünün ardından ise Selevkosların eline geçti. Bundan sonraki yüzyıllarda Romalılarla İran'daki Arsasid Hanedanı arasında sürekli el değiştiren tampon bir bölge oldu⁴⁷.

Ermenilerin bilinen ilk kralı I. Artaxias (M.Ö. 189-145)'dir⁴⁸. Ermeni prensi II. Tigran, Roma'nın ve Arsasidlerin karışık durumlarından istifade ederek M.Ö. 95 yıllarında bağımsızlığını ilan etti⁴⁹ ve Büyük Pontus Kralı Mitridates'in M.Ö. 88'de Roma'ya karşı açtığı savaşta kayınpederi Mitridates'i destekledi. Kapadokya'ya doğru genişleme çabaları onun Roma ile arasının açılmasına sebep olunca Romalı kumandan Lucullus, ordusu ile II.

⁴² E. Uras, *Aynı eser*, s. 89; Dikran Kevorkyan, “Uluslararası terörizm bünyesinde Ermeni terörü”, *Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı*, Ankara 1984, s. 92.

⁴³ K. Gürün, *Aynı eser*, s. 23-24.

⁴⁴ Bu tarihi H.Z. Koşay, M.Ö. 518 (*Aynı eser*, s. 25), Kâzım Karabekir, M.Ö. 521 (“Ermeniler nereden geldiler, nereye gidiyorlar?-II”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 19 (İstanbul 1986), s. 68), K. Gürün, M.Ö. 515 (*Aynı eser*, s. 26.) olarak verir.

⁴⁵ E. Uras, *Aynı eser*, s. 100.

⁴⁶ E. İter, Aynı makale, s. 3.

⁴⁷ Y. Ercan, Aynı makale, s. 104; H. Z. Koşay, *Aynı eser*, s. 27.

⁴⁸ N. Göyünç, *Aynı eser*, s. 42.

⁴⁹ Y. Ercan, Aynı makale, s. 104.

Tigran'ın merkezi “*Tigranokerta*”⁵⁰ önüne geldi ve M.Ö. 69'da şehir teslim oldu. M.Ö. 66 yılında ise Roma Generali Pompey Ermenistan'ın fethini tamamladı⁵¹. Ermenilerin gerçek anlamda bağımsız olarak yaşadıkları dönem, işte bu M.Ö. 95 yılı ile M.Ö. 66 yılı arasındaki 30 yıllık dönemdir. Pompey'in işgâlinde sonra bölgenin hâkimiyetini aralıklarla Romalılar ve Arsasidler ellerinde tuttular⁵².

Roma ile İran arasındaki hâkimiyet mücadelesi M.S. 63 yılına kadar devam etti. Bu mücadele sonunda yapılan bir antlaşmayla Ermenistan Roma hâkimiyetinde kalırken, yönetimi Arsasid Hanedanı'ndan birisine verildi. 224 yılında İran'da Arsasid idaresinin yerini hanedan değişikliği sonucu Sasaniler aldı, fakat Ermenistan için yapılan savaşlar devam etti. İran ve Roma arasında 297 yılına kadar süren mücadele sonucunda, bölge tekrar Roma hâkimiyetinde ve İran idaresinde kaldı.

301 yılında Ermeni prensi III. Tridate'nin Hıristiyanlığı kabul etmesi, Zerdüşť dinine mensup Sasanileri endişelendirdiğinden; Sasaniler ile Roma arasındaki savaş yeniden başladı. Uzun süren çatışmalar sonunda 390 yılında ikiye bölünen Ermenistan'ın doğu kısmı Sasanilere, batı kısmı ise Roma'ya bağlandı. Her iki tarafın yöneticisi de Arsasid Hanedanı'ndan olacaktı. Roma III. Arşak'ın, İran da Artakes'in ölümünün (428) ardından bölgeyi doğrudan ilhak etti. Ermenistan'ın İran hâkimiyetinden kurtulması ise İmparator Firuz'un 484 yılında Eftalitlerle yaptığı savaşla mümkün olabildi. Onun ardından Prens Vahan Mamikonyan, Ermenistan idareciliğini İran'dan almışsa da, ölümünden sonra bölge yeniden Sasanilere bağlandı.

395 yılında Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı olarak ikiye ayrılmasıyla, Ermenistan'ın doğuda kalan kısmı Bizans İmparatorluğu adını aldı ve Ermenistan bölgesi üzerindeki hâkimiyet mücadelesi, bu kez Bizans ve Sasaniler arasında devam etti. 570-591 yıllarında, iki taraf arasında yeniden başlayan savaşlar neticesinde, Sasaniler yenildi, Dvin'e kadar Ermenistan Bizans'a, bu şehir de dahil doğusu İran'a kaldı. İki ülke arasındaki sınır, Zanga ve Gorniçay nehirleri oldu. Fakat bu barış dönemi fazla uzun sürmedi, iki taraf arasında 604 yılında başlayıp 25 yıl süren yeni bir savaş daha başladı. Bu savaş sonunda İran tekrar yenilerek kendi nüfuz bölgelerini de Bizans'a kaptırdı⁵³.

VII. yy.'ın ortalarına doğru Arap akınlarının başlamasıyla birlikte, bölgedeki Bizans-Sasanî mücadelesinin yerini bu defa Bizans-Arap mücadelesi aldı. Bu mücadelenin alanını oluşturan Tarsus-Malatya hattının güneyi ile Kafkaslar Arapların, Kafkasya'ya kadar hattın

⁵⁰ Bugünkü Diyarbakır'ın ilçesi Silvan'dır (N. Göyünç, *Aynı eser*, s. 43).

⁵¹ H. Z. Koşay, *Aynı eser*, s. 26-27.

⁵² Y. Ercan, *Aynı makale*, s. 104; H. Z. Koşay, *Aynı eser*, s. 27.

⁵³ K. Gürün, *Aynı eser*, s. 30-32.

kuzeyi de Bizanslıların hâkimiyeti altındaydı⁵⁴. Bizans imparatoru Heraklius'un, 641 yılında ölümünden sonra, Arapların "Ermeniye" dedikleri bu bölgeye akınları sıklaştı⁵⁵. 639-640 yıllarında Ermeniye'nin güneybatısına yapılan ilk seferin ardından Araplar, 642 yılında İran Ermenilerinin merkezi Dvin'e girdiler. Burada çok sayıda Ermeni'yi katleden⁵⁶ Araplar, pek çoğunu da esir alarak geri döndüler. Asıl önemli fetih hareketi 645-646 yıllarında yapılarak, bölge Arap hâkimiyeti altına alındı. Pek çok şehir Araplara boyun eğerken (Erzurum, Ahlat, Müks, Erciş, Dvin), Tiflis de haraca bağlandı. Araplar ile Bizans İmparatoru III. Konstantin arasında 650 yılında yapılan olan mütareke 653 yılında son bulunca, 100.000 kişilik bir Bizans ordusu bölgeye hareket etti. Gürcistan'ı yeniden hâkimiyet altına alan imparator, 654 yılında Dvin'e girdi. Fakat buradan ayrıldıktan sonra Araplar yeniden buralara hâkim oldular⁵⁷.

Bölgede Arap hâkimiyeti ile birlikte Ermenilerin Araplara karşı isyanları da başladı. Bu isyanların önünü almak ve Ermenilerin Bizans'a temayüllerini engellemek için Ermeni Bagrat (Bagratuni) Sülalesi'nden Aşot, Araplar tarafından bütün Ermeniler üzerine naharar⁵⁸ (reis) ve işhan (emir) ların başı tayin edildi. 862'de "işhanlar işhani" ünvanı verilerek hil'atlar giydirilen Aşot'a⁵⁹ 885⁶⁰ yılında halife el-Mûtemid "kral" ünvanını tevcih etti⁶¹. Halifeye ek olarak Bizans imparatoru da Aşot'u kral olarak tanıdı⁶². Fakat Aşot'a verilen sadece bir ünvanndan ibaret olup, Ortaçağ Ermeni kaynaklarından Katolikos VII. Ohannes, Asogig, Orbeliyan, Vardan ve Çamçıyan Azdal'a ait eserlerde bahsedildiği gibi "Bağımsız Ermeni Krallığı" anlamına gelmiyordu. Zira Kral Aşot, bağlı bulunduğu Arap idaresine vergi vermeye devam ettiği gibi Ermenilere herhangi bir vergi muafiyeti de sağlanmıyordu. Bunun yanısıra küçük Ermeni derebeyleri Aşot'un krallığını tanımayıp, kendi başlarına buyruk hareket etmeye devam ediyorlardı⁶³.

⁵⁴ Y. Ercan, Aynı makale, s. 105.

⁵⁵ Streck, Aynı madde, s. 317; E. Uras, Aynı eser, s. 71.

⁵⁶ K. Gürün, Aynı eser, s. 33.

⁵⁷ Streck, Aynı madde, s. 317-318.

⁵⁸ Naharar, Arapların Ermenistan'a atadığı Müslüman vali yanında, iç işlere bakmak üzere Ermenilerden alınan muavin (E. Uras, Aynı eser, s. 77).

⁵⁹ Streck, Aynı madde, s. 318.

⁶⁰ Bu tarihi Streck (Aynı madde, s. 319) ve N. Göyünç (Aynı eser, s. 45) 882, E. Uras ise (Aynı eser, s. 74) 885 olarak verir.

⁶¹ K. Gürün, Aynı eser, s. 34; Mehlika Aktok Kaşgarlı, "Ortaçağ Ermeni tarihleri kritiği", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1985, s. 324.

⁶² Streck, Aynı madde, s. 319; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1995, s. 221.

⁶³ M. A. Kaşgarlı, Aynı makale, 324-325.

I. Gagik'in ölümüne (1020) kadar genel itibariyle Ermenilerin, Araplarla ve komşu Hıristiyan prensliklerle mücadelesi devam etti⁶⁴. I. Gagik'in ölümünden sonra meydana gelen karışıklıkları iyi değerlendirerek Vaspuragan bölgesini ilhak etmeyi başaran Bizans imparatoru II. Basileios'un bu faaliyetini, haleflerinden IX. Konstantinos, Ani Ermeni Krallığı'nı zaptetmek sûretiyle tamamladı⁶⁵.

Yukarıda ana hatlarıyla (M.Ö. IV. yy.'dan M.S. XI. yy.'a kadar) özetlenen Ermeni tarihinden de anlaşılacağı üzere, tarih boyunca Ermeniler, yaklaşık 30 yıllık bir dönem haricinde (M.Ö. 95-66), müstakil ve büyük bir devlet kuramamışlardır. Bugün anavatanları olarak telâkki ettikleri Anadolu'nun doğusundaki bölgede, hangi devlet hâkim ise onun tebaası olarak yaşamışlardır. Yani sözde anavatanları sürekli işgâle uğramıştır. Üstelik Bizans İmparatorluğu'nun uyguladığı tehcirler nedeniyle yaşadıkları topraklardan sürekli göç etmişlerdir. Hem bu göçler yüzünden, hem de tâbi unsur olarak yaşamaya alışık olmalarından dolayı, kendilerinde Ermeni milliyetçiliği, toprak, vatan ve bayrak şuuru gelişmemiştir. Dil ve din gibi öğeler Ermenilerde ortak olmakla birlikte, bağımsız bir devlet kurabilmeleri için bunlar da yeterli olmamıştır. Nüfus itibariyle sayıları da kesin olarak bilinmediği gibi, bu döneme kadar bölgedeki hâkim millet Rumlar ve Araplar, XI. yy.'la birlikte ise Türkler olmuş, onlar ise sayıca azınlık olarak kalmışlardır.

Ermenilerin yaşadıkları bölgede siyasî bir yapı oluşturacak şurdan yoksun olmalarının bir nedeni de, idarî teşkilatlanmalarının buna müsaade etmemesidir. Feodal bir sistem içerisinde yaşayan Ermeniler, toprak sahibi derebeylerinin idaresi altındaydı. Hepsi Ermeni kökenli olmayan bu derebeyleri, aralarında siyasî bir birlik oluşturamamışlardı. Fakat bu sistem de, Ermenilerin tâbi oldukları idareye göre değişiyor, bazen derebeyliğin yerini merkezî bir yönetim aldığı da oluyordu.

Sasaniler döneminde Ermeni feodal yapısı içerisindeki asil sınıf, derebeyler (nakharark) ve küçük asiller (azat) olarak ikiye ayrılmaktaydı. Kendi topraklarının sahibi ve idarecisi olup, sayıları elliye bulan bu derebeylerin en tanınmışları; Part kökenli Kamsarakanlar, Orta Asya'dan gelen Mamikonyanlar, Yahudi asıllı Bagratuniler, Süryani Ardzruniler, saf Ermeni olan Siunilerdir. Sasanilerin, taraflar arasındaki olası çatışmalardan istifade etmek amacıyla, devamını sağladığı bu sistemde, derebeyler sadece savaş esnasında bir araya gelmekte ve bir prens idaresinde kendi askerlerini savaşa göndermekteydi. Küçük asiller de bu savaşlarda derebeylere süvari yardımında bulunuyordu. Halk ise derebeylerin kölesi durumundaydı.

⁶⁴ Streck, Aynı madde, s. 319-320.

⁶⁵ Georg Ostrogorsky, *Aynı eser*, s. 291,309.

Sasanilerin bu politikasına karşılık Bizans İmparatorluğu, derebeylik yerine merkezi idareyi tesis etmeye gayret göstermiş ve derebeylerini ahalisi ile birlikte sürgün etmiştir⁶⁶. Büyük bir kısmı Trakya'ya yapılan tehcirin ardından boşalan bu araziye, diğer bölgelerden insanlar göç ettirilirdi⁶⁷. Kalan Ermeniler de Bizans'ın vassalı olarak, merkeze vergi ve gerektiğinde tam teçhizatlı asker vermekle yükümlü tutuldu⁶⁸.

Arap idaresi altında bulunduğu süre içinde ise Ermenistan dediğimiz bölge, halife adına hükmeden Arap valilerce yönetilmişti. Dinî anlamda Ermenilere serbestlik tanıyan Araplar, daha çok vergi alabilmek amacıyla Ermenilerin birçok krallık (Ani, Van, Kars, Gogarık vs.) kurmasına göz yumdular⁶⁹.

2. Selçuklular ve Doğu Anadolu Beylikleri Döneminde Ermeniler

Anadolu'ya Türk fetihleri başlamadan evvel, feodal Ermeni prensliklerine Bizans tarafından son verilmiş ve bütün nüfus Anadolu'nun içlerine sürgün edilmişti. Bu olayların Selçukluların ilerlemesini kolaylaştırdığını ve Ermenilerin Rum baskısı karşısında Türkleri bir kurtarıcı gibi karşıladıklarını söylemek mümkündür.

XI. yy.'ın ilk çeyreğinden önce, Doğu Anadolu'da iki Ermeni prensliği bulunuyordu ve her ikisi de Bizans İmparatorluğu'na tâbi idi. Bunlar, Arzruni hanedanı idaresindeki Vaspuragan prensliği ve Bagrat hanedanının elindeki Ani'ydi⁷⁰. Kars, Tiflis, Oltu, İspir, Bayburt gibi şehirlerle Gürcistan'a da Bagratlar hâkimdi⁷¹. Doğu sınırlarını emniyet altına almak isteyen Bizans imparatoru II. Basileios, bu küçük Ermeni prenslerine karşı tehcir politikası uyguladı. Aslında bu politika Bizans için yeni değildi. İmparator Jüstinien'den beri Bizans, tehlikeli gördüğü anlarda Ermenileri Anadolu'nun iç kesimlerine ya da Trakya'ya sürgün ediyordu⁷². İmparator Herakleios da, Ermenilerin Müslüman Araplarla ittifak yapmalarına mânî olmak için, onları batıya yerleştirdi. Bizans'ın bu tehcir politikasında⁷³ din

⁶⁶ K. Gürün, *Aynı eser*, s. 33.

⁶⁷ Y. Ercan, Aynı makale, s. 104.

⁶⁸ M. A. Kaşgarlı, *Aynı eser*, s. 15.

⁶⁹ E. Uras, *Aynı eser*, s. 77-78.

⁷⁰ Refet Yinanç, "Selçuklular ve Osmanlıların ilk dönemlerinde Ermeniler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, İzmir 1983, s. 68.

⁷¹ N. Göyünç, *Aynı eser*, s. 45-46.

⁷² Bunlara örnek olarak; Bizans imparatorlarından Filippikos'un Bizans'tan Gregoryen Ermenilerini kovmasını, V. Leon'un Armeniyak temasındaki tüm Ermeniler'i toplayıp işkence etmesini, Teofil'in Erzurum Ermenilerini kesip biçmesini ve III. Mihail'in Ermeni başpiskoposu Sahak'ı ülkesinden kovmasını gösterebiliriz (M. A. Kaşgarlı, Aynı makale, s. 327).

⁷³ Bizans'ın uyguladığı tehcir ve baskı politikası hakkında Ermeni ve Süryani müelliflerin söyledikleri ilginçtir: "İktidarsız, kadınlaşmış ve iğrenç Rum milleti, Ermenistan'ın en cesur çocuklarını yurtlarından koparıp dağıttılar; milletimizi yıktılar ve Türklerin istilâlarına imkân verdiler." "Bu devirde Rumlar bizim milletimize ve Ermenilere karşı zülme başladılar. Çıkarılan bir emirname ile Rafizî mezheplerini kabul etmeyenleri takibe ve

faktörü de önemliydi. Gregoryen olan Ermeniler'i Ortodoks yapmak için sürekli baskı yapan Bizans, bu maksatla Ermeni kiliselerini yakıp yıkmaktan, insanları sürgün etmekten çekinmiyordu⁷⁴.

1021 yılında Doğu Anadolu'daki tâbi prenslerden Ermeni Vaspuragan prensi Senekerim, topraklarını Bizans'a terk etti ve beraberindeki pek çok Ermeni ile birlikte Sivas dolaylarına yerleştirildi⁷⁵. Bu olayda Türklerin bölgeye olan akınlarının yanısıra, imparatorun tehdidi de etkili olmalıdır. Zira kendilerine karşı sürekli çelişkili bir politika izleyen Ermenilere karşı Bizans yönetiminin hiç itimadı yoktu⁷⁶. 1045 yılında ise Bizans imparatoru IX. Konstantin, Ani şehrini alarak buradaki Bagrat hanedanına son verdi ve Kral II. Gagik de Kayseri'ye tehcir edildi⁷⁷. Alınan bu yerlerle sınırları Azerbaycan ve Kafkasya'ya kadar uzanan Bizans, Selçuklularla komşu oldu⁷⁸.

Bu komşulukla birlikte Selçuklular ile Bizanslılar arasında bir mücadele yaşanması artık kaçınılmazdı. Nitekim ilk karşılaşma 1045 yılında meydana geldi. Yaşanan mücadele sonucu Ermeni askerlerin de bulunduğu Bizans ordusu Türkler karşısında mağlûbiyete uğradı ve bu savaşın ardından Selçuklular Vaspuragan bölgesine girdiler⁷⁹. Selçuklu Sultanı Alp Arslan 1064 yılında da Ani'yi zaptederek, Gürcü ve Ermenilerle meskûn bu Bizans topraklarını, kendine bağlı Nahçıvan, Dübeyl, Gürcistan, Gence ve Tiflis emirlerine tevcih etti. Böylece bölgenin Türkleşmesi yolunda önemli bir adım atıldı⁸⁰. Türk ilerleyişi karşısında endişeye kapılan Bizans imparatoru Romanos Diogenes büyük bir orduyla harekete geçti. İki ordu arasında 1071 yılında yapılan Malazgirt meydan muharebesinde Bizans ordusu büyük bir hezimetle uğradı. İmparatorun bile esir düştüğü bu yenilgiye, Bizans ordusunda bulunan Ermeniler savaştan kaçmak sûretiyle zemin hazırladılar. Savaş neticesinde Antakya, Urfa, Membic, Ahlat ve Malazgirt beldeleri de dahil, Doğu Anadolu Türk idaresine geçti⁸¹.

Anadolu kapılarının Türklere açılmasıyla birlikte, Orta Asya'dan gelen çok sayıda göçebe ve şehirli Türk nüfusu bu topraklara yerleştirildi. Böylece XI. yy.'dan itibaren, bölgedeki diğer unsurlara göre (Ermeniler, Süryaniler, Rumlar) hâkim etnik grup Türkler oldu. Akdeniz ve Çin ticareti arasında önemli bir geçiş yolu olan Anadolu şehirleri de, nüfus

---

ezmeye koyuldular... İstanbul patriği kiliselerde bulunan Süryanilere ait mukaddes kitapların yakılmasını emretti." (Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996, s. 152).

⁷⁴ Abdülkadir Yuvalı, "Tarihî devirlerde Ermenilerin idarî statüleri", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1990, s. 129-130.

⁷⁵ Göç eden bu Ermeni nüfustaki erkek sayısı 14.000 olarak gösterilmektedir (Y. Ercan, Aynı makale, s. 105).

⁷⁶ M. A. Kaşgarlı, *Aynı eser*, s. 87,89.

⁷⁷ N. Göyünç, *Aynı eser*, s. 46.

⁷⁸ O. Turan, *Aynı eser*, s. 121.

⁷⁹ *Gösterilen yer.*

⁸⁰ Ali Sevim-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara 1989, s. 51.

⁸¹ O. Turan, *Aynı eser*, s. 177, 183, 185.

kesafeti ve Selçuklu idaresi sayesinde, ticaretten paylarını alarak oldukça müreffeh bir hâle geldiler⁸². Fetihten önce bölgede bulunan yerli Hıristiyan ahalinin, özellikle de Rumlar ve Ermenilerin, bırakmış olduğu dükkan ve ev gibi emlaklar da Türklerin burada sosyal ve ekonomik bir yapı oluşturmada temel rolü oynadı. Bunun yanısıra dokumacılık, madencilik ve inşaat gibi işlerde, Türkler Hıristiyan ustalardan çok şey öğrendiler⁸³.

Türkler Anadolu'ya gelmeden evvel buranın yerli ahalisi olan Rum, Süryani, Ermeni gibi unsurlar, mevcut Bizans idaresinden hoşnut değillerdi. Halk, özellikle sosyo-ekonomik açıdan çok zayıftı. Bunun en önemli sebebi de Bizans İmparatorluğu'nun aşırı saray harcamalarından bozulan malî yapısını, halktan zorla aldığı vergilerle düzeltmeye çalışmasıdır. Bu maddî tahakküme ek olarak Bizans'ın uyguladığı Ortodokslaştırma politikası da, bu mezhepten olmayan insanları zor durumda bırakmıştı. Zira bu politika, başka mezheplere mensup olanları ortadan kaldırma amacı güdüyordu. Bu türden baskı ve zulümlerden bunalan halk, Bizans idaresinin yerine Türk idaresini tercih eder hâle geldi⁸⁴.

Bizans'ın doğu sınırlarını emniyete alma politikası ve Türklerin Anadolu'ya girmesiyle, daha iç bölgelere doğru göç eden Ermenilerden bir kısmı Kilikya (Çukurova) bölgesinde teşkilatlandı. Burada yer alan Kilikya Ermeni Baronluğu'nun kurucusu, Bizans ordusunda görev almış, başarısız bir komutan olan Filaretos (Vahram) idi. Filaretos, 1068 yılında imparator Romanos Diogenes tarafından Samsat-Malatya hattının başkomutanlığına atandı. Fakat 1069 yılında kuvvetlerinin Türkler tarafından mağlup edilmesine göz yumdu ve 1071'den sonra yaşanan taht kavgasından yararlanarak, Toroslar'ın ulaşılması güç, dağlık arazisine yerleşti. Zamanla emrindeki kuvvetlerin güçlenmesiyle Bizans'tan ayrı, bağımsız hareket etmeye başladı. Türklerle dost geçinen Filaretos, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na vergi ödeyen bir vassal durumundaydı⁸⁵. Fakat onun bu yönetimi 1090 yılındaki ölümüne kadar sürdü. Ardından Kogh Vasil Göksun çevresinde, Hethum oğlu Oşin Çukurova'daki kalelerde⁸⁶ ve topraklarına el konulan Ani prensi II. Gagik'in yakın akrabalarından Ruben, Kozan dağlarında birer derebeylik tesis ettiler⁸⁷. Esasında, bir kalesi ve birkaç askeri bulunan kişi, Ermeniler tarafından derebeyi tesmiye edilirdi.

Siyasî bağımsızlıktan ziyade, ticarî alanda kendilerini gösteren Kilikya Ermenileri, doğu ticaretinde faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Anadolu'dan İran, Orta Asya ve Çin'e uzanan

⁸² Halil İnalcık, "Doğu Anadolu tarihine toplu bir bakış", *Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, Van (t.siz), s. 66.

⁸³ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi (1243-1453)*, I, Ankara 1999, s. 10.

⁸⁴ M. B. Aşan, *Aynı eser*, s. 58.

⁸⁵ M. A. Kaşgarlı, *Aynı eser*, s. 21-22.

⁸⁶ N. Göyünç, *Aynı eser*, s. 47.

⁸⁷ Streck, Aynı madde, s. 321.

ticaret yoluyla, doğu mallarının batıya pazarlanmasında aracılık eden ve bu işten oldukça kârlı çıkan ve zenginleşen Ermenilerin⁸⁸, zaman zaman buldukları yörenin siyasî stratejisine yön vermeye çalıştıkları da görülür. 1096 yılında başlayan Haçlı seferlerine Kilikya Ermenileri de yardım etmişti. Bu yardım karşılığında Haçlılar, Ruben'in oğlu Konstantin'e "baron" ünvanını verdiler. II. Leon (1187-1219) da Papa ve Alman imparatoru tarafından 1198 yılında "kral" ilân edildi. Fakat bu durum çok kısa sürdü ve ertesi yıl Selçuklu sultanı Süleyman Şah'ın yaptığı sefer neticesinde, yeniden Selçuklulara tâbi duruma geldiler⁸⁹. Aslında Kilikya Ermenileri Selçuklu sultanının vassalı durumundaydılar ve bundan da bir şikâyetleri yoktu⁹⁰. Sultana vergi ödedikleri gibi, gerektiğinde Selçuklu ordusuna teçhizatlı asker de veriyorlardı. Hatta Kilikya'da bir Müslüman karargâhı bile vardı. Bunun karşılığında Türkler kendilerine her türlü serbestliği tanıyordu. İstedikleri gibi ticaret yapıp, ellerinde silahlı kuvvet bulunduruyor, adlarına para bastırıyor ve dinlerini özgürce yaşıyorlardı. Sultan Melikşah, Ermeni kilise ve rahiplerini vergiden muaf bile tutmuştu.

1075 yılında İznik'i kendisine başkent yapan Arslan Yabgu'nun torunu Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan ayrılarak, Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurdu. Süleyman Şah, Filaretos'a karşı Kilikya ve Antalya'yı fethedince, Ermeniler de ona tâbi duruma geldiler⁹¹. Ölümünden sonra yerine geçen oğlu Sultan I. Kılıç Arslan (1092-1107) zamanında, Ermenilerden yardım gören Haçlıların Maraş, Elbistan ve Ceyhan bölgelerinde işgâle başlaması üzerine, 12.000 kişilik bir orduyla harekete geçildi. Çukurova'daki fetihlerini Keban yöresindeki Pertus kalesine kadar genişleten Selçuklu ordusu, Ermeniler'i Göksun (Keysun)'a kadar atmayı başardı.

Sultan Mesud (1116-1155) devrinde Ermeniler, sultana karşı taht mücadelesine girişen kardeşi Melik Arap'ın yanında yer aldılar. Fakat başarılı olamadılar (1127). Bu kez Bizans imparatoru Ioannes'in halefi I. Manuel Komnenos (1143-1180)'la birlikte Selçuklular aleyhine bir antlaşma yaptılar. Ancak yeni imparatorun hastalanması, Bizans ve Ermenilerin

⁸⁸ Bu konuda bir değerlendirme için bkz. M. Akdağ, *Aynı eser*, s. 29; M. A. Kaşgarlı, *Aynı eser*, s. 3, 114-115.

⁸⁹ R. Yinanç, *Aynı makale*, s. 71-72.

⁹⁰ Ermeni müellifleri tarafından Sultan Melikşah için söylenen şu sözler, Ermenilerin mevcut Türk idaresinden duydukları memnuniyeti özetlemektedir: "Aynı yılda evrenin sahibi Sultan Melikşah, Rumların ülkelerine doğru ilerledi. Kalbi Hıristiyanlara karşı şefkat ve iyimserlikle doluydu. Katettiği ülkelerin ahalisine bir baba sevgisiyle muamele etti. İsa'nın evlatlarına karşı çok iyi davrandı." (A. Yuvalı, *Aynı makale*, s. 131). "Dünyaya gelen hükümdarların en büyüğü, insanların içinde en seçilmiş, hareket itibarıyla en zarifi, her hususta kusursuz ve günahsız, yağma ve katillere karşı koyan, son derece merhametli ve müşfik, fevkalâde âlicenap, tebaasının babası, herkese bilhassa Hıristiyanlara karşı çok müsamahakâr ve himayekâr." (R. Yinanç, *Aynı makale*, s. 70). "...bana göre ömrü vefa etse idi süratle artan kudreti sayesinde Avrupa bile devletinin hudutları içine girmekte gecikmeyecekti." (O. Turan, *Aynı eser*, s. 30-31).

⁹¹ M. A. Kaşgarlı, *Aynı eser*, s. 28, 32, 103-110.

müşterek bir saldırısını engellediği gibi, Sultan Mesud 1146 yılında Brakena kalesini zaptederek Ermenilerin Haçlılarla da işbirliği yapmasına mâni oldu⁹².

Sultan Mesud'un halefi II. Kılıç Arslan (1155-1192) zamanında Ermenilerle mücadele devam etmiş, fakat nadiren de olsa iki taraf arasında dostane ilişkiler geliştirilmişti. Sultan II. Kılıç Arslan'ın Danişmendlilerle meşgul olmasını fırsat bilen Ermeni kralı II. Toros'un kardeşi Stefan, 1156 yılında Maraş'a girerek burasını tahrip etti. Bunun üzerine bizzat harekete geçen Kılıç Arslan, Keysun bölgesine girdi ve yerlerinden kaçan Hıristiyan ahaliyi tekrar yurtlarına iskân ederek vaziyeti düzeltti. Stefan ise sultanla mücadeleyi göze alamadığından, Pertus kalesini Selçuklulara teslim etti ve bölgede sükûnet sağlandı. 1157 yılında ise Ermeniler, Kılıç Arslan ile bir dostluk antlaşması yaparak, onun Suriye ve Elcezire atabegi Nureddin Mahmud'a karşı oluşturduğu ittifak içerisinde yer aldılar. Sultan Kılıç Arslan, bu yardım sayesinde büyük bir ordu toplayarak Nureddin Mahmud üzerine yürüdü ve başarılı oldu. Fakat bu işbirliği uzun sürmedi ve Ermeni kralı Mleh 1172 yılında saf değiştirerek, bu sefer Nureddin Mahmud'un Sultan Kılıç Arslan'a karşı vücuda getirdiği birliğe dahil oldu. Mleh'den sonra yerine geçen II. Rupen (1178-1187)'de Franklarla ittifak ederek, hayvanlarını olatmak üzere Kilikya bölgesine giren Türkmenler üzerine saldırdı. Türkmenlerin bir kısmını esir ettiği gibi hayvanlarına da zarar verdi. Bunun üzerine harekete geçen Sultan Kılıç Arslan ve müttefiki Eyyubi hükümdarı Selahaddin, Ermeniler'i barışa mecbur bıraktı (1180)⁹³.

II. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra 11 oğlu arasında taht kavgası başlamış, sonunda en küçük oğlu I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1192-1197) bu mücadeleyi kazanmayı başarmıştı. Fakat onun bu hükümdarlığı sadece 5 yıl sürmüş, Tokat meliki olan kardeşi Rükneddin Süleyman Şah, idareyi onun elinden almıştı. Rükneddin Süleyman Şah (1197-1204) tahta geçmesinin ardından, Ermenilerin Lampron bölgesi hâkimi Oşin ile birleşerek Ermeni prensi II. Leon'u Toroslar'ın güneyine kadar attı (1199). Buna sebep de II. Leon'un Kılıç Arslan'ın oğulları arasındaki kavgadan istifade ile Kayseri'ye kadar akınlar yaparak topraklarını genişletmesi idi⁹⁴.

I. Gıyaseddin Keyhüsrev ikinci saltanat devresinde (1205-1211), tıpkı kardeşinin yaptığı gibi Ermeniler'le mücadele etmiştir. Ermenilerin, Türkmenlerin göç sahalarına saldırıp sürülerini zaptetmeleri ve Haleb-Kayseri arasındaki kervan ticaretini yaptıkları baskınlarla engellemeleri üzerine sultan, harekete geçti. Bu sefer sonucunda daha önceden Kılıç Arslan

⁹² A. Sevim-Y. Yücel, *Aynı eser*, s. 118, 123-126.

⁹³ Osman Turan, "Kılıç Arslan II", *İA*, VI, s. 689, 691, 695.

⁹⁴ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2000, s. 131-132.

tarafından alınan, fakat Ermenilerce işgâl edilen Pertus kalesi geri alındı. Esir edilen Ermeni kralı II. Leon, Haleb hükümdarı Melik el-Âdil vasıtasıyla sultanla bir barış yaptı⁹⁵ ve sultan adına para bastırmayı kabul etti⁹⁶.

I. İzzeddin Keykavus döneminde (1211-1220) ise Ermeniler, kardeşler arasında yaşanan taht kavgasından istifade ile Lârende, Ereğli ve Ulukışla kalelerini işgâl ettiler. Sultanın bu kaleleri 1216 yılında geri almasından sonra ise, Haçlıların elindeki Antakya'yı ele geçirmeye çalıştı. Fakat bu çabaları da sonuç vermedi. Ermenilerin bu tecavüzlerinden bunalan sultan, onlar üzerine bir sefere karar verdi. Çiçin ve Haçin (Saimbeyli) kaleleri Selçukluların eline geçtikten sonra iki ordu Maraş'ın doğusunda Keban (Geben)'da karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta mağlup olan Ermeni ordusunun çok sayıda asker, baron ve senyörü esir düştü. Ermeni kralı II. Leon, bu seferin ardından gönderdiği elçiler vasıtasıyla sultanla barış yapmaya muvaffak oldu (1218). Bu barışa göre, Ermeni kralı, esirlerin kurtuluş fidyesi olarak Lauzad kalelerini sultana terk etti. Buna ek olarak sultana her yıl 20.000 dinar para, gerektiği kadar yük, hediyeler ve ihtiyaç hâsıl olduğunda Selçuklu ordusuna 500 süvarilik bir kuvvet göndermeyi kabul ediyordu. Bu barışın en önemli neticesi Ermenilerin Anadolu Selçuklu Devleti'ne tâbi hâline gelmesidir. Bu tâbiyyet, I. Alaaddin Keykubad ve II Gıyaseddin Keyhüsrev zamanlarında da devam ederek Köseadağ savaşına kadar devam etmiştir⁹⁷.

Sultan I. Alaaddin Keykubad devrinde (1220-1237), Ermenilerin güneyden gelen tüccarlara yaptıkları saldırıları engellemek ve sınır boylarında kesifleşen göçebe Türkmenlere yurt bulabilmek amacıyla, Ermeniler üzerine bir sefer yapıldı. Topladığı kuvvetlerle harekete geçen sultan, Selçuklu ordusunu 3 koldan Kilikya üzerine sevketti. İlerleyen ordu, Silifke önlerine kadar bütün İçel kalelerini ve Maraş taraflarında Çiçin gibi bazı kaleleri de ele geçirdi. Bunun üzerine barışa razı olan Ermenilerle 1226 yılında bir anlaşma yapıldı. Buna göre Ermeniler, sultanın seferlerine 1.000 süvari ve 500 çarkçı nefer ile katılacaklar ve yıllık haracı 40.000 dinara çıkaracaklardı. Ayrıca kral, yılda 4 kez sultanın hizmetine 300 mızrak (1 mızrak=2 süvari ve 2 yaya), Lampron (Namrun) senyörü de 29 mızrak asker⁹⁸ gönderecek, Sis'de sultan adına para bastırılacak, burada bir cami inşa edilerek ezan okunacaktı⁹⁹.

Ermenilerin, Selçuklulara olan tâbiyyeti 1243 yılındaki Köseadağ savaşına kadar sürdü. Selçuklu ordusunun bu savaşta Moğollara yenilmesini fırsat bilen Ermeniler, Türk

⁹⁵ Osman Turan, "Keyhüsrev I", *İA*, VI, s. 617.

⁹⁶ E. Merçil, *Aynı eser*, s. 135.

⁹⁷ Osman Turan, "Keykavus I", *İA*, VI, s. 636-638.

⁹⁸ Bu sayı, bazı kaynaklarda "500 süvari ve 29 adet sağlam mızrak" şeklinde geçmektedir (M. A. Kaşgarlı, *Aynı eser*, s. 114).

⁹⁹ Osman Turan, "Keykubad I", *İA*, VI, s. 649-650.

topraklarını ele geçirmek için harekete geçmekte gecikmediler. Ayrıca onlar, daha önce anlaşıldığı üzere, Selçuklulara bu savaş esnasında kuvvet göndermedikleri gibi, kendilerine sığınan ve Haleb'e gitmeye çalışan yolcu ve mültecileri de soydular yahut katlettiler. Sultan adına okunan hutbeyi keserek paralardan adını kaldırdılar. Tüm bunlara ek olarak, krala sığınan sultanın ailesi ve efradını Moğollara teslim sûretiyle de büyük bir ihanet örneği sergilediler. Belirtilen bu sebeplerden dolayı, Ermenilere karşı bir sefere çıkmak mecburiyeti doğmuştu. Vezir Şemseddin İsfahanî idaresinde yola çıkan Selçuklu ordusu Ereğli'den geçip, pek çok yeri zaptettikten sonra Tarsus'u kuşattı. Uzayan kuşatma, mevsimin elverişsizliği ve sultanın ölüm haberinin gelmesi üzerine sonuçsuz kaldı. Selçuklu veziri, Ermenilerle, Bragana da dahil işgâl edilen kalelerin teslimi ve yıllık haracı ödemeleri hususunda bir barış yaptıktan sonra ordusuyla geri döndü. Fakat Ermeniler metbûlarını çabuk terk ederek Moğollarla anlaştılar¹⁰⁰.

Anlaşılabacağı üzere Ermeniler, Anadolu Selçuklu Devleti'ne başından beri tâbii olmalarına rağmen bu durumlarını muhafaza edemeyip, sürekli düşmanca ve isyankâr bir tavır takınmışlardır. Çoğu zaman, Selçuklu idaresinde yaşanan taht kavgalarını fırsat bilerek, mevcut sınırlarını genişletme yoluna gitmişlerdir. Selçuklu Devleti'nin düşmanlarıyla dostça ittifaklar kurmaktan da geri durmamışlardır. Tüccar kervanlarına verdikleri zararlarla, o dönemde oldukça işlek olan Anadolu ticaret yollarını baltalamaya çalışmışlardır. Fakat tüm bu faaliyetleri onlara fayda sağlamamıştır. Müstakil bir devlet olamadıkları gibi, Selçuklulardan sonra da Moğolların hâkimiyeti altına girmişlerdir.

1247 yılında Moğolların metbûluğunu tanıyan Ermeniler, bundan sonra İlhanlı Hükümdarı Hülagu'yu Memlûk topraklarını fethetmeye teşvik ettikleri gibi yapılan tüm seferlerde onun yanında yer aldılar¹⁰¹. Hülagu'nun Suriye seferine katılan Ermeni prensi Hetum, 1259 yılında Maraş'ı işgâl etti. Rasas, Merziban, Raban, Derbısak ve Besni gibi yerler de sefere katılmalarından dolayı Ermenilere verildi. Fakat 1266 tarihinde Ermeniler üzerine bir sefer açan Memlûk Sultanı Baybars, bu şehirlerin bir kısmını geri almayı başardı. 1292 yılında yeniden yapılan bir sefer de ise Maraş ve Besni şehirlerini Ermenilerden alındı. Memlûkların Ermeniler üzerine yaptığı bu akınlarda en büyük yardımcıları, Moğol baskısından kaçıp Memlûklara sığınan Türkmenlerdi¹⁰². Anadolu'daki beyliklerden Karamanoğulları da, Ermenilerle olan mücadelesinde Memlûkların yanında yer almıştı¹⁰³. Hatta 1287 yılında, Ermenilere ait Tarsus'a saldıran Güneri Bey, Ermeni kralının şikâyeti üzerine Sultan

¹⁰⁰ Osman Turan, "Keyhüsrev II", *İA*, VI, s. 627-628.

¹⁰¹ R. Yinanç, Aynı makale, s. 72.

¹⁰² Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, Ankara 1989, s. 3-4.

¹⁰³ R. Yinanç, Aynı makale, s. 73.

Gıyaseddin Mesud tarafından geri çekilmeye zorlanmıştı (1288). 1343 yılında da Karamanoğlu Bedreddin İbrahim Bey, arazisine saldıran Ermeniler üzerine bir sefer yapmıştı. Dulkadirliilerin ilk beyi olan Zeyneddin Karaca Bey de Ermenilerle Memlûk kumandanlarını bile kıskandıracak, başarılı mücadeleler yapmıştır¹⁰⁴. Bunların yanısıra XIII. yy.'ın ikinci yarısında Moğol istilâsından kaçarak, Memlûk hâkimiyetine giren Türkmenler de Toroslar'a ve Sivas'a doğru yayılarak, Ermenilerle mücadele ediyorlardı.

1308'de Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun çökmesi ve Moğolların İslâmiyet'i kabul etmesinin ardından Ermeniler, Moğol valilerin saldırısına uğramaya başladı. Bunların yanısıra, kendilerine yurt bulabilmek için doğudan akıp gelen Türkmenler ile Dulkadiroğulları ve Ramazanoğulları beyliklerinin akınları, Kilikya Ermeni Baronluğu topraklarının Türkler tarafından iskân edilmesine yol açtı. 1360 yılında Adana ve Tarsus Memlûkların eline geçince, Ermenilerin elinde sadece Sis ve Anazarba'dan oluşan küçük bir toprak parçası kaldı. Zor durumda olan Ermenilerin yardım isteklerine Papa ve Bizans imparatoru da mezhep değiştirme şartını koyunca, Kilikya Ermenilerinin sonu kaçınılmaz oldu. Nitekim 15 Ocak 1375'te Türkmenler tarafından başlatılan Sis kuşatması, 3 ay sonra halkın teslimiyetiyle neticelendi. Ermeni kralı IV. Leon da, Kahire'deki 7 yıllık esaretten sonra 1393'te öldü. Çukurova'daki Ermeni hâkimiyetinin bu şekilde ortadan kalkmasından sonra, bölge Ramazanoğullarının idaresine girerek Türkleşti¹⁰⁵.

Buraya kadar anlatılanlar Kilikya'daki Ermenilerin siyasî tarihi olup Ermenistan denilen coğrafi bölgenin durumu ise şöyle bir görüntü arzietmekteydi: Bölge, 1157 yılına kadar Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun, 1194'e kadar Irak Selçuklularının, sonrasında ise sırasıyla Harezmşahların ve İlhanlıların idaresinde kaldı. 1334 yılına kadar süren Celâyir ve 1383 yılına kadar süren Timur yönetiminin ardından bölgeye, Karakoyunlu (1365-1469) ve Akkoyunlu (1469-1508) Türkmenleri hâkim olmayı başardı¹⁰⁶. Bu iki Türkmen devletinin aşiretlerini yerleştirdiği Kars, Erzurum, Erzincan, Sivas ve Diyarbakır yörelerinde bulunan Ermeniler reaya statüsünde olup, siyasî ve askerî alanlarda yer almıyorlardı. Dinî serbestlik içerisinde yaşayan bu tebaa, Hasan Bey Kanunu ile idare ediliyordu¹⁰⁷. Safevilerin ardından bu toprakların son sahibi Osmanlılar oldu¹⁰⁸.

¹⁰⁴ A. Sevim-Y. Yücel, *Aynı eser*, s. 315-317, 415.

¹⁰⁵ R. Yinanç, *Aynı makale*, s. 73-74.

¹⁰⁶ K. Gürün, *Aynı eser*, s. 35.

¹⁰⁷ Enver Konukçu, "Osmanlılar ve millet-i sâdikadan Ermeniler", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, II/38, Ankara 2001, s. 621-622.

¹⁰⁸ K. Gürün, *Aynı eser*, s. 35.

3. Ermenilerin Osmanlı İdaresine Girmesi ve Berlin Antlaşması (1878)'na Kadar Siyasî Durumları

a. Ermenilerin Osmanlı İdaresine Girmesi

Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Türkiye Selçukluları dönemlerinde geniş bir hürriyet ve hoşgörü içinde yaşamlarını sürdüren Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu zamanında da bu durumlarını devam ettirdiler. İlk Osmanlı padişahı Osman Bey, Ermenilerin Bizans zulmünden korunmaları için Anadolu'da ayrı bir toplum olarak örgütlenmelerine izin verdi ve Batı Anadolu'daki ilk Ermeni dinî merkezi Kütahya'da kuruldu. Bursa'nın alınarak (1326) Osmanlı Beyliği'nin taht şehri yapılması üzerine, bu dinî merkez Kütahya'dan Bursa'ya taşındı¹⁰⁹. Sultan II. Mehmed döneminde, daha İstanbul fethedilmeden önce, Bursa'daki Ermeni cemaati ve ruhanî temsilcileriyle temasa geçildi ve Bizans'a karşı mücadelelerde onlardan zaman zaman askerî destek alındı. Ayrıca fethedilen yerlerin iskânında, sulh ve sükûnun sağlanmasında ve iktisadî kalkınmasında da Ermenilerden faydalanma yoluna gidildi.

1451 yılında Bursa'daki Ermenilerin dinî lideri Hovakim'i ziyaret eden Sultan II. Mehmed, İstanbul'u fethettiğinde kendisini cemaatiyle birlikte oraya nakledip, onu "*patrik*" yapacağı sözünü vermişti¹¹⁰. Nitekim Fatih, fetihten sonra harap ve metrûk bir hâle gelen İstanbul şehrini, imparatorluğun çeşitli bölgelerinden getirttiği Türk, Rum, Yahudi ve Ermeni topluluklarının zorunlu iskânı sonucunda kısa zamanda yeniden ihya etti. Ayrıca İstanbul Rum Patrikliği'ni resmen tanıdığı gibi Ermeni Patriğini de İstanbul'da ikâmete davet etti. Sonraki yıllarda da fetihlerini sürdüren Fatih Sultan Mehmed, fethettiği Mora, Ege Adaları, Trabzon ile bazı Orta Anadolu şehirlerindeki Rum nüfusunu İstanbul'a kaydırmaya devam etti. Rumlara ek olarak 1459-75 yıllarında Orta Anadolu (Konya, Lârende, Aksaray, Ereğli)¹¹¹, Eski ve Yeni Foça ile Kefe'den de çok sayıda Ermeni'yi İstanbul'a nakletti¹¹². Fatih'in İstanbul'a getirttiği Ortodoks Rumlardan, Yahudilerin ve Ermenilerin dinî önderlerini resmen tanıyarak buraya iskân ettirmesinin nedeni, İstanbul'u evrensel bir metropol yapma çabası ile açıklanabilir. Yapılan sürgünlerin ardından İstanbul'daki Ermeni nüfusu da bir hayli artmıştı. Nitekim 1477'de İstanbul ve Galata'da yapılan nüfus sayımının sonuçlarına göre,

¹⁰⁹ M. K. Öke, *Aynı eser*, s. 68.

¹¹⁰ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 7.

¹¹¹ N. Göyünç, *Aynı eser*, s. 25.

¹¹² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, I, çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000, s. 54, 69.

şehirde 9.486 hane Müslüman, 3.743 hane Ortodoks Rum, 1.647 hane Yahudi yaşarken, 4. büyük grup olarak 434 hane ile Ermeniler yer alıyordu¹¹³.

Fatih Sultan Mehmed'in fetihten sonra şehre pek çok Ermeni ahaliyi yerleştirerek onların dinî liderlerini de buraya davet etmesi ve 1461 yılında burada bir Ermeni Patrikliği kurması, İslâm tarihinde eşine az rastlanır bir olaydır. Zira İslâm hukukunun kesin hükümlerine göre bir gayr-i müslim ibadethanesinin onarımı bile çok sıkı kayıt ve şartlara bağlanmışken, bu olayla daha evvel olmayan bir patrikhane kuruluyordu. Oysa Bizans İmparatorluğu döneminde bile Ermenilere böyle bir hak tanınmamış ve şehirde sadece bir Ermeni kilisesi varlığını sürdürmüştü¹¹⁴.

Padişah tarafından tayin edilen Ermeni patriği, sadece hükümete karşı mesûldü. Yalnız dinî hususlarda değil, şahıs ve aile hukuku konularında da kendilerine bağlı topluluklar üzerinde tek otorite sahibi olan patriklik, hükümetin onayıyla suçluları hapsedirmek veya sürmek yetkisine de haizdi. Osmanlı hudutları dışında kalan, Akdamar ve Sis Ermeni katolikosları dinî hiyerarşi bakımından daha üstün olmakla beraber, hukukî bakımdan İstanbul Ermeni patriği gibi bir otoriteleri yoktu¹¹⁵.

Fatih Sultan Mehmed döneminde İstanbul'da yapılan Ermeni iskânlarından sonra, Yavuz Sultan Selim döneminde de Tebriz'in alınmasının (1514) ardından, bir kısım Ermeni sanatkârı İstanbul'a yerleştirildi. Böylece XVI. yy. ortalarında Ermenilerin yaşadıkları bütün yerler, Türk yönetimine geçmiş bulunuyordu¹¹⁶.

Osmanlı Devleti'nin payitahtı İstanbul'a o kadar çok Ermeni iskân ettirilmişti ki, zamanla burası onlar için dinî ve millî hayatlarının merkezi haline geldi. XIX. yy. başlarında 150.000 Ermeni nüfusuyla İstanbul, dünyadaki en kalabalık Ermeni grubunu barındırır oldu. Kendi halinde yaşayan bu toplumla ilgilenen herhangi bir devlet de mevcut değildi¹¹⁷.

Görüldüğü gibi Ermeniler, Osmanlı idaresine girmeye başladıkları andan itibaren doğudan batıya doğru göçe, iskâna tâbii tutulmuşlar ve özellikle de İstanbul ve civarına yerleştirilmişlerdir¹¹⁸. Fakat bunu tersi bir durum XVII. yy. başlarında yaşandı. Bu yüzyılda, Anadolu'da yaşanan Celalî isyanları tüm Osmanlı reayasını olduğu gibi, Ermenileri de huzursuz ediyordu. 1595-1640 tarihleri arasında, Erzurum, Erzincan, Harput, Malatya, Kayseri ve Sivas gibi merkezlerde yaşayan Ermeniler, buldukları mahalleri terk ederek

¹¹³ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2004, s. 147.

¹¹⁴ A. Süslü, *Aynı eser*, s. 7; Y. Ercan, *Aynı makale*, s. 108.

¹¹⁵ K. Gürün, *Aynı eser*, s. 77-78.

¹¹⁶ Abdurrahman Çaycı, "Türk-Ermeni ilişkilerinde gerçekler", *Tarihî Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)'na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1992, s. 80.

¹¹⁷ K. Gürün, *Aynı eser*, s. 78.

¹¹⁸ A. Süslü, *Aynı eser*, s. 8.

İzmit, İstanbul ve Tekirdağ'a yerleşmeye başladılar. Fakat devlet 1609 ve 1635 yıllarında yaptığı tehcirlerle, mezkûr yerlerde sakin Ermenileri eski yurtlarına geri gönderdi. 1635 yılındaki göç hareketinde Ermeniler Erzincan, Kemah, Eğin ve Divriği dolaylarına nakledildi¹¹⁹.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayr-i müslimler arasında en imtiyazlı ve ayrıcalıklı cemaat olan Ermeniler, XIX. yy.'a kadar ne devletle ne de Müslüman ahaliyle herhangi bir sorun yaşamamışlardır. Fakat bu yy.'dan sonra Osmanlı'nın kendilerine tanıdığı her türlü imkânı, devletten kopma ve bağımsızlaşma doğrultusunda değerlendirdiler. Tabii bu konuda İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük devletlerin çıkarları, Ermenileri yönlendirici bir unsur oldu. Bu doğrultuda, zikredilen devletlerin de baskısıyla, 1839 yılında çıkarılmaya başlanan fermanlar, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin siyasallaşma süreçlerini hızlandırmıştır.

b. Berlin Antlaşması'na Kadar Siyasî Durumları

XVIII. yy.'ın ortasından XIX. yy.'ın ortasına kadar yenileşme hareketlerini hep askerî alanda sürdüren Osmanlı yöneticileri, devleti çöküşten kurtarabilmek için devlet bünyesinde değişiklik yapma gereği hissetmemişlerdi. II. Mahmud'un yerine geçen Sultan Abdülmecid'in iradesi ile 1839 yılında, Mustafa Reşid Paşa tarafından ilân edilen Tanzimat Fermanı, tebaaya bazı temel haklar tanıyordu. Fakat bunlar daha çok tabandan gelmeyip, yabancı devletlerin sempatisini kazanmak maksadıyla, devlet tarafından (tavandan) tek taraflı olarak verilen ve gerektiğinde geri alınabilecek olan ayrıcalıklardı¹²⁰.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak da bilinen Tanzimat Fermanı Mukaddime¹²¹ (Giriş) bölümü haricinde, yapılacak ıslahatlara ait çeşitli kısımlardan meydana gelmektedir. Mukaddimededen sonra yer alan kısımda, fermana esas haklara tahsis edilen bölüm gelmektedir. Bu bölümde kısaca, dünyada bir insan için can, mal, ırz ve namus güvenliğinden

¹¹⁹ E. Konukçu, Aynı makale, s. 623.

¹²⁰ Oral Sander, *Siyasî Tarih İlkçağlardan 1918'e*, Ankara 1999, s. 271-272.

¹²¹ Osmanlı Devleti'nin eski parlak günlerine atıfta bulunan ve bu parlak günleri şer'i kuralların tam anlamıyla uygulanmasına bağlayan mukaddime kısmında: "Cümleye ma'lûm olduğu üzere Devlet-i Aliyyemizin bidayet-i zuhûrundan beri ahkâm-ı celîle-i Kur'aniyye ve kavanîn-i şer'iyyeye kemâliyle riayet olunduğundan saltanat-ı seniyyemizin kuvvet u meknet ve bi'l-cümle tebaasının refah ve ma'muriyyeti rütbe-i gayete vasil olmuş iken yüz elli sene vardır ki gavail-i müteakibe ve esbab-ı mütenevviaya mebni ne şer'i şerife ve ne kavanin-i şer'iyye tahtında idare olunmayan memâlikin pâyidâr olamayacağı vâzihattan bulunmuş olub cülûs-ı hümayunumuz rûz-ı firuzumuzdan beru efkâr-ı hayriyyet âsâr-ı mülûkânemiz dahi mücerred i'mar-ı memâlik ve inha ve terfih-i ehali ve fukara kazıyye-i nafiasına münhasır ve Memâlik-i Devlet-i Aliyyemizin mevki-i coğrafisine ve arazi-i münbitsine ve halkın kabiliyyet ve isti'dadlarına nazaran esbab-ı lâzimesine teşebbüs olunduğu halde beş on sene zarfında bitevfikihi Teâlâ suver-i matlûbe hasıl olacağı zâhir olmağla avn ü inâyet-i hazret-i bâriye i'timad ve ruhaniyyet-i cenâb-ı Peygamberiye tevessül ve istinad birle bundan böyle Devlet-i Aliye ve Memâlik-i Mahrûsemizin hüsn-i idaresi zımnında ba'zı kavanin-i cedîde vaz' ve te'sisi lâzım ve mühim" görüldüğü bildirilmektedir (Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1991, s. 176-177).

daha önemli bir şeyin olmadığı, dolayısıyla insanın bu değerlerini tehlikede gördüğü anda bazı teşebbüslere girişebileceği, bu gibi hallerin devlete ve memlekete zarar getireceğinden ahalinin tam olarak güvenliklerinin sağlanması gerektiği anlatılmaktadır. Bundan sonra gelen kısımda, sayılan esas hakların korunması için ceza ve ceza usûlü hukukuna ait bir takım prensipler yer almakta ve bir ceza kanunnâmesinin tanzim edileceği belirtilmektedir. Ferman vergi tahsili, askerlik hizmeti ve memur hukukunu düzenleyen maddelerin ardından, gerçekleştirilecek bu yenilik hareketlerinin memlekete ilân olunmasını ve dost devlet elçilerine de resmen tebliğ edilmesini belirterek sona ermektedir¹²².

Osmanlı vatandaşlarına adalet ve düzenli yönetim vadeden, vergi eşitliği getiren, iltizam sistemini kaldıran Tanzimat Fermanı, Müslüman ve Müslüman olmayan halk arasında sevinçle karşılandı. Özellikle, Müslüman toplumla eşit haklara sahip olabilme umudu taşıyan Hıristiyanların hareketleri, Tanzimat'la birlikte “*millî*” bir niteliğe bürünmeye başladı¹²³. Bunlardan Ermeniler, kendi cemaatlerinde hızlı bir modernleşme hareketine giriştiler. Merkezde ve taşrada Ermenice gazetelerin çıkarılmasıyla başlayan bu süreç, Ermeni patriğinin danışma meclisinin yeniden düzenlenmesiyle devam etti. Böylece 1847’de 14 üyeli ruhanî meclis ile 20 üyeli yüksek meclis oluşturuldu. Siyasî yönden de gelişmeye başlayan Ermeniler, Ermenistan’ı diriltmek amacıyla İstanbul, Paris ve Venedik’te eğitim görmüş olan aydın Ermeni gençlerinden faydalandılar. Bu gençler 1846 yılında kurdukları “*Milletdaş Cemiyeti*” ile okullara program ve talimatnâmeler düzenledikleri gibi, yeni okulların açılmasına da öncülük ettiler.

1839 öncesinde de Osmanlı hâkimiyeti altında rahat bir yaşam süren gayr-i müslim unsurlar, Müslüman halktan ziyade, kendilerine fayda getiren Tanzimat Fermanı’nın getirdiği yeniliklerle yetinmeyerek, daha fazlasını istemeye başladılar¹²⁴. Bu konuda büyük batılı devletlerin koruyuculuğuna güveniyorlardı. Bilindiği gibi Osmanlı topraklarında Rusya Ortodoksların, Fransa Katoliklerin ve İngiltere de Protestanların hâmisî durumunda idi¹²⁵.

Aslında İngiltere ve Fransa gibi devletler, sahip oldukları ekonomik ayrıcalıkların devamı ve Rusya’nın yayılcı politikasına bir set olması umuduyla, Tanzimat Fermanı’nı olumlu karşılamışlardı. Rusya ve Avusturya gibi çok uluslu devletler ise, Osmanlı

¹²² R. Kaynar, *Aynı eser*, s. 176-179.

¹²³ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul 2002, s. 93-94.

¹²⁴ Gerçekten de Tanzimat döneminde yapılan ticaret anlaşmaları neticesinde, şehirlerdeki iktisadî hayat değişmiş ve buralardaki canlılık Hıristiyan semtlerine geçmişti. Eski zengin Türk tüccarlarının yerini, ithalata dayalı eşya satan gayr-i müslim tüccarlar almıştı. Osmanlı yönetiminin aldığı siyasî kararlar da bu sınıfın menfaat ve zenginliğini korumak yönünde olunca, Müslümanlarla gayr-i müslim tebaa arasında bir eşitlik söz konusu olmadığı gibi, durum tamamen gayr-i müslimlerin lehine bir hâl almıştı (Tuncer Baykara, “Tanzimatta şehir ve belediye”, *150. Yılında Tanzimat*, yay. haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s. 279-280).

¹²⁵ Necati Çavdar, *Tarihte Türk-Ermeni Münasebetleri ve Bazı Yayın Organlarında Ermeni Mes’alesi (1878-1925)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2001, s. 20-21.

Devleti'nde yaşanan bu liberal hareketin kendilerine de sirayet etmesinde korkarak, fermana karşı cephe aldılar. Avusturya tepkisini Babîâli'ye bir tavsiye şeklinde bildirirken, Rusya bu durumu Osmanlı'nın iç işlerine karışmak için bir fırsat bildi¹²⁶ ve hâmisî olduğu Ortodoks azınlığın şikâyetleri doğrultusunda yeni ayrıcalıklar tanınması konusunda aracı oldu.

Buna karşılık İngiltere de 1845 yılında Kudüs'te açtığı Protestan kilisesinden sonra 1846 yılında İstanbul'da bir "*Protestan Cemaati İdare Heyeti*" kurdu. Daha sonra bu heyet bir fermanla "*Ermeni Protestan Milleti*" olarak tanındı (1850). Amerika ve Almanya'nın da işe karışmasıyla Protestan misyonerler Osmanlı topraklarında faaliyete başladılar. Bu misyonerlerin yaptığı dil ve tarih çalışmaları, Ermeni milliyetçiliğini körüklemeye başladı¹²⁷.

1853 yılında başlayan Kırım harbi, Hıristiyan azınlıkların ve bu arada Ermenilerin ayrıcalıklarını arttırmak isteyen İngiltere, Fransa ve Avusturya için iyi bir fırsat oldu. Adı geçen devletler, Rusya ile yapılan bu savaşta Osmanlı Devleti'ni desteklemelerinin karşılığı olarak, savaş sonunda toplanan Paris Konferansı öncesinde bazı isteklerde bulundular. Buna mukabil, Osmanlı Devleti Avrupa devletler ailesine katılacaktı. İstekte buldukları konu ise Hıristiyanlara daha fazla haklar tanınması noktasında düğümleniyordu¹²⁸. Bu konuda ısrarcı davranan İngiltere, Fransa ve Avusturya, Kırım harbinin sonlarına doğru Viyana'da bir araya gelip, gelecek barış görüşmelerini müzakere etmişler ve barış antlaşmasına bu konuyla ilgili bir madde konulmasına karar vermişlerdi (1 Şubat 1855). Neticede Babîâli, batılı devletlerin istekleri doğrultusunda hazırlanan Islahat Fermanı'nı, Paris Barış Konferansı devam ettiği sırada, ilân ettiğini açıkladı (28 Şubat 1856). Fakat bu ilânla sadece hükümlerlik haklarını görünüşte kurtarmış oluyordu. Gerçekte ise, Osmanlı tebaası olan Hıristiyan unsurların himayesi ve onlar hakkında karar verme yetkisi Avrupalı devletlere geçmiş oluyordu.

Amacı Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında din, vergi, askerlik, devlet memuru olabilme ve eğitim gibi konularda, görünen farkları ortadan kaldırarak onları kaynaştırmak ve bir Osmanlı toplumu yaratmak olan Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'ndan daha geniş olarak şu maddelerden oluşuyordu:

"Tebaanın can ve mal, ırz ve namus masunluğu; kanun önünde eşitlik; şahsın ve topluluğun tasarruf haklarına saygı; devlet hizmetlerine ve askerlik ödevine bütünlükle tebaanın kabulü; bazı sınırlar içinde mezhep ve millî eğitim hürriyeti; vergiler hususunda eşitlik, iltizam usûlünün kaldırılarak verginin doğrudan doğruya alınması; mahkemelerde şahitlik hususunda eşitlik; tebaanın mahkemeler huzurunda hüküm giymesinden sonra idam veya af

¹²⁶ B. Tanör, *Aynı eser*, s. 94-95.

¹²⁷ N. Çavdar, *Aynı tez*, s. 22.

¹²⁸ B. Tanör, *Aynı eser*, s. 95.

hususunun padişahın hakları cümlesinden olduğu; mahkemelerin açık olması ve ilâmların yayınlanması; suçlu mülklerinin müsadere usûlünün kaldırılması; hapishane usûl ve nizamlarının insanlık kaidelerine daha uygun bir şekilde tutulması; ticaret, ceza ve cinayet davaları için karma mahkemelerin kurulması, bu mahkemelerde yürütülecek haklar ve ceza kanunlarıyla mahkeme usûllerinin düzenlenmesi; Müslüman olmayan toplulukların din yönünden olan imtiyazları muhafaza edilerek, diğer imtiyazlarının incelenmesi ve değiştirilmesi; patrikhanelerin veya Müslüman olmayan meclislerin, bazı hallerde, hukuk davalarında sahip olacakları salahiyetlerin teyidi; adı geçen meclisler tarafından vilayet ve nahiye meclisleriyle Ahkâm-ı Adliye meclisinde âzâ bulundurulması; resmî yazılarda Hıristiyanlar için hakaret mânâsı taşıyan tâbirlerin kullanılmaması; rüşvetin kaldırılması, irtikâb ve ihtilâsın kaldırılması için kanunun şiddetle yürütülmesi.”¹²⁹

Islahat Fermanı, Paris Barış Antlaşması (1856)’nın 9. maddesinde yer aldı. Böylece Osmanlı Devleti Rusya’nın Ortodoksları himaye etmesi dolayısıyla yaptığı ve galip geldiği Kırım harbinden sonra, bu antlaşma ile bu kez Avrupalı büyük devletlerin tüm gayr-i müslimler üzerine koruyuculuğuna müsaade etmiş oluyordu¹³⁰.

Islahat Fermanı’nın getirdiği vicdan hürriyeti prensiplerine göre artık Hıristiyan halka mezhep değiştirme serbestliği tanınıyordu. Bu durum özellikle Protestan misyonerlerin işlerini kolaylaştırdı ve Protestan kilisesi ile Protestan kolejinin propagandası sonucunda pek çok Ermeni bu mezhebe geçmeye başladı. Bundan sonraki süreçte İngiltere’nin himaye edebileceği bir Protestan topluluk meydana geldi¹³¹.

Tanzimat Fermanı’ndaki ana haklara, eşitlik esasını ekleyen Islahat Fermanı, gayr-i müslim tebaa lehine koyduğu hükümler sebebiyle Müslüman halkı memnun etmedi¹³². Fermanın en çok gayr-i müslimleri hoşnut etmesi gerekirken, durum sanılanın aksine bir tepki yarattı. Zira Rum papazları cemaatleri üzerinde yapılacak ıslahat ile yetkilerinin sınırlandırılacağını ve artan devlet otoritesi ile kendilerine verilmekte olan caize ve atıyyelerle artık kolayca zengin olamayacaklarını anlamışlardı. Esnaf, tüccar ve köylü Rumlar da yükümlü olacakları askerlik hizmetini, kendilerinde vatandaşlık hissi mevcut olmadığından, işleri için büyük bir engel sayıyorlardı. Yahudiler ile Ermeniler de aynı konulardan şikâyetçiydiler. Ayrıca bu fermanın, yapmakta oldukları bol kazanç sağlayan işlerini nasıl etkileyeceğini de merak ediyorlardı¹³³.

¹²⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara 1988, s. 250-251.

¹³⁰ Aynı eser, VI, s. 6-7.

¹³¹ N. Çavdar, *Aynı tez*, s. 24.

¹³² Hamza Eroğlu, *Türk İnkılâp Tarihi*, İstanbul 1982, s. 55.

¹³³ E. Z. Karal, *Aynı eser*, VI, s. 10-11.

Tüm bunlara rağmen, Tanzimat Fermanı'nda Türk-Müslüman halka tanınmayan anayasal gelişme, Islahat Fermanı'nda Hıristiyanların “*millet*” olma süreçlerine başlangıç teşkil etti. Yani bu ferman onların bağımsızlık bildirisini gösterilebilir¹³⁴.

Islahat Fermanı'ndan sonra valilik, genel müfettişlik, elçilik ve bakanlık gibi üst düzey görevler almaya başlayan Ermenilerde, uluslaşma ve laikleşme hareketleriyle birlikte, toprağa dayalı bağımsız bir devlet kurabilme fikri oluşmaya başladı¹³⁵.

Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla kendilerine tanınan ayrıcalıkları arttıran, siyasal ve sosyal yönden örgütlenmeye başlayan Ermeniler, nihayet 1863 yılında cemaatlerine ait bir nizamnâme çıkartmayı başardılar.

Daha 1850 yılında bir nizamnâme düzenlemek üzere encümen kuran Ermenilerin bu çabası 1857, 1859 ve 1860 yıllarında patrikhanede toplanan meclislerce tartışılmış ve sonunda bir “*Ermeni Millet Nizamnâmesi*” hazırlanmıştı. 29 Mart 1862 tarihinde hükümet tarafından onaylanan¹³⁶ bu nizamnâme 1863 yılında yürürlüğe girdi. 99 maddeden oluşan nizamnâme ile 20'si İstanbul ruhbanından, 40'ı taşradan ve 80'i İstanbul'dan olmak üzere toplam 140 üyeli bir meclis kurulması kararlaştırıldı. Mevcut olan 14 üyeli dinî meclis ile 20 üyeli siyasî meclis korunmakla birlikte, bunların üyeleri millî meclis tarafından seçilecekti. Patriğin seçimi de aynı meclis tarafından gerçekleştirilecekti. Bu durumdan anlaşılıyor ki Ermeni Millet Nizamnâmesi, seçme hakkını millete tanımakla patriğin yetkilerini mutlak olmaktan çıkararak, onları Ermeni milleti ile paylaşıyordu¹³⁷. Bundan sonra, Ermeniler'le patrik arasında bir anlaşmazlık ve mücadele başladı.

Ermeniler “*anayasa*” olarak nitelendirdikleri bu nizamnâme ile aynı zamanda bir “*Teşkilât Kanunu*” na da kavuşuyorlardı. Bu kanunla eğitim, sağlık, evkaf, vergi ve kısmen adalet işlerinin yürütüldüğü komisyonlar kuruluyordu¹³⁸.

Yaşanan tüm bu gelişmelerde XIX. yy.'da Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayr-i müslimlerin etkilendiği milliyetçilik ve sosyalizm gibi ideolojilerin payı büyüktür. Her milletin kendi sosyalizmini geliştirdiği bu devrede Ermeniler de yenilikçi fikirlerle hareket etmeye başladılar. Bu hususta merkez ittihaz ettikleri İstanbul'da ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde lâik ve modern eğitim kurumları açtılar. Edebî eserlerinde dinî temaların yerini artık dünyevî konular aldı. Bu konular arasında fakirlerin sömürülmesi, materyalizm,

¹³⁴ B. Tanör, *Aynı eser*, s. 97.

¹³⁵ N. Çavdar, *Aynı tez*, s. 25.

¹³⁶ N. Çavdar, *Aynı tez*, s. 26.

¹³⁷ K. Gürün, *Aynı eser*, s. 92.

¹³⁸ N. Çavdar, *Aynı tez*, s. 26.

İstanbullu zengin Ermenilerin yobazlığı, ahlakî yozlaşma ve toplumsal yabancılaşma sorunları bulunuyordu.

Ermeniler arasında yaşanan bu büyük değişiklikte, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde eğitim gören geri dönen Ermeni aydınlarının rolü büyüktür. Ermeni aydınlar sayesinde dilde sadeleşme yaşanarak yazı dilinde klasik Ermenice'den (krapar) halkın kullandığı gündelik dile (aşharapar) geçildi.

XIX. yy.'da İstanbul'un Ortaköy ve Beyoğlu gibi semtlerinde yapılan salon toplantılarında Ermeni yazar, şair ve sanatçıları, dönemin millî meseleleri, edebî, sanatsal konuları hakkında fikir alış-verişinde bulunuyor, şiir, müzik, söyleşi gibi meşgalelerde bulunuyorlardı. Hem Osmanlı Devleti hem de cemaatleri için çalışan büyük Ermeni aileleri de, Ermeni milletinin ilerlemesi, Batılılaşması, aydınlanması yolunda okullar açıp kültürel projeleri destekliyorlardı.

Ermeniler arasında yaşanan bu sosyal ve kültürel gelişmeler, onların siyasal görüşlerini de etkilemişti. XIX. yy.'da Ermeniler arasında yaygınlaşan siyasal düşünceler liberalizm, milliyetçilik, sosyalizm ve feminizm oldu¹³⁹.

---

¹³⁹ Arus Yumul, Rifat N. Bali, "Ermeni ve Yahudi cemaatlerinde siyasal düşünceler", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, I, İstanbul 2003, s. 362-364.

II. BÖLÜM

VİLÂYÂT-I SİTTE (Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Elazığ, Sivas, Van)’DE ERMENİLER

A. Vilâyât-ı Sitte’nin Mülkî Taksimatı ve Ermeniler

XIX. yy.’ın sonlarına doğru kullanılmaya başlanan “*Vilâyât-ı Sitte*” tâbiri, 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)’nden sonra Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması (3 Mart 1878) ile ortaya çıkmıştır. Söz konusu antlaşmanın 16. maddesi, Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Ma’muretü’l-Aziz, Van ve Bitlis vilayetlerinden oluşan Doğu Anadolu Bölgesi’nde Ermeniler lehine ıslahat yapılması ile ilgilidir. Bu tarihten sonra, zikredilen bu vilayetler “*Vilâyât-ı Sitte*” olarak adlandırılmıştır¹⁴⁰.

XIX. yy. sonlarında Vilâyât-ı Sitte’nin sosyo-ekonomik durumu pek iyi değildi. Bölgedeki mevcut yollar ulaşım ve nakliyata müsait olmadığından, üretilen hububat ve benzeri ürünler pazarlara ancak kağnı sırtında ve şoseler kullanılarak nakledilebiliyordu. Ulaştırmadaki bu zorluk nakliyatın pahalı olmasına, mahsûlün değerinin düşmesine ve rekabet ortamının ortadan kalkmasına yol açıyordu. Şartların bu ağırlığı ise bölgede ticaretin gelişmesine ve gelirlerin artmasına en büyük engeldi. Vilâyât-ı Sitte’de karşılaşılan güçlüklerden bir diğeri de mahallî idarelerde görülen bozukluklardı. Bu bozukluklar, vilayetlerin gelir ve giderlerinde görülen dengesizlikler, vergilerin zamanında toplanamaması, memur maaşlarının zamanında ve yeterli miktarda ödenememesinden kaynaklanıyordu. Yıllık geliri 123 milyon kuruş olan Vilâyât-ı Sitte’nin 1883-1896 yılları arasında toplanamayan vergi geliri 276 milyon kuruşa ulaşıyordu. Esasında bölgede mükellef başına düşen vergi miktarı 30.000 kuruşu aşmıyordu. Mükelleflere ağır gelmeyecek bu miktar, Vilâyât-ı Sitte’de halkın genelinde görülen yoksulluk nedeniyle tahsil edilemiyordu. Anadolu Islahâtını teftiş göreviyle bölgede bulunan ve durumu merkeze raporlar hâlinde sunan Ahmet Şâkir Paşa, buralardaki Müslüman ahalinin gayr-ı müslim ahalden daha kötü hayat şartlarına sahip olduğunu, durumlarının iyileştirilmesi için de gayr-ı müslimlerden daha fazla ıslahâta muhtaç olduklarını belirtmiştir¹⁴¹. Vilâyât-ı Sitte’deki Müslüman ahali XIX. yy. boyunca bölgenin huzurunu büyük ölçüde sarsan Ermeni isyanlarına ek olarak, yukarıda sayılan zorluklarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır.

¹⁴⁰ İlhan Gedik, *Vilâyât-ı Sitte’de Demografik Durum*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1985, s. 1.

¹⁴¹ Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993, s. 79-82.

Vilâyet-ı Sitte’de meydana gelen Ermeni isyanlarından önce, bölgenin idarî taksimatına ve vilayetlerin hangi kazaları kapsadığına kısaca bakmakta yarar vardır.

1. Erzurum Vilayeti

Erzurum vilayeti 93 Harbi’nden önce, 1871 yılında 7 sancak ve 42 kazadan oluşuyordu. Bu sancaklar, 7 kazalı merkez Erzurum sancağı, 12 kazalı Van sancağı, 4 kazalı Kars sancağı, 5 kazalı Bayezid sancağı, 4 kazalı Çıldır sancağı, 4 kazalı Muş sancağı ve 6 kazalı Erzincan sancağı idi. 93 Harbi’nden sonra imzalanan Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878) ile Artvin, Batum, Oltu, Şenkaya, Olur, Ardahan, Kars ve Sarıkamış Ruslara, Hatur Bölgesi de İran’a bırakıldı. Bu toprak kayıplarının ardından Erzurum vilayetinin taksimatı şu şekilde değişti (1882 yılına göre): 6 kazalı merkez Erzurum sancağı, 4 kazalı Bayburt sancağı, 4 kazalı Bayezid sancağı, 3 kazalı Erzincan sancağı. 1895 yılına gelindiğinde ise vilayet Erzurum, Erzincan ve Bayezid sancakları ile bunlara bağlı 19 kazadan oluşmaktaydı¹⁴².

XVII. yy.’da büyük, kalabalık ve ticaret merkezi olma özelliğinden dolayı zengin bir şehir olan Erzurum vilayetinde, 7 Ermeni mahallesi bulunuyordu. Şehrin nüfusu XIX. yy.’da büyük değişikliklere uğramıştır. J. Brant’a göre, 1827 yılında vilayetin toplam nüfusu 130.000 olup bu rakamın 20-25.000’i Ermeni idi. Bununla birlikte nüfusun ekseriyetini Türkler oluşturuyordu. 1828 yılında Rusların işgâline uğrayan şehirde, bu işgâlden sonra büyük bir nüfus kaybı yaşandı. Erzurum’dan çok sayıda Türk nüfus da göç etmekle birlikte, Ruslar 1829 yılında geri çekilirken bölge Ermenilerinin büyük bir kısmını, özellikle de sanayi erbabını, beraberlerinde götürüp Güney Kafkasya’ya yerleştirdiler. Bu istilâdan sonra Erzurum eski parlak günlerine geri dönememiştir. 1828-29 Osmanlı-Rus savaşında ilk kez Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler 1878 yılından sonra bu defa Erzurum’u kapsayan muhtar bir Ermeni yurdu için harekete geçtiler. Bu amaçla Erzurum’da 1882 yılında “*Silahlar*” cemiyeti kuruldu. Yine burada bulunan Ermeni Sanasaryan (Sansariyan) Mektebi¹⁴³ de ayrılıkçı faaliyetlerin yürütüldüğü bir fesat yuvası durumundaydı. Ermeni komitecilerinin en önemli merkezlerinden olan Erzurum’da, bu komitecilerin çıkardığı pek çok kargaşalık ve isyan hareketi vuku bulmuştur¹⁴⁴.

¹⁴² İ. Gedik, *Aynı tez*, s. 12-15.

¹⁴³ Bkz. II. Bölüm, Ermenilerin Eğitim İmkânları.

¹⁴⁴ Besim Darkot-Mükrimin H. Yinanç-Halil İnalçık, “Erzurum”, *İA*, IV, s. 342, 356.

2. Sivas Vilayeti

Sivas vilayeti 1877-78'den önce merkez Sivas, Amasya ve Karahisar-ı Şarkî olmak üzere 3 sancaktan müteşekkildi. Vilayetin H. 1295 (M. 1878) yılında sancak sayısı değişmezken, H. 1308 (M. 1890-1891) yılında 4 sancak ve 26 kazası bulunuyordu. Bunlar; 9 kazalı merkez Sivas sancağı, 4 kazalı Tokat sancağı, 8 kazalı Amasya sancağı ve 5 kazalı Karahisar-ı Şarkî sancağı idi. H. 1328 (M. 1910-1911) yılına gelindiğinde ise 11 kazalı merkez Sivas sancağı, 7 kazalı Amasya sancağı, 5 kazalı Karahisar-ı Şarkî sancağı ve 5 kazalı Tokat sancağından meydana gelen Sivas vilayeti 78 nahiyeye de sahipti¹⁴⁵.

Sivas vilayetinde toplam nüfusun yaklaşık % 11'ini oluşturan Ermenilerin büyük kısmı şehirlerde meskûndü. Suşehri ve Gürün'e ek olarak, Tonus, Hafik, Divriği, Karahisar, Tokat, Amasya ve Merzifon çoğunlukta oldukları kazalardı. Sanayi ve ticaret yoluyla geçimlerini sağlayan Ermeniler bu vilayette de Türklerden daha iyi vaziyette idiler¹⁴⁶.

3. Diyarbakır Vilayeti

Diyarbakır vilayetine baktığımızda, H. 1293 (M. 1876-1877) yılından önce vilayet 5 sancak, 27 kazadan meydana gelmekteydi. Bunlar; Diyarbakır sancağı, Ma'muretü'l-Aziz sancağı, Malatya sancağı, Siirt sancağı ve Mardin sancağı ile bunlara bağlı kazalardı. 1293'ten sonra vilayetin sancak sayısı Diyarbakır sancağı, Mardin sancağı, Malatya sancağı ve Siirt sancağı olmak üzere 4'e, kaza sayısı da 19'a düştü. H. 1316 (M. 1898-1899) yılında 3 sancaklı ve 10 kazalı bir vilayet olan Diyarbakır, H. 1328 (M. 1910-1911) yılında yeniden 4 sancak ve 15 kazaya sahip olmuştur. Bunlar da; 5 kazalı merkez Diyarbakır sancağı, 5 kazalı Mardin sancağı, 3 kazalı Siverek sancağı ve 2 kazalı Ergani sancağıdır¹⁴⁷.

XIX. yy.'ın başlarında Diyarbakır vilayetinin 4/5 gibi önemli bir kısmını Müslüman Türkler, 1/5'lik kısmını ise Hıristiyan gruplar ve Museviler teşkil etmekteydi. Bu 1/5'lik kısım içerisinde Gregoryen ve Katolik Ermeniler de bulunuyordu. Gayr-i müslim nüfus içerisindeki Ermeniler bazen Müslümanlarla aynı mahallede, bazen de ayrı mahallelerde ikamet ediyorlardı. Buna göre, XIX. yy.'da Diyarbakır'da 65 Müslim, 13 zımmî mahallesi bulunuyordu. 42 mahallede ise Müslümanlarla gayr-i müslimler bir arada yaşıyorlardı. Genel olarak Ermenilerin Müslüman halkla münasebetleri oldukça iyi olup herhangi bir anlaşmazlık hâlinde, diğer unsurlar gibi dava açabilme hakkına sahiptiler. Ermenilerin Diyarbakır'da kendi murahhasları olup bunlar kilise veya manastırlarında tam bir serbestiyet ve güven

¹⁴⁵ İ. Gedik, *Aynı tez*, s. 17-19.

¹⁴⁶ Bayram Kodaman, "XX. Yüzyıl başında Sivas vilayeti (1901)", *X. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler*, Ankara 1993, s. 1861.

¹⁴⁷ İ. Gedik, *Aynı tez*, s. 19-22.

içerisinde ayin ve ibadetlerini yerine getiriyorlardı. İbadetlerine karışılması durumunda ise devlet olaya derhal müdahale ediyordu. Gerektiğinde ibadet yerlerini tamir ettirme imkânları da vardı¹⁴⁸.

4. Ma'muretü'l-Aziz Vilayeti

H. 1293 (M. 1876-1877)'ten önce Diyarbakır vilayetine bağlı bir sancak olan Ma'muretü'l-Aziz vilayeti, H. 1312 (M. 1894-1895) yılında 4 kazalı merkez sancağı, 5 kazalı Malatya sancağı ve 6 kazalı Dersim sancağından oluşmaktaydı. H. 1325 (M. 1907-1908) yılında merkez sancağa bağlı kaza sayısı 1 artan vilayet, H. 1328 (M. 1910-1911) yılında 6 kazalı merkez sancağı, 5 kazalı Malatya sancağı ve 6 kazalı Dersim sancağından müteşekkildi¹⁴⁹.

Ermeniler Ma'muretü'l-Aziz'de devletin kendilerine sağladığı imkânlar ve tanıdığı imtiyazlar sayesinde gerek maddî yönden gerekse sosyal yönden oldukça gelişmişler, müreffeh bir hayat sürmeye muvaffak olmuşlardı. Toplam vilayet nüfusunun ancak % 10'unu oluşturan Ermeniler, Türk ahaliyle gayet iyi komşuluk ilişkilerine sahiptiler. Çalıştıkları başlıca meslek dalları ziraat, ticaret, terziilik, ayakkabıcılık ve kuyumculuk olan Ermeniler, diğer unsurlara göre daha iyi bir gelir elde ediyorlardı. Eğitim olanakları da Türklere oranla oldukça gelişmiş olan Ermeniler en iyi okullarda okuduklarından, aralarında okuma-yazma bilenler fazlaydı. Bu halleriyle pek çokları devlet kademesinde kendilerine önemli görevler bulabilmişlerdir¹⁵⁰.

5. Bitlis Vilayeti

1877-78 Osmanlı-Rus harbinden sonra vilayet olarak teşkil edilen Bitlis, H. 1310 (M. 1892-1893) yılında 4 sancak ve 17 kazayı, H. 1322 (M. 1904-1905) yılında da 4 sancak ve 13 kazayı kapsıyordu. H. 1328 (M. 1910-1911) yılında Bitlis vilayeti 4 kazalı merkez Bitlis sancağı, 5 kazalı Muş sancağı, 5 kazalı Siirt sancağı ve 3 kazalı Genç sancağından meydana gelmekteydi¹⁵¹.

Bitlis'te, Osmanlı idaresinde Türkler, Ermeniler ve diğer unsurlar bir arada ve huzurlu bir hayat sürmekteydiler. XVII. yy.'dan itibaren başlayan misyoner faaliyetlerine karşın, tüm mezheplere ait dinî vecibeler kiliselerde serbestçe yapılabilmekteydi. Fakat özellikle yabancı

¹⁴⁸ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara 1995, s. 116, 118, 262-263.

¹⁴⁹ İ. Gedik, *Aynı tez*, s. 23-24.

¹⁵⁰ Ergünöz Akçora, "Tanzimat'tan millî mücadeleye Harput'ta Ermeniler ve faaliyetleri (1839-1922)", *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, Elazığ 1999, s. 128.

¹⁵¹ İ. Gedik, *Aynı tez*, s. 25-27.

devletler tarafından desteklenen ve Ermeni milleti arasında kabul gören komite faaliyetleri, Bitlis'teki bu huzur ve güven ortamını sarsmıştı. XIX. yy.'ın sonlarından itibaren Ermeni komitelerinin sebep olduğu anarşi ve katliâmlar, bölgeyi büyük bir zarara uğratmıştı. Özellikle I. Dünya Savaşı'nın sonlarında Ermeni çetelerinin yaptığı tahribat ile bu zarar gittikçe artmış, nüfus azaldığı gibi sanayi faaliyetleri de ortadan kalkmıştır¹⁵².

6. Van Vilayeti

H. 1293 (M. 1876-1877) yılından önce Erzurum eyaletinin bir sancağı olan Van, tıpkı Bitlis gibi 93 Harbi'nden sonra vilayet olmuştur. H. 1293 yılında vilayet, Van ve Muş sancakları ile bu iki sancağa bağlı 18 kazadan oluşuyordu. H. 1322 (M. 1904-1905) yılında, 5 kazaya sahip Van merkez sancağı ile 4 kazaya sahip Hakkâri sancağı şeklinde olan vilayet taksimi, H. 1328 (M. 1910-1911) yılında da değişmemiştir¹⁵³.

Diğer vilayetlerde olduğu gibi Van'da da sanayi ve ticaret ile devlet memurluklarının çoğu Ermenilerin elindeydi. Müslümanlar daha ziyade çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşırken, ticaret ve sanayi işlerinde Ermenilerin himayesinde çalışıyorlardı. Burada rahat ve huzurlu bir hayat süren Ermenilerin bu rahatı, komitecilerin bölgede örgütlenmesiyle bozulmaya yüz tutmuştur. Ermeni komiteleri, diğer yerlere göre Van vilayetinde daha kuvvetli idiler. Zira İran ve Kafkasya yoluyla bölgeye giren çok sayıda silah ve cephane, burada düzenli bir ihtilâl teşkilâtının kurulmasına vesile olmuştu. Ayrıca bölgenin sınırda olması, isyancıların yönetim tarafından kontrol edilmesini güçleştiriyordu. Yabancı devletlerden destek alınması konusunda da sıkıntı çekmeyen Ermeni komiteciler, tüm bu nedenlerden dolayı, bölücü faaliyetlerini Van'da yoğunlaştırmışlardı¹⁵⁴.

B. Ermenilerin Sosyo-Ekonomik Durumları

1. Vilâyât-ı Sitte'de Ermeni Nüfusu

Milliyetçi hareketlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, stratejik ve siyasî olaylarda “*nüfus yoğunluğu*” meselesi oldukça önem kazanmıştır. Bu öneme paralel olarak, nüfus sayımları ve istatistikleri siyasî, sosyal ve ekonomik iddiaları desteklemek, üstünlük, ayrıcalık ve bağımsızlık elde etmek amacıyla kullanılır olmuştur¹⁵⁵.

¹⁵² Besim Darkot-Mükrimin H. Yinanç, “Bitlis”, *İA*, II, s. 660.

¹⁵³ İ. Gedik, *Aynı tez*, s. 27-29.

¹⁵⁴ Bekir Koçlar, “Tarihte Van (XVIII.-XIX. Yüzyıllar)”, *Van Kütüğü*, Ankara 1993, s. 121, 125.

¹⁵⁵ Süleyman Beyoğlu, “Osmanlı Devleti'nde Ermeni nüfusu”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim (Özel sayı)*, sayı 38 (Ankara 2003), s. 55.

Bu amaçla, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin nüfusu hakkında birbirinden farklı rakamlar öne sürülmüştür. Rakamların farklılığı, meseleye taraf olanların bakış açısına ve çıkarlarına göre değişiyordu. Örneğin Ermeniler, sözde anavatan saydıkları Doğu Anadolu'da nüfusça çoğunluğu oluşturduklarını ispatlamak için, mevcut sayılarını olduğundan fazla gösteriyorlardı. Bu çabanın en büyük destekçileri de, patrikhane istatistikleri ve Ermeni yazarların kaleme aldıkları eserlerdir. Ermeniler dışında kalan diğer yabancı yazarlar konuya daha tarafsız yaklaşımlarına rağmen birbirleriyle çelişkiye düşmekten kurtulamamışlardır.

Bu hususta en güvenilir veriler arasında, Osmanlı Devleti'nin resmî nüfus sayım sonuçları ve vilayet salnâmelerindeki nüfus bilgileri yer almaktadır. Zira Osmanlı'da nüfus sayımı öteden beri var olup, Ermenilerde olduğu gibi XIX. yy.'da ortaya çıkmış bir olay değildi.

Nitekim Osmanlı Devleti'nde daha ilk dönemden itibaren “*tahrir*” denilen sayımlar yapılmakta ve bununla ilgili defterler tutulmaktaydı. Bu sayımlar, yalnızca yeni fethedilen bölgelerde değil, daha önceden Osmanlı sınırlarına katılmış bölgelerde de belirli aralıklarla yapılıyordu. Fakat bu tahrirler, mevcut nüfusu saymak veya bazı istatistikî bilgiler elde etmek için değil, idarî, malî ve askerî zaruretleri gidermek, ülkenin var olan gelir ve vergi kaynaklarını tespit etmek amacıyla yapılıyordu¹⁵⁶. Bu nedenle sadece vergi mükellefi müslüman ve gayr-i müslim erkek nüfus sayılıyordu.

Osmanlı Devleti'nde, Anadolu ve Rumeli'de aynı anda ve modern anlamda ilk nüfus sayımı, Sultan II. Mahmud döneminde yapıldı. Yeniçeri ocağının lağvedilmesinden sonra, ihtiyaç duyulan vergi ve asker kaynaklarını belirlemek için yapılan bu sayımda, yalnızca erkekler sayıldı ve sayım din esasına göre yapıldı¹⁵⁷. Bu sayımdan elde edilen genel toplama ait bilgiler şu şekildedir¹⁵⁸:

Tablo 1: Osmanlı Devleti'nde yapılan ilk resmî nüfus sayımı sonuçları.

	İSLAM	RUM	KIPTİ	YAHUDİ	ERMENİ	TOPLAM
RUMELİ	513.448	811.546	29.532	11.674	3.566	1.369.766
ANADOLU	1.983.027	366.625	7.143	5.338	16.743	2.383.876
GENEL TOPLAM	2.501.425	1.178.171	36.675	17.012	20.309	3.753.642

¹⁵⁶ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 1999, s. 127–128.

¹⁵⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara 1988, s. 155.

¹⁵⁸ Aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1997, s. 215.

Kadın nüfusun sayılmamasına rağmen 1831 sayımı, Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan ilk genel nüfus sayımı olması bakımından önemlidir. Sultan II. Abdülhamid'den itibaren ise devlet, çeşitli tarihlerde mevcut nüfusu tespit etmek amacıyla tahrirler yaptırmıştır. Erkeklerle birlikte kadınların da sayıldığı ve gayr-i müslim nüfusun mezheplerine göre ayrıldığı bu tahrirler, daha güvenilir ve geçerli kayıtlardır. Ermeni meselesi ile ilgili olarak, öncelikle başvurulması gereken bu nüfus sayımı ile ilgili belge ve tablolarıdır.

Osmanlı nüfus verileri ile ilgili başvurabileceğimiz diğer bir kaynak da vilayet salnâmeleridir. Türkçe ifadesi ile “*yıllık*” demek olan salnâmeler, ait oldukları vilayetlerin idarî teşkilâtını, memur listelerini, tarihini, coğrafyasını, ticaretini, madenlerini ve istihsalini olduğu kadar, nüfus bilgilerini de ihtiva eder¹⁵⁹.

Bilindiği üzere Ermeniler, 1877–78 Osmanlı–Rus savaşından sonra iki taraf arasında başlayan görüşmelere gizli bir heyet göndererek, kendilerine Doğu Anadolu'da bir muhtariyet verilmesini istediler. Ermeni patriğinin de çabasıyla Ruslar, bu görüşmelerin sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması'na Ermeniler'le ilgili bir madde koydu. Fakat bu antlaşma İngiltere'nin itirazları nedeniyle yürürlüğe giremeyince, barış şartlarının yeniden düzenlenmesi için Berlin'de bir kongre toplandı. Bu kez Ermeniler kongreye bir nüfus istatistiği ile katıldılar. Ermeni patrikliği tarafından hazırlanan bu istatistiğe göre, Osmanlı topraklarında 3 milyon Ermeni yaşamakta, bunun 2 milyonu ise Erzurum, Ma'muretü'l-Aziz, Diyarbakır, Bitlis, Sivas ve Van'dan oluşan 6 Doğu Anadolu vilayetinde bulunmakta idi. Kongreye katılan devletler Ermenilerin bu mübalağalı rakamlarına itibar etmediler. Fakat İngiltere'nin de gayretleriyle, Ayastefanos Antlaşması'nın Ermenilerle ilgili 16. maddesi Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi olarak değiştirildi¹⁶⁰.

Ermeni patrikhanesinin, Doğu Anadolu'da Ermenilerin bağımsızlığını desteklemek amacıyla, istatistik hazırlama çalışmaları 1878'den sonra da devam etmiştir. Bu doğrultuda, 1882¹⁶¹, 1912¹⁶² ve 1913¹⁶³ yıllarına ait olduğu ileri sürülen nüfus verileri hazırlanmıştır.

¹⁵⁹ Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgati*, İstanbul 1986, s. 299; “Sal-nâme”, *İA*, X, s. 135.

¹⁶⁰ Cevdet Küçük, “XIX. asırda Anadolu'da Ermeni nüfusu”, *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, İzmir 1983, s.77–78.

¹⁶¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s.95.

¹⁶² Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1998, s. 47.

¹⁶³ Justin McCarthy, “Osmanlı Ermeni nüfusu”, *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Ankara 2002, s. 80.

Tablo 2: Patrikhane istatistiklerine göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusu
(1882 yılı)

Vilâyât-ı Sitte		Asya		Avrupa	
Van	400.000	Adana	280.000	İstanbul ve çevresi	135.000
Bitlis	250.000	Halep	100.000		
Diyarbakır	150.000	Trabzon	120.000	Edirne	50.000
Erzurum	280.000	Bursa	60.000	Diğer bölgeler	10.000
Harput	270.000	Aydın	50.000		
Sivas	280.000	Ankara,Konya ve Kastamonu	120.000		
		Suriye,Musul, Bağdat,Beyrut ve Basra	40.000		
		İzmit (sancak)	65.000		
Toplam	1.630.000		835.000		195.000
Genel Toplam					2.660.000

Tablo 3: Patrikhane istatistiklerine göre Vilâyât-ı Sitte nüfusu (1912 yılı)

	Erzurum	Van	Bitlis	Harput	Diyarbakir	Sivas	Toplam
Türk	240.000	47.000	40.000	102.000	45.000	192.000	666.000
Çerkes	7.000	-	10.000	-	-	45.000	62.000
İranlı	13.000	-	-	-	-	-	13.000
Laz	10.000	-	-	-	-	-	10.000
Çingene	-	3.000	-	-	-	-	3.000
Yerleşik Kürt	35.000	32.000	35.000	75.000	30.000	35.000	242.000
Göçebe Kürt	40.000	40.000	42.000	20.000	25.000	15.000	182.000
Kızılbaş	25.000	-	8.000	80.000	27.000	-	140.000
Zaza	30.000	-	47.000	-	-	-	77.000
Yezidi	3.000	25.000	5.000	-	4.000	-	37.000
Ermeni	215.000	185.000	180.000	168.000	105.000	165.000	1.018.000
Nesturi,Yakubi ya da Keldani	-	18.000	15.000	5.000	60.000	25.000	123.000
Rum ve diğer Hıristiyanlar	12.000	-	-	-	-	30.000	42.000
Toplam	630.000	350.000	382.000	450.000	296.000	507.000	2.615.000

Tablo 4: Patrikhane istatistiklerine göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusu
(1913 yılı)

Vilâyât-ı Sitte	Ermeni Nüfusu	Diğer İller	Ermeni Nüfusu
Sivas	204.472	İstanbul	163.670
Bitlis	218.404	Edirne	30.316
Diyarbakır	106.867	Hüdavendigâr	118.992
Van	110.897	Aydın	21.145
Erzurum	202.391	İzmit	61.675
Ma'muretü'l-Aziz	124.289	Kastamonu	13.461
		Trabzon	73.395
		Ankara	135.869
		Konya	20.738
		Adana	119.414
		Halep	189.565
Toplam	967.320		948.240
Genel Toplam			1.915.560

Fakat söz konusu bu nüfus verileri gerçeğe uygun olmaktan oldukça uzak olup rakamlar oldukça abartılı ve objektiflikten uzaktır. Zira ilk tabloya baktığımızda, sadece Ermenilerin nüfusunu görüyoruz. Oysa Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin dışında, başta Müslümanlar olmak üzere daha pek çok unsur yaşamaktaydı. Karşılaştırma yapabilmemiz için diğer din ve milletten olan insanların da sayısı verilmeliydi.

İkinci tabloda ise patrikhane yalnızca Vilâyât-ı Sitte'ye ait nüfus verileri vermekle yetinmiş ve diğer bölgelere hiç değinmemiştir. Ayrıca Müslümanlar, Çerkez, Lâz, Kızılbaş, Zaza gibi kasıtlı olarak alt gruplara ayrılarak, Türkler'e ait rakamlar düşük tutulmuştur. Buna ek olarak, Ermeni din görevlileri Müslüman nüfusu saymak yetkisine sahip değillerdi. Bu durumda, onların Müslümanlar için verdiği rakamlar, bir tahminden öteye gidemez.

Durumu daha iyi anlayabilmek için, Ermeni Patrikhanesi'nin Vilâyât-ı Sitte'ye ait olduğunu iddia ettiği üç yıla ait verileri karşılaştırmakta fayda vardır.

Tablo 5: Ermeni Patrikhanesi'nin 1882, 1912, 1913 yıllarına ait, Ermeni nüfusunu gösteren nüfus verilerinin karşılaştırılması.

Vilâyât-ı Sitte	1882 Yılı	1912 Yılı	1913 Yılı
Van	400.000	185.000	110.897
Bitlis	250.000	180.000	218.404
Diyarbakır	150.000	105.000	106.867
Erzurum	280.000	215.000	202.391
Ma'muretü'l-Aziz	270.000	168.000	124.289
Sivas	280.000	165.000	204.472
Toplam	1.630.000	1.018.000	967.320

Yukarıdaki tabloda, 1882'den 1912'ye kadar geçen 30 yıllık sürede Van'a ait Ermeni nüfusunda görülen % 54'lük bir azalma göze çarpar. 1895-96 yıllarında yaşanan karışıklık döneminde Ermenilerde de can kayıpları olmakla birlikte, bu kadar yüksek oranda ölüm hadisesinin gerçekleşmesi imkânsızdır. Belirtilen tarihlerde Van'dan dışarıya yapılmış ciddi bir Ermeni göçü de vuku bulmadığına göre, patrikhane rakamlarının güvenilirliği azalmaktadır. Ayrıca patrikhanenin 1882 ve 1912 yılı için verdiği sayılar, Osmanlıların vilayet sınırları esas alınarak hesaplanmış değildir. Bu hesaplama yapılırken, Ermenilerin kalabalık olarak bulunmadığı yerler (Van vilayetinde Hakkâri; Bitlis vilayetinde Siirt'in güneyi; Diyarbakır vilayetinin güneyi; Harput vilayetinde Malatya'nın güneyi; Sivas vilayetinin kuzeybatısı ile batısı) sayım dışı bırakılarak, Ermeni nüfus yoğunluğu düşürülmek istenmiştir¹⁶⁴.

Tabloda da görüleceği gibi, Ermeniler için öngörülen nüfus, önceki yıllara göre sürekli bir düşüş halindedir. Anlaşılan patriklik ya 1878'de Vilâyât-ı Sitte'de 2 milyon Ermeni yaşadığı yolundaki iddiasının tutarsızlığını idrak edip geri adım atmış, ya da Osmanlı Devleti'nde her geçen yıl daha fazla Ermeni katledildiği yönünde bir fikir uyandırmaya çalışmıştır. Açıkçası her iki şık da yanlış ve mesnedsiz olmasına karşılık, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurulması siyasetine uygun düşmektedir.

Patrikhanenin yanısıra Ermeni yazarlar da Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin sayısını fazla göstermekte ısrarcı davranmışlardır. Hovannisian, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin 1914'ten önce 2 milyondan az, fakat 1,5 milyondan fazla olduğunu ifade eder. Pastırmacıyan'a göre 1914'te tüm dünyadaki Ermeni nüfusu 4.100.000'dir. Bunun 2.100.000'i Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1.700.000'i ise Rusya'da yaşamaktadır. Jacques de Morgan ise 1914'te dünyada 4.160.000 Ermeni yaşadığını, bunun 2.380.000'inin Osmanlı topraklarında bulunduğunu iddia eder. Marcel Leart takma adını kullanarak kendini bir Fransız gibi göstermeye çalışan, fakat asıl adı Krikor Zohrap olan bir Ermeni yazar da, daha erken bir tarih olarak, 1882 yılına ait patrikhane rakamlarını savunur. Buna göre; 1.630.000'i 6 Doğu Anadolu vilayetinde olmak üzere tüm Türkiye genelinde 2.660.000 Ermeni mevcuttur. Yine aynı yazarın iddialarına göre, 1912 yılında 6 Doğu Anadolu vilayetinde 666.000'i Türk ve 1.018.000'i Ermeni olmak üzere toplam 2.615.000 kişi bulunmaktadır¹⁶⁵.

Patrikhanenin ve Ermeni asıllı yazarların, kendi milletleri için verdiği bu rakamları kabul etmek mümkün değildir. Zira mesele ortaya çıkmadan önce pek çok Ermeni, Osmanlı topraklarından göç ederek başka ülkelere yerleşmiştir. Bilindiği gibi Ermeniler, XIX. yüzyılda

¹⁶⁴ J. McCarthy, *Aynı eser*, s. 49-56.

¹⁶⁵ Kamuran Gürün, *Ermeni Sorunu*, Ankara 1988, s. 126.

Rusya ile Osmanlı Devleti arasında vuku bulan savaşlarda, sürekli olarak Rusların yanında yer almışlardır. İki taraf arasında barış yapılmasından sonra da, Rusların vaatlerine inanarak, onlarla birlikte geri çekilmişlerdir¹⁶⁶. Sadece 1828-29 Osmanlı-Rus savaşında, 3,5 ay gibi kısa bir zamanda Azerbaycan'dan yaklaşık 41.245 ve Doğu Anadolu'dan da 100.000 civarında Ermeni nüfusu Rusya'ya göç etmiştir¹⁶⁷. Bu 100.000 kişinin 21.150 kadarı ise sadece Erzurum'dan sevk edilmiştir¹⁶⁸. Bu rakama 1827-29 İran-Rus savaşı nedeniyle göç eden yaklaşık 40.000 Ermeni de katılabilir. Kırım harbinden sonra ise, konsolosluk raporlarına göre 50.000 kişilik bir Ermeni kitlesi daha göç etmiştir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın neticesinde, yine tahminen 25.000 Ermeni, Rusya'nın fethettiği bölgelere göç etmiştir¹⁶⁹.

Ermenilerin göçleri sadece Rusya ile sınırlı kalmamış, Birleşik Devletler, Kanada, Latin Amerika ve Avrupa da göç almıştır. 1914'ten önce Kanada ve Latin Amerika'ya 1.000, Avrupa'ya 5.000'den az sayıda Ermeni göçmüştür. 1834-1914 yılları arasında Amerika'ya göç eden Ermeni sayısı ise yaklaşık 66.000 kişidir.

Tablo 6: 1834-1914 yılları arasında Osmanlı Devleti'nden Amerika Birleşik Devletleri'ne göç eden Ermeni nüfusunun yıllara göre dağılımı.

Yıllar	Göç eden Ermeni nüfus
1834-1890	1.500
1891-1898	12.500
1899-1914	51.950
Toplam	65.950

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin sayısı sadece göçlerle azalmamıştır. Rusların Anadolu'yu istilâ ettiği 1828, 1855 ve 1877 yıllarında çok sayıda sivil hayatını kaybetmiştir. Bu siviller arasında Müslümanlar olduğu kadar, Ermeniler veya diğer unsurlar olduğu da muhakkaktır. Ayrıca Kürt aşiretlerinin ayaklanmaları, kıtlık, asayişsizlik, Ermenilerin isyanları, veba ve kolera gibi salgın hastalıkların da reaya arasındaki ölüm oranlarını arttırdığı bir gerçektir¹⁷⁰.

¹⁶⁶ J. McCarthy, Aynı makale, s. 71.

¹⁶⁷ Kâzım Karabekir bu savaşta İran'dan 40.000 ve Türk topraklarında da 90.000 Ermeni'nin Rusya'ya göç ederek Gümrü, Ahıska ve Ahılkelek bölgelerine yerleştirildiğini, fakat içlerinden pek çoklarının bulaşıcı hastalıklar nedeniyle öldüğünü belirtir (Kâzım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1995, s. 128).

¹⁶⁸ Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, XIII/17 (Ankara 1988), s. 407.

¹⁶⁹ Özellikle doğu vilayetlerinden ticaret maksadıyla Rusya'ya göç eden Ermeniler, bir müddet sonra geri dönüyorlardı. Ancak Osmanlı yönetimi, ticaret erbabından başka Rusya'da ikâmet eden Ermenilerin de Türk topraklarına geçebileceği ihtimaliyle, bu türden geri dönüşlere müsaade edilmemesi hususunda doğu vilayetlerine sık sık tenbihlerde bulunuyordu (BOA, *Y.PRK.UM.*, 29/108. Merkezden Bitlis vilayetine gönderilen 12 Mayıs 1310 (M. 24 Mayıs 1894) tarihli şifreli telgraf).

¹⁷⁰ J. McCarthy, Aynı makale, s. 71-73.

Patrikhane ve Ermeni araştırmacıların ileri sürdüğü hayalî Ermeni nüfus oranları kabul edilse dahi, yukarıdaki sebeplerden dolayı bu nüfus verileri inandırıcılığını kaybetmektedir. Ermeni nüfusu hakkında Ermeni olmayan yabancı kaynakların verdiği rakamlar genelde 1.300.000 ile 1.500.000 arasında deęişmektedir¹⁷¹. Ludovic de Constanton, 1913 yılı itibariyle tüm dünyadaki Ermeni nüfusunu 3.100.000 olarak verir. Bunun 1.400.000'i Türkiye'de, 1.550.000'i de Rusya'da yaşamaktadır¹⁷².

Clair Price, I. Dünya Harbi'nden önce Türkiye'de 1.500.000 Ermeni nüfusu bulunduğunu belirtir¹⁷³.

Alexander Powell'e göre dünya nüfusu içerisinde Ermenilerin sayısı 3.000.000'u geçmez. Bu sayının 1.500.000'u Türkiye'de, 1.000.000'u da Rusya'da meskündür¹⁷⁴.

Tablo 7: Fransız belgelerine göre 1893-97 yıllarına ait Osmanlı nüfus verileri.

İller	Toplam	Müslümanlar	Ermeniler		
			Gregoryen	Katolik	Protestan
Sivas	1.086.015	839.514	129.523	10.477	30.433
Erzurum	645.702	500.982	120.273	12.022	2.672
Bitlis	398.625	254.000	125.600	3.840	1.950
Diyarbakır	471.462	328.644	57.890	10.170	11.069
Ma'muretü'l-Aziz	575.814	505.446	61.983	1.675	6.060
Van	430.000	241.000	79.000	708	290
			574.269	38.892	52.474
Toplam	3.607.618	2.669.586	665.635		

Yukarıdaki tablo Fransız Dışışleri Bakanlığı'nın "*Ermeni İşleri*", "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform Projeleri*" adı altında yayınladığı ve 1893-1897 yıllarını kapsayan diplomatik belgelerinde¹⁷⁵ yer alan rakamlardan derlenmiştir. Görülüyor ki Ermeniler, nüfus olarak Vilâyât-ı Sitte'deki Müslümanlardan hem çok daha az, hem de sayıları bir milyonun altındadır. Zaten Fransızlar da söz konusu belgelerde Ermenilerin azlığını ve tek bir yerde yoğunlaşmayı, imparatorluğun değişik yerlerinde dağınık halde yaşadıklarını itiraf etmektedirler.

¹⁷¹ C. Küçük, Aynı makale, s. 79.

¹⁷² Ludovic de Constanton, *Les Reformes en Turquie d'Asie*, Paris 1913'den naklen K. Gürün, Aynı eser, s. 132.

¹⁷³ Clair Price, *The Rebirth of Turkey*, New York 1923, s. 78'den naklen K. Gürün, Aynı eser, s. 132.

¹⁷⁴ Alexander Powell, *The Struggle for Power in Muslim*, New York 1923, s. 114'den naklen K. Gürün, Aynı eser, s. 132.

¹⁷⁵ Komisyon, "Fransa Dış İşleri Bakanlığı belgeleriyle Ermeni meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 1 (İstanbul 1985), s. 45, 49-51.

Ermeni nüfusu hakkında detaylı bir araştırma yapan Lynch¹⁷⁶, genel Ermeni nüfusu hakkında bilgiler ortaya koymuştur.

Tablo 8: Lynch'e göre tüm dünyadaki Ermeni nüfusunun bölgelere göre dağılımı.

Bölge isimleri	Ermeni nüfusu
Ermeni platosu (Rus ve Türk vilayetleri)	906.984
Kafkasya ve Transkafkasya'nın diğer kısımları	450.000
Astrakan, Basarabya	75.600
Türk Asyası'nın geri kalan kısmı	751.500
Avrupa Türkiyesi	186.000
İran Azerbaycanı	28.890
Culfa kolonisi ve İran'ın diğer kısımları	14.110
Bulgaristan, Doğu Rumeli	5.010
Romanya	8.070
Avusturya	1.230
Toplam	2.427.394

Tablo 9: Lynch'in dört Doğu Anadolu vilayeti için verdiği 1896 ve sonrasına ait nüfus verileri.

Vilâyetler	Müslüman nüfusu	Ermeni nüfusu	Toplam
Erzurum	428.495	106.768	544.502
Van	52.229	75.644	127.873
Bitlis	145.454	97.184	242.980
Ma'muretü'l-Aziz	182.000	93.000	276.756

Tablodan da anlaşılacağı gibi Müslüman nüfusu Ermeni nüfusuna oranla bir hayli fazladır. Fakat Van vilayetinde bu durum tam tersi olarak gösterilmiştir. Van'da Lynch'in verdiği rakamlar, Osmanlı Devleti'nde oldukça geniş bir nüfus araştırması yapmış olan Fransız Vital Cuinet'in rakamlarıyla örtüşmez. Cuinet 1892¹⁷⁷: yılına ait Van nüfusunu, 241.000 Müslüman, 79.998 Ermeni ve toplamda 430.000 olarak gösterir. Van'daki Müslüman nüfus, en güvenilir patrilik istatistiklerinde bile 100.000'den aşağı gösterilmezken Lynch'in bunu 52.000 gibi az bir rakamla ifade etmesi, inandırıcı değildir.

¹⁷⁶ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, II, Beyrouth 1965, s. 428, 206, 412, 151'den naklen K. Gürün, *Aym eser*, s. 132-133, 140-142, 144-145.

¹⁷⁷ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris 1892-1894'den naklen K. Gürün, *Aym eser*, s. 140-142, 144-145.

Tablo 10: Vital Cuinet'in Vilâyet-i Sitte'ye ait 1892 yılı nüfus verileri.

Vilâyet-i Sitte	Müslüman nüfusu	Ermeni nüfusu	Toplam nüfus
Erzurum	500.782	134.967	645.702
Bitlis	254.000	131.390	398.625
Diyarbakır	384.742	101.579	542.238
Ma'muretü'l-Aziz	505.446	69.718	575.314
Sivas	859.514	170.433	1.086.015
Van	241.000	79.998	430.000

Tablo 11: Vital Cuinet'in 1896-97yıllarına ait tüm Osmanlı Devleti'nin genelini gösteren nüfus verileri.

Nüfusun dağıldığı bölgeler	Müslüman	Ermeni	Toplam
Ermenilerin yoğun bulunduğu vilayetlerde	3.635.086	810.285	4.445.371
İstanbul ve diğer vilayetlerde	4.426.525	283.064	4.709.589
Suriye, Filistin ve Adalar'da	4.068.646	59.018	4.127.664
Toplam	12.130.257	1.152.367	13.282.624

Vital Cuinet'in tespitleri¹⁷⁸ de Osmanlı resmî nüfus sayım sonuçlarıyla karşılaştırıldığında, biraz abartılmış görünmektedir. Cuinet'in tespitlerinin 1 yıl sonrasının, yani 1893 yılının rakamlarının yer aldığı aşağıdaki tablo, bu karşılaştırmayı yapabilmeyi kolaylaştırır¹⁷⁹:

Tablo 12: Vilâyet-i Sitte'de meskûn Ermenilerin, kadın ve erkek nüfusa göre dağılımı.

Mahalli	İnas	Zükûr	Umumî
Sivas vilayeti	-	-	117.487
Erzurum vilayeti	45.819	54.251	100.070
Bitlis vilayeti	-	-	100.121
Diyarbakır vilayeti	22.225	27.985	50.210
Van vilayeti	24.863	34.155	59.018
Ma'muretü'l-Aziz vilayeti	40.497	45.120	85.018
Yekün	133.404	161.511	511.924

Bir başka yabancı kaynak olarak Stanford J. Shaw'un da 1890, 1897, 1906 ve 1914 yıllarına ait tespitleri¹⁸⁰ ile XIX. yy. sonunda Vilâyet-i Sitte'de genel nüfusa oranla Ermeni nüfusunun dağılımı¹⁸¹ aşağıda tablolarda gösterildiği gibidir.

¹⁷⁸ V. Cuinet, *Aynı eser*, I, s. 16-19'den naklen Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 19.

¹⁷⁹ BOA, *Y.PRK.DH.*, 7/19. H. 17 Cemaziyelevvel 1311 (M. 26 Kasım 1893) tarihli belge.

¹⁸⁰ Stanford J Shaw, "The Ottoman Census and Population, 1831-1914", *Int. J. Middle East Stud.*, Septembre 1978, nu. 3,5, s. 13 vdl.'den naklen Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 19-20.

¹⁸¹ İ. Gedik, *Aynı tez*, s. 81-82, 85-87, 89.

Tablo 13: Stanford J. Shaw'un 1890, 1897, 1906, 1914 yıllarına ait nüfus verileri.

Yıllar	Müslüman nüfusu	Ermeni nüfusu
1890	12.585.950	1.139.053
1897	14.111.945	1.162.853
1906	15.518.478	1.140.563
1914	15.044.846	1.229.007

Tablo 14: Stanford J. Shaw'un XIX. yy. sonu Vilâyât-ı Sitte'ye ait nüfus verileri.

Vilâyât-ı Sitte	Genel nüfus	Ermeni nüfusu	Müslüman nüfusu
Erzurum	?	109.838	?
Sivas	926.564	121.473	?
Diyarbakır	289.591	60.769	228.822
Ma'muretü'l-Aziz	481.346	80.064	401.282
Bitlis	276.998	101.350	167.054
Van	296.860	60.444	236.412

Başta da belirttiğimiz gibi, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin sayısı 1.000.000'dan 1.500.000'a kadar değişmektedir. Bu konuda Türk rakamlarına en yaklaşık sayıyı –bazı illerde dikkate değer farklılıklar olmasına rağmen- Cuinet ve Shaw vermektedir. Cuinet ve Shaw'a ek olarak itimad edebileceğimiz diğer bir yazar da, rakamlarını Türk kaynaklarına (salnâmeler, maliye, ziraat, ihşaiyat nezaretleri, Memalik-i Osmaniye'nin 1330 senesi nüfus istatistiği vb.) dayandıran Justin McCarthy'nin nüfus istatistikleridir. Bunlardan 1895-96 tarihli tablo¹⁸² Vilâyât-ı Sitte'deki Müslüman ve Ermeni nüfusunu göstermektedir.

Tablo 15:J. McCarthy'nin 1895-96 yıllarına ait Vilâyât-ı Sitte nüfusunu gösterir verileri

Vilâyât-ı Sitte	Müslümanlar		Ermeniler						Genel Toplam	
			Gregoryen		Katolik		Protestan			
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Erzurum	274.689	238.757	58.509	51.309	4.139	4.060	1.165	965	340.271	296.744
Bitlis	126.643	98.129	56.631	44.965	2.413	2.225	949	877	189.684	148.958
Diyarbakır	177.969	151.874	23.958	22.244	5.205	4.203	2.485	2.186	222.526	192.126
Sivas	413.281	394.370	62.801	60.403	1.512	1.663	1.320	1.386	502.475	478.401
Elazığ	198.405	181.687	38.062	36.142	1.154	1.202	3.479	3.355	242.677	223.920
Van	45.294	31.662	26.085	28.966	-	-	-	-	71.379	60.628

¹⁸² İ. Selahattin, "Ermeni sorununun rakamlarla gerçeği", *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, II/2 (İstanbul 1984), s. 414.

Tablo 16: J. McCarthy'nin 1912 yılına ait Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusuna ilişkin değerlendirmesi.

Bölgeler	Vilayetler	Ermeni Nüfusu	Toplam Nüfus	Ermenilerin Yüzdesi
Avrupa	İstanbul	162.134	1.032.839	% 8.8
	Edirne	33.650	1.426.632	% 2.4
	Selanik	87	1.347.915	*
	Yanya	0	560.835	*
	Manastır	9	1.064.789	*
	İşkodra	0	349.455	*
	Kosova	0	1.602.949	*
	Cezayir	140	359.474	*
Batı Anadolu	Hüdavendigâr	97.616	1.919.789	% 5.1
	Aydın	25.059	2.194.419	% 1.1
	İzmit	69.225	389.490	% 17.8
	Biga	2.805	183.077	% 1.5
K. Anadolu	Kastamonu	13.702	1.350.390	% 1.0
	Trabzon	68.326	1.505.490	% 4.5
Orta Anadolu	Sivas	182.912	1.472.838	% 12.4
	Ankara	125.616	1.444.139	% 8.7
	Konya	24.856	1.690.388	% 1.5
G. Anadolu	Adana	74.930	666.578	% 11.2
	Haleb	123.129	1.189.678	% 10.3
D. Anadolu	Bitlis	191.156	611.391	% 31.3
	Harput	111.043	680.241	% 16.3
	Diyarbakır	89.131	754.451	% 11.8
	Van	130.500	509.797	% 15.6
	Erzurum	163.218	974.196	% 16.8
	Suriye	Suriye	1.768	1.017.322
	Beyrut	4.010	979.702	% 4
	Cebelilübnan	6	235.169	*
	Kudsîşerif	2.340	352.813	% 7
	Zor	283	83.120	% 3
Irak	Musul	100	850.000	*
	Bağdad	500	1.400.000	*
	Basra	50	1.200.000	*
Arabistan	Hicaz	0	2.500.000+	*
	Yemen	0	5.000.000+	*
İmparatorluk		1.698.301	38.899.366	% 4.4

* (Binde birden az), + (Yaklaşık rakamlar)

İkinci tablodan¹⁸³ açıkça görülmektedir ki Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde sadece Doğu Anadolu'da değil, hemen her bölgede dağınık bir halde bulunmaktadır. Sayıları da abartıldığı kadar yüksek değildir. En kalabalık oldukları Bitlis vilayetinde bile nüfusun % 31'ini geçememişlerdir.

¹⁸³ J. McCarthy, Aynı makale, s. 69.

Açıklamaya çalıştığımız yabancı yazarların, Vilâyât-ı Sitte hakkında verdikleri nüfus verilerini de aşağıdaki gibi karşılaştırmamız mümkündür:

Tablo 17: Lynch, Cuinet ve McCarthy'nin nüfus verilerinin karşılaştırılması.

Vilâyât-ı Sitte	Lynch (1896 sonrası)		Cuinet (1892 yılı)		McCarthy (1895-96)		McCarthy (1912 yılı)
	Ermeni	İslâm	Ermeni	İslâm	Ermeni	İslâm	Ermeni
Erzurum	106.768	428.495	134.967	500.782	120.147	513.446	163.218
Van	75.644	52.229	79.998	241.000	55.051	76.956	130.500
Bitlis	97.184	145.454	131.390	254.000	108.060	224.772	191.156
Harput	93.000	182.000	69.718	505.446	83.394	380.092	111.043
Diyarbakır	-	-	101.579	384.742	60.281	329.843	89.131
Sivas	-	-	170.433	859.514	129.085	807.651	182.912

15 Haziran 1313 (H. 26 Muharrem 1315 / M. 27 Haziran 1897) tarihli bir belgedeki¹⁸⁴ veriler, J. McCarthy'nin verileri ile uyuşmaktadır. Sivas vilayetinin H. 1312 (M. 1894) senesi umumî nüfus tahririni gösteren bu belgede, Ermenilerin sayısı 58.747 kadın ve 61.386 erkek, toplam 120.133 kişi olarak gösterilmiştir. Müslümanlar ise 380.901 kadın ve 401.765 erkek olmak üzere 782.666 kişidir. Yani Müslümanlar Ermenilerin 6 katından bile fazladır. Bu sayılar J. McCarthy'nin 1895-96 yıllarındaki verileriyle mukayese edildiğinde aradaki fark, 1-2 yılda her iki tarafın da nüfusunda meydana gelebilecek makûl bir artış gibi görünmektedir. O halde Cuinet'in 1892 yılında Sivas da yaşayan Ermeni nüfusu olarak verdiği 170.433 rakamı biraz mübalağalı görünmektedir.

Aynı belgeye göre vilayetin H. 1312 (M. 1894) yılında toplam nüfusu 951.112 kişidir. Buna Rum, Yahudi, Kıpti ve diğer unsurlar da dahildir. Yani Ermeniler tüm Sivas'ın 1/7'lik bir kısmını oluşturuyorlardı. Cemaatlerin nüfustaki yüzde oranları da aşağıda belirtildiği gibidir:

İslam:	% 82
Rum:	% 04
Ermeni:	% 13
Katolik, Yahudi, Protestan,	
<u>Kıptı-i gayr-i müslim:</u>	<u>% 01</u>

100

Fransa'nın Sivas konsolosunun verdiği 1901 yılı rakamlarına göre de vilayette 1.220.000 kişi yaşamaktadır. Bu rakamın 142.000 kişilik kısmını ise Ermeniler

¹⁸⁴ BOA, Y.PRK.UM., 38/92.

oluşturmaktadır. Türklerin sayısı 506.000 olarak gösterilmekle birlikte¹⁸⁵ bu sayı dikkat çekecek kadar azdır. Ancak konsolos, tıpkı daha önceden Ermeni Patrikliğinin yaptığı gibi, Müslümanları çeşitli alt gruplara ayırmak sûretiyle oranı kasıtlı olarak düşürmüştür.

Sivas vilayetine bağlı Amasya sancağının H. 1310 (M. 1892) yılı nüfusunu gösteren bir belgede¹⁸⁶, tüm sancakta yaşayan Müslümanların sayısı 179.742 iken bu sayı Ermenilerde 15.525'dir. Amasya merkez kazasında ise 37.170 Müslümana karşılık, sadece 6.164 Ermeni bulunmaktadır.

Tablo 18: Amasya sancağının 1892 yılına ait Müslüman ve Ermeni nüfusunu gösteren tablo.

Cemaatler	Amasya Sancağı			Amasya Merkez Kazası		
	İnas	Zükur	İcmal	İnas	Zükur	İcmal
İslam	87.514	92.232	179.746	18.335	18.835	37.170
Ermeni	7.544	7.981	15.525	3.030	3.134	6.164
Yekün	95.058	100.213	195.271	21.365	21.969	43.334

Yine Sivas vilayetine bağlı bir başka kaza olan Merzifon'da, H. 1309 (M. 1891) yılı itibariyle 16.610 Müslüman yaşamaktaydı. Ermenilerin sayısı ise 6.216 kişiydi. Bunlardan sadece 141 Ermeni Merzifon'un birkaç köyünde yaşamakla birlikte, büyük çoğunluğu kaza merkezinde bulunuyordu. Ermenilerin mezheplere göre dağılımı ise şöyleydi¹⁸⁷:

Ermeni	: 4.790
Protestan Ermeni	: 626
Katolik Ermeni	: 265
Kıpti Ermeni	: 535
Toplam	: 6.216

Diyarbakır vilayetine baktığımızda da pek farklı bir durumla karşılaşmıyoruz. Bu vilayetin H 1317 (M. 1899) yılına ait nüfus verilerini gösteren bir belgeye¹⁸⁸ göre, merkez kazada toplam 52.969 olan nüfusun 35.781'ini Müslümanlar, 10.166'sını ise Ermeniler oluşturmaktadır. Bu belge de Ermenilerin Diyarbakır'da hâkim unsur olmadıklarını ispatlamaktadır.

¹⁸⁵ B. Kodaman, Aynı makale, s. 1857-1858.

¹⁸⁶ BOA, *Y.A.HUS.*, 318/61.

¹⁸⁷ BOA, *Y.PRK.UM.*, 29/35.

¹⁸⁸ BOA, *A.MKT.MHM.*, 748/5.

Tablo 19: Diyarbakır vilayetinin 1899 yılına ait merkez kazasının nüfusunu gösteren tablo.

Esami-i Cemaat	Nüfus		İcmal
	İnas	Zükur	
İslam	18.897	16.884	35.781
Rum	100	142	242
Ermeni	4.876	5.290	10.166
Katolik	1.228	1.348	2.576
Yahudi	132	153	285
Protestan	593	625	1.218
Süryani	1.156	1.545	2.701
Yekün	26.982	25.987	52.969

Van vilayetine baktığımızda, Vital Cuinet'in de 1892 yılında Van'da varolduğunu gösterdiği Ermeni sayısı 79.998'dir. Oysa ki Van vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 21 Temmuz 309 (H. 19 Muharrem 1311 / M. 02 Ağustos 1893) tarihli bir telgraf sûretinde, Ermeni memurların da bulunduğu tahrirde, merkez vilayete tâbi Şatak (Çatak) nahiyesinden başka merkeze bağlı kazaların Hıristiyan nüfusunun tamamen sayıldığı ve bu mahallerdeki Ermeni nüfusunun 34.155 erkek, 24.863 kadın ve tahriri henüz neticelenmemiş mahallerde tahakkuk eden 2.240 nüfusla birlikte, Van vilayetinde toplam 61.258 Ermeni olduğu bildirilmiştir¹⁸⁹. Bu sayıyı Cuinet'in bir yıl öncesine yani 1892 senesine ait rakamlarıyla karşılaştırdığımızda, 18.740 gibi bir fark elde ediyoruz. Tahririn bitmediği yerlerde bu kadar Ermeni yaşadığı tahmin olunmadığına göre, Cuinet sayıyı fazla göstermiş olabilir.

25 Teşrinievvel 1296 (H. 03 Zilhicce 1297 / M. 06 Kasım 1880) tarihli başka bir belgeden¹⁹⁰ anlaşıldığına göre, Ermeni meselesinin ortaya çıkmasından biraz sonra, yani 1879 senesinde Van vilayetinin nüfusu 184.169 kişidir. Ermeniler en çok Van merkez kazasında olmakla birlikte sayıları 17.015'dir. Bütün vilayetteki sayıları ise 38.471'dir. Müslümanlar da 113.126'lık bir çoğunluğu meydana getiriyorlardı.

Osmanlı topraklarındaki Ermeni nüfusuyla ilgili olarak yapılmış çalışmalardan biri de, ABD'li David Magie tarafından ortaya konan tahlillerdir. 1919 yılındaki Paris Konferansı'na ABD delegasyonunun bir üyesi olarak katılan Magie, 1918 yılı sonlarında yaptığı bu araştırmayla, I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı topraklarındaki etnik grupların miktarını ortaya koymayı amaçlamıştır. Aşağıdaki tabloda yer alan Magie'nin bu çalışması, savaş

¹⁸⁹ BOA, Y.PRK.DH., 6/57.

¹⁹⁰ BOA, Y.PRK.UM., 3/48.

sonunda yaşayan Ermeni sayısını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca yapılan nüfus tahlillerinde, Osmanlı verilerinin temel alınması da dikkat çekicidir¹⁹¹.

Tablo 20: David Magie'nin 1919 yılındaki Paris Konferansı'na sunduğu 1918 yılına ait Osmanlı Devleti nüfus verileri.

Vilâyetler	Ermeniler	Diğer Hıristiyanlar	Müslümanlar	Toplam
Bitlis	185.000	21.000	261.000	467.000
Diyarbakır	82.000	78.000	400.000	1.027.000
Erzurum	205.000	15.000	540.000	760.000
Ma'muretü'l-Aziz	130.000	2.000	430.000	562.000
Van	190.000	133.000	259.000	582.000
Sivas	200.000	180.000	977.000	1.285.000
Genel Toplam	1.479.000	1.504.000	8.644.000	11.627.000

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden bulunan Vilâyât-ı Sitte ile ilgili nüfus kayıtlarına baktığımızda, bu kayıtlardan oluşturduğumuz ilk tablomuz¹⁹² Vilâyât-ı Sitte ile birlikte Haleb ve Adana vilayetlerindeki 1890 yılı nüfusunu göstermektedir. İkinci tablo¹⁹³ 1909 yılında Bitlis, Sivas ve Van vilayetlerinde meskûn nüfusun, dine ve kadın-erkek sayısına göre bir açılımını ifade etmektedir. Üçüncü tablo¹⁹⁴ yine 1909 yılında Vilâyât-ı Sitte'de meskûn nüfusun, cemaatlere göre dağılımını vermektedir. Bu üç tablo da Osmanlı resmî nüfus sayımlarının sonuçlarını ihtiva etmekte olup, ortak özellikleri Ermeni nüfusunun Müslüman nüfusa göre sayıca azınlıkta olduğunu ortaya koymasındır.

Tablo 21: Haleb, Adana ve Vilâyât-ı Sitte'de meskûn nüfusun 1890 yılına ait verileri.

Vilâyât-ı Şahane	Erzurum	Bitlis	Van ve Hakkâri	Diyarbakır	Harput	Sivas	Toplam
İslam	441.671	167.054	282.582	240.574	300.194	735.489	2.167.564
Ermeni	101.119	101.358	71.582	45.291	73.178	112.649	505.177
Ahalinin yüzdesi nisbeti	18	36	17	14	19	12	19
Süryani	0	1.981	0	13.649	0	36.822	52.452
Nasturi	0	0	59.500	0	0	0	59.500
Rum Katolik	3.356	0	0	1.437	573	0	5.366
Roma Katolik	6.730	4.948	1.930	6.348	2.464	2.943	25.363

¹⁹¹ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara 2004, s. 31-34.

¹⁹² BOA, *Y.PRK.TKM.*, 19/43.

¹⁹³ BOA, *Y.EE.*, 33/58.

¹⁹⁴ BOA, *Y.EE.*, 33/54.

Protestan	1.970	1.498	0	3.975	4.971	2.493	14.907
Musevi	6	0	2.900	1.170	2	220	4.298
Gayr-i müslim Kıpti	15	159	0	0	0	1.585	1.759
Ecnebi	292	0	0	0	0	0	292
Toplam	555.159	276.998	418.494	312.444	381.382	892.201	2.836.697

Tablo 22: 1909 yılında Bitlis, Sivas ve Van vilayetlerinde yaşayan ahalinin dine ve kadın-erkek sayısına göre dağılımı.

Vilayetler	Esami-i Cemaat	İnas (Kadınlar)	Zükur (Erkekler)
Bitlis Vilayeti	İslam	73.073	93.458
	Ermeni	45.581	55.777
	Protestan	636	862
	Süryani	851	1.130
	Katolik	2.171	2.777
	Kıbtı-i Gayr-i Müslim	70	89
	Yezidi	250	273
Sivas Vilayeti	İslam	345.844	383.774
	Rum	16.969	19.404
	Ermeni	53.418	58.685
	Katolik	1.488	1.449
	Latin	0	1
	Protestan	1.253	1.237
	Yahudi	104	116
	Kıbtı-i Gayr-i Müslim	727	849
Van Vilayeti	İslam	25.174	29.408
	Ermeni	25.388	33.994
Toplam		592.997	683.283

Tablo 23: Vilâyât-ı Sitte'nin 1909 yılı nüfusunun cemaatlere göre dağılımı.

Vilayetler	İslam	Rum	Ermeni	Katolik	Protestan	Süryani	Yahudi	Yekün
Erzurum	441.671	3.356	101.119	6.730	1.970	-	6	555.159
Bitlis	167.054	0	101.358	4.948	1.498	1.981	-	276.998
Van	282.582	0	71.582	1.930	-	-	2.900	418.494
Diyarbakır	240.574	1.437	45.291	6.332	3.975	13.649	1.170	312.444
Ma'muretü'l-Aziz	300.194	543	73.178	1.915	4.971	-	2	381.352
Sivas	735.489	36.822	112.649	2.942	2.493	-	220	892.201
Yekün	2.167.564	42.158	505.177	24.797	14.907	15630	4.298	2.836.648

“Memâlik-i Osmaniyye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği” adıyla H. 1330 (M. 1911) ve H. 1336 (M. 1917) yıllarında yayınlanan ve 33 vilayet ile sancaktaki Müslüman, Ermeni ve

Rum nüfusunun dağılımını gösteren tablo, Ermeni iddialarının yanlışlığını ortaya koyacak mahiyettedir. I. Dünya Savaşı'ndan az evvel tamamlanmış olan sayımın sonuçlarını ihtiva eden tabloya, yalnız Doğu Anadolu vilayetlerini kapsayacak şekilde baktığımızda da benzer sonuca ulaşılmaktadır¹⁹⁵:

Tablo 24: Osmanlı Devleti'nin 1911 yılı resmî sayım sonuçlarını gösteren veriler.

Vilayetler	Müslüman nüfusu	Rum nüfusu	Ermeni nüfusu
Bitlis	309.999	--	117.492
Diyarbakır	492.101	1.935	65.850
Erzurum	673.297	4.864	134.377
Harput	446.379	971	79.971
Sivas	939.735	75.324	147.099
Van	179.380	1	67.792
Toplam	3.040.891	83.095	612.581
Genel toplam	13.339.000	1.561.075	1.234.671

Osmanlı'daki Ermeni nüfusu hakkında, bazı yabancı devlet elçilerinin düşünce ve yorumları da Türk rakamlarını doğrular mahiyettedir. Bu konuda İstanbul'da bulunan Avusturya-Macaristan büyükelçisi Paliavici'nin, 28 Haziran 1913 tarihinde ülkesine gönderdiği rapor oldukça manidardır. Bu raporda: *“Ermeni sayısının Küçük Asya'da hiçbir zaman 1.600.000'den fazla olmadığı ve vilayetlerdeki olaylar üzerine, Rusların yaptığı şikayetlerin çok abartılı olduğu”* vurgulanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde yaşayan toplam Ermeni nüfusunu 1.200.000 olarak veren Londra'nın Alman büyükelçisi Von Kühlmann'da, 28 Mayıs 1913'te şu bilgileri aktarmıştır: *“Türk Ermenilerinin durumunun düzeltilmesi için uygulanmak istenen reform planları, Ermenistan olarak işaret edilen Türk Ermenistanı'nda başarılı olamaz. Çünkü buralarda Ermeniler çoğunluğu oluşturmuyorlar. Bu sebeple burada Ermeni istekleri başarılı olamaz. Ermeni olarak adlandırılan vilayetlerin nüfusu şöyledir: Van 81.000 Ermeni, 424.000 Müslüman, Rum ve diğer Hıristiyanlar; Diyarbakır 79.000 Ermeni, 463.000 diğerleri; Bitlis 131.000 Ermeni, 333.000 diğerleri; Elazığ 70.000 Ermeni, 560.000 diğerleri”*¹⁹⁶.

Görüleceği üzere Ermenilerin ne Anadolu'nun doğusunda ne de başka bir yerinde çoğunluğu oluşturmadıkları, yabancı devlet elçileri tarafından da dile getirilmiştir. Tüm bunlar, Ermenilerin *“Ermenistan”* olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu'da bağımsız bir

¹⁹⁵ A. Süslü, *Aynı eser*, 21-22.

¹⁹⁶ H. Özdemir, K. Çiçek, Ö. Turan, R. Çalık, Y. Halaçoğlu, *Aynı eser*, s. 19.

devlet kurma planlarını da dayanaksız bırakmaktadır¹⁹⁷. Çünkü Vilâyât-ı Sitte'yi de içine alan bu bölge öteden beri Türk toprağı olup, üzerinde hâkim millet olarak Türkler yaşamaktadır. Bu gerçeğı verdiğimiz nüfus tabloları da desteklemektedir. Gerçi Patriklik makamının verdiği nüfus değerleri oldukça abartılıdır. Fakat bu taraflı rakamlar, objektif yabancı yazarların ve resmî Osmanlı nüfus verilerinin doğruluğuna gölge düşüremez.

2. Ermenilerin Eğitim İmkânları

a. Ermeni Cemaat Okulları

Bilindiğı gibi Osmanlı Devleti, eğitim kurumu açma konusunda hem Müslüman reayayı hem de azınlıkları serbest bırakmıştı. İstanbul'un fethinden sonra Rum patriğine tanınan, kendi cemaati ile ilgili meseleleri çözüme ve okul, hastane, kilise gibi kurumları yönetme yetki ve sorumluluğuna, daha sonra Ermeni ve Yahudi cemaatlerine de tanındı. Bu bağlamda azınlık okulları, tıpkı Müslümanlarda olduğu gibi, devlet tarafından değil, hayırseverler ve cemaatlerce açılıyordu. Hemen hemen her caminin yanında nasıl bir mektep varsa, her kilisenin yanında da bir azınlık okulu vardı. Medreselerde hocalar eğitim verdiği gibi, azınlık okullarında da papazlar görev alıyordu¹⁹⁸.

Kiliselerin yanında açılan okullar genellikle ilköğretim seviyesinde olup mahallî cemaatlerce yönetilmekteydi. Orta ve yüksek dereceli olanları ise daha büyük mezhebî makamlara bağlıydı. Azınlıkların kendi imkânlarıyla kurdukları bu okullar, patrikhaneler veya hahamhaneler aracılığıyla ve devletin müdahalesi olmaksızın, bağımsız olarak yönetiliyorlardı. Başka bir ifadeyle bu okullar devlet denetiminden uzaktı¹⁹⁹.

1453'ten 1790 yılına kadar Osmanlı topraklarında sadece dinî anlamda eğitim veren Ermeni okulları vardı. Fakat bu tarihte Eğinli Şınork Mıgırdıç Amira Miricanyan'ın devletten aldığı izinle İstanbul'da ilk resmî Ermeni okulu açıldı. Bu başlangıcın ardından ülkede açılan Ermeni okullarının sayısı hızla arttı²⁰⁰. Zira çalışkan ve okuma-yazmaya meraklı olan Ermeniler, eğitim konusuna çok önem veriyorlardı. İmkânları doğrultusunda kilise ve okul

¹⁹⁷ Ermenilerin Anadolu'nun doğusunda kurmayı planladıkları bağımsız bir Ermenistan düşüncesinin, bölgenin gerçeklerine ve dönemin şartlarına tamamen aykırı olduğunu, Millî Mücadele'nin önemli simalarından biri olan Ali Fuat Paşa da dile getirmiştir. Ali Fuat Paşa, 20. Kolordu Komutanı sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 17.8.1919 tarihli telgrafında, konu hakkında şöyle görüş bildirmiştir: "...Bütün raporlara göre, Anadolu'da, Türkiye'de bir Ermenistan kurmak şöyle dursun, muhtar ve bölgesel idareler bile oluşturmak mümkün değildir. Nüfusları yok, toprakları yok. Bu yönetim müthiş bir askerî kuvvete dayandırılmazsa olmaz. Ermenilerde bu kuvvet olamaz. Amerika bu lütfu yapamaz. Öteki devletler de buna tahammül edemez..." (Kemal Atatürk, *Nutuk*, Ankara 2000, s. 71).

¹⁹⁸ Ersoy Taşdemirci, "Türk eğitim tarihinde azınlık okulları ve yabancı okullar", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 10 (Kayseri 2001), s. 13.

¹⁹⁹ M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Ankara 1990, s. 65-66.

²⁰⁰ E. Taşdemirci, Aynı makale, s. 15, 21.

yaptırıyor, bunların ihtiyaçlarını kendileri karşılıyorlardı. Böylece hem bu kurumları hem de kurumların etrafında birleşen cemaatlerinin millî benliklerini korumayı hedefliyorlardı²⁰¹.

Kumkapı Fıçıçı Sokak'ta 1790 yılında Miricanyan'ın açtığı bu ilk Ermeni okulundan sonra, yine İstanbul'un Langa, Balat, Ortaköy, Kuruçeşme, Samatya ve Üsküdar semtlerinde de okullar açılmıştır. Bu okullar arasında yalnızca Kumkapı'daki merkez mektebinde Ermenice gramer okutuluyordu. Zira XIX. yy. başında Ermenice gramer bilenlerin sayısı oldukça sınırlıydı. İstanbul'un her tarafından gelen talebeler bu okula devamlı gramer, hitabet, mantık öğrenmek sûretiyle âlim, filozof ünvanlarını alabilmekteydiler. 1824 yılında Patrik Karabet tarafından himaye altına alınan okulda ıslah çalışmaları yapılmış ve Türkçe tedrisata büyük bir önem verilmişti. Böylece Kumkapı okulu "*Âli Mektep*" halini almıştır.

10 Temmuz 1824 tarihinde Patrik Karabet'in Anadolu'daki Ermeni cemaatine gönderdiği tamim neticesinde, yurdun her köşesinde birer Ermeni okulu açılmaya başlandı. 10 yıl sonra, yani 1834 yılında Anadolu'nun şehir ve kasabalarındaki Ermeni okulu sayısı 120'yi bulmuştu. Bu rakamın şehirlere göre dağılımı ise şöyleydi: Adapazarı'nda 4, İzmit'te 3, Merzifon'da 3, Manisa'da 2, Bafra'da 2, Kayseri'de 2, Eğin'de 2, Erzurum'da 2, kalan şehir ve kasabalarda ise birer mektep bulunuyordu.

Ermeni cemaatleri tarafından açılan bu okulların giderleri de Ermeni esnafının arasındaki işbirliği neticesinde karşılanıyordu. Sarraf, meyhaneci, kuyumcu vs. gibi esnafın her biri ayrı bir okulun sorumluluğunu yükleniyor ve okulların masraflarını ödemeyi taahhüt ediyorlardı.

Bu cemaat okullarını bitiren Ermeniler çeşitli mekteplere ve tıp fakültesine devam ediyorlardı. Fakat Katolik ve Protestan misyonerlerin okul açmaya başlamalarından sonra, Ermeniler arasında ilk okul mezunları için yüksek okullar açma lüzûmu hissedildi. Bunun üzerine 13 Eylül 1838 tarihinde Üsküdar'da "*Cemaran Mektebi*" açılmıştır. Ermenilerin bu ilk yüksek okulunda yatılı eğitim-öğretim yapılacak ve fakir öğrencilerin masrafları Kudüs'teki Ermeni manastırı tarafından karşılanacaktı²⁰².

Ermeniler arasında bu kadar yoğun bir eğitim seferberliğinin başlamasında, Avrupa'ya okumak için gönderilen ve daha sonradan geri dönen talebelerin de etkisi büyüktür. Zira Ermeniler 1810 yılında Paris'teki Yaşayan Diller Okulu'na, 1816 yılında Moskova'da kurulan Lazaryan Enstitüsü'ne, 1823 yılında Tiflis'te kurulan Nersesyan Semineri'ne öğrenci göndermeye başladılar²⁰³. Ayrıca Osmanlı hükümeti de yurt dışına eğitim amaçlı öğrenci

²⁰¹ Y. Çark, *Osmanlı Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 1953, s. 241-242.

²⁰² Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II, İstanbul 1977, s. 751-754.

²⁰³ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993, s. 36.

gönderirken tebaası arasında ırk veya din ayrımı yapmamış, pek çok Ermeni, Rum, Bulgar ve Türk gencini Avrupa'ya yollamıştır. Nitekim 1839-1876 yılları arasında Avrupa'ya gönderilen bu öğrencilerin % 71'ini Müslümanlar, % 29'unu da gayr-i müslimler oluşturuyordu. Bu % 29'luk pay içinde çok sayıda Ermeni öğrenci yer almaktaydı.

Osmanlı hükümetinin özellikle Fransa'ya²⁰⁴ gönderdiği Ermeni asıllı öğrenciler tıp, ipek endüstrisi, gravürlük, ziraat, hukuk tahsili ve çeşitli dallarda çıraklık eğitimi almışlardı. Aldıkları eğitim sonrasında yurda geri dönerek müsteşarlık, doktorluk, muallim muavinliği, sefaret ataşeliği, mahkeme âzâlığı gibi üst düzey görevlerde bulunmuşlardı. Öğrencilerini yurtdışında burslu okutan ve her türlü ihtiyaçlarını karşılayan Osmanlı Devleti, onların dinî ihtiyaçlarını da göz ardı etmemiş ve gayr-i müslim öğrencilerin ibadetlerini icra ettirmek üzere Papaz Ohannes Hünkârbeyendiyan'ı 1863 yılında Fransa'ya göndermiştir²⁰⁵.

Ermeniler açtıkları okulların öğretmen ihtiyacını, kendi tesis ettikleri yüksek okullardan karşıyorlardı. Bu maksatla açılmış Ermeni öğretmen okullarına Vilâyât-ı Sitte'de çokça rastlanmaktaydı. Bunlardan biri 1881 yılında Erzurum vilayetinde faaliyete geçen Sansariyan Okulu'ydu. Okulun kurucusu Mr. Madatiyan adlı bir Rus Ermenisiydi. Ölümünden sonra (1890) okul, kilisenin idaresi altında patriklik veya piskoposlukça yönetilmiştir. Esas itibarıyla yatılı ve 80 kişilik kontenjanı olan Sansariyan Okulu'na, Erzurum ve civar bölgelerden öğrenci gelmekteydi. Yarıları fakir aile çocuğu olan bu öğrenciler, Ermeni okullarına öğretmen olarak yetiştiriliyordu.

Sansariyan Okulu'nda eğitim 1 hazırlık ve 6 yüksek sınıftan oluşmaktaydı. Öğrencilere ilk yıllarda Ermenice ve Türkçe, sonraki yıllarda Fransızca, Almanca gibi yabancı diller okutuluyordu. Ders kitaplarının çoğu Almanca idi. Cebir, geometri, matematik, coğrafya, jeoloji, botanik, zooloji, anatomi, fizik, kimya ve müzik gibi derslerin yanı sıra Ermenilerin millet ve kilise tarihleri de öğrencilere öğretiliyordu. 1 müdür ve 11 öğretmenin görev yaptığı okul, teknik imkânlar bakımından mükemmeldi. Kendi bünyesinde hastanesi dahi mevcut olan bu öğretmen okuluna, Ermeni cemaatinin yanısıra Fransızlar ve Amerikalılar da desteklerini esirgemiyorlardı²⁰⁶.

²⁰⁴ Osmanlı Ermenilerinin arasında “milliyetçilik” fikrinin yayılmasında Fransız İhtilâli'nin de etkisi büyük olmuştur. Avrupa devletlerinden özellikle Fransa'ya eğitim amaçlı gönderilen Ermeni gençler, 1789 ve 1848 Fransız ihtilâllerinin siyasî amaçlarının etkisi altına girmişlerdir Dolayısıyla yurda dönen Ermenilerin kendi cemaatleri arasında milliyetçilik akımını hızlandırması kaçınılmaz olmuştur. Esasında Ermeni milliyetçiliği Balkanlar'daki Bulgar ve Yunan milliyetçiliğinden daha geç ortaya çıkmıştır. Yani Balkan milliyetçiliği Ermenilere bir anlamda örnek teşkil etmiştir. Bilhassa Yunan milliyetçiliği Osmanlı Ermenileri arasında ayrılıkçı hareketleri alevlendirmiştir (Süleyman Kocabaş, *Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir?*, İstanbul 1994, s. 31).

²⁰⁵ Adnan Şişman, “Yurt dışında tahsil yapan burslu Ermeni asıllı Osmanlı öğrencileri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IV/2 (Afyon 2002), s. 1-11.

²⁰⁶ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara 1991, s. 116-118.

Ermeni Sansariyan Öğretmen Okulu'nda verilen eğitimden Osmanlı belgeleri de söz etmektedir. Erzurum'un merkezinde yapılan bir tahkikattan sonra, vali tarafından merkeze gönderilen, 4 Zilkade 1323 ve 18 Kanun-ı evvel 1321 (M. 31 Aralık 1905) tarihli, rapor mahiyetindeki bir belgeye²⁰⁷ göre; Erzurum'da meskûn 1.800 hane Ermeni ahaliye ait 10 adet okul ve bu okullara devam eden erkek ve kız, toplam 2.060 öğrenci bulunmaktaydı. Bu öğrencilerden 3-7 yaş arasındakiler, "*Jarden Danifan*" adlı bir okulda eğitim görmekteydiler. Günümüzün anaokullarını çağrıştıran bu okulda çocuklara, şekil ve oyuncaklarla dilleri öğretilmekte, türlü yap-bozlarla zanaata hazırlanmakta ve okuma yeteneği kazandırılmaktaydı. Jarden Danifan okulundan çıkan çocuklar, 6 sene boyunca ibtidâî okullarına, bundan sonra da idadî derecesindeki "*Sansariyan Mektebi*"ne giderlerdi. Eğitim süresi 6 yıl olan okulun yıllık masrafı 3.500 lira olmakla birlikte, kurucusu tarafından okula 50.000 lira vakfedilmişti. Belgenin bildirdiğine göre burada görevli Ermeni öğretmenleri, kurucunun himayesinde, Almanya'da tahsil görmüş ve 2 sene de İngiltere'de yaşamışlardı. Dolayısıyla İngilizce, Almanca ve Fransızca lisanlarına vâkıf idiler. Sansariyan Mektebi'nde gençlere sanayi, ziraat ve ticarete dair her türlü bilgi ve beceri verilmekteydi. Böylece onların ileriki hayatlarında, yabancı memleketlerle kuracakları ticarî ilişkilerde başarılı olmaları amaçlanıyordu.

Bunların haricinde Erzurum'da Ermenilere ait şu okullar bulunmaktaydı: Merkezî İlkokul (çoğunlukla alt sınıf Ermeni çocuklarının eğitim gördüğü bir yerdi), Merkezî Kız Okulu (farklı sınıflardan gelen kız çocukları kabul ediliyordu), Merkezî Özel Okul (tüccar ve sanatkâr gibi belli Ermeni ailelerin erkek çocukları alınıyordu), Karma İlkokul (her sınıftan öğrenciler içindi), Erkek Çocukları İçin İlkokul (yalnız erkek çocuklar devam edebiliyordu), Merkezî Yüksek Erkek Okulu (yüksek sınıfa gidecek Ermeni çocuklarına mahsustu). Tüm bu okullarda 550'si kız ve 890'ı erkek olmak üzere toplam 1.440 öğrenci eğitim görmekteydi. Anlaşılacağı üzere Erzurum vilayetindeki Ermenilerin eğitim olanakları bir hayli genişti. Öyle ki buradaki Ermenilerin % 70'i okula gitme imkânına sahipti. Erzurum Ermenilerinden, erkeklerin % 80'i, kadınların da % 60'ı okuma-yazma bilmekteydi²⁰⁸. Fakat Müslüman ahaliye bu oran % 15-20'lere kadar düşüyordu. Örneğin Erzurum'da 11.000 Müslüman çocuğun sadece 1.699'u okula gidebilmekteydi²⁰⁹. Zikredilen rakamlar iki ahali arasındaki eğitim farkını açıkça gözler önüne sermektedir. Ermeniler, patrikhane ve misyonerler

²⁰⁷ BOA, Y. MTV., 282/25.

²⁰⁸ Aynı belge.

²⁰⁹ N. Tozlu, *Aynı eser*, s. 115-116, 120.

tarafından maddî açıdan desteklenen, Batı tarzında eğitim veren ve kaliteli okullarda okurken, Müslüman kesim bu fırsatlardan yoksun bırakılmaktaydı.

Vilâyât-ı Sitte'deki Van vilayetinde de, burada hem yabancılar, hem de gayr-i müslimler tarafından açılmış çok sayıda okul olduğunu görürüz. Yabancı okullar misyonerlik amacıyla kurulmuş olup, büyük bir kısmı Amerikalılara aitti. Ermeni cemaatine ait ve masrafları kilise tarafından karşılanan 11 adet eğitim müessesesi vardı. 2.180 öğrencisi bulunan bu müesseselerde eğitim, dinî nitelikteydi. Ayrıca zengin Ermenilerin destekleriyle açılmış 4 tane de özel okul vardı. Zengin aile çocuklarının gittiği bu okulun mevcudu 250 öğrenci idi²¹⁰.

Yine Van vilayetinde Ermenilere ait bir darü'lmuallimin (öğretmen) okulu da vardı. 27 Muharrem 1332 ve 12 Kanunu evvel 1329 (M. 25 Aralık 1913) tarihli bir belgeden²¹¹ anlaşıldığına göre; söz konusu okulda öğrencilere, mevcut eğitimin yanısıra tavukçuluk ve yumurtacılık usûlü üzerine ders verebilmek için bir dershaneye ihtiyaç duyulmuştur. Okul müdürü de, dershanenin yapımı için gerekli 100 lirayı arzuhalde Van vilayetine bildirmiştir. Ticaret ve Ziraat Nezareti ile Dahiliye Nezareti arasında devam eden yazışmalardan sonra, memleket iktisadına da yardımcı olacak bu teşebbüs için gerekli meblağın muvazene-i umumiyyeden²¹² ödenmesi uygun bulunmuştur. Anlaşılan o ki, Osmanlı Devleti azınlıklara okul açma konusunda kısıtlama getirmediği gibi, gerektiğinde bu okullara maddî destek de sağlamıştır.

Van vilayeti dahilinde Ermeniler dışında, Müslüman çocukları için sıbyan okulları ve rüştiyeler olmasına rağmen, lise düzeyinde eğitim veren bir okul yoktu. Zaten mevcut okullarda eğitim, belirli bir plan ve program çerçevesinde yapılamamakta, ihtiyaçlar giderilememekte ve yenilikler takip edilememekteydi. Devlet, eğitime yeterince önem vermediğinden Müslüman halkın eğitim ve bilgi düzeyi, Ermenilerden oldukça geri kalmaktaydı. Müslüman halktan okula giden öğrenci sayısı da, durumun vahametini ortaya koymaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, sayıca azınlıkta bulunan Ermenilerin okullarında 2.180 öğrenci okurken, hâkim unsur olan Müslümanlar da sıbyan, rüştiye ve inas mekteplerinde toplam 639 öğrenci bulunmaktaydı²¹³.

Ermenilerin açmış olduğu okullara her milletten öğrenci devam edebilmekle birlikte, buralarda ağırlıklı olarak Ermeni çocukları eğitim görmekteydi. Fakat bu durum sıbyan mektepleri için aynı değildi. Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında düzenleme yapmak

²¹⁰ Aynı eser, s. 123.

²¹¹ BOA, DH. İD., 180/24.

²¹² "Muvazene-i umumiye", vekâletler bütçesinin bütünü demektir (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2000, s. 696).

²¹³ N. Tozlu, *Aynı eser*, s. 126-127.

maksadıyla 1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'nin 3. maddesinde “...ve muhtelit olan karye ve mahallerde İslam mektebi başka ve etfal-i gayr-i müslime mektebi başka olacaktır.” denilmektedir. Buna göre; devlet, ilköğretimin dinî esasları ihtiva edecek şekilde yapılacağı fikriyle, çocukların dinî inançları doğrultusunda eğitilmesini hedef aldığından Müslümanların Ermeni okullarına gitmelerini yasaklamıştır²¹⁴. Örneğin; Bitlis Valisi Tahsin tarafından gönderilen 30 Teşrini evvel 309 (H. 02 Cemaziyelevvel 1311 / M. 11 Kasım 1893) tarihli bir telgrafta²¹⁵, yapılan tahkikat sonucu, Bitlis vilayeti dahilinde Ermeni mekteplerine devam eden Müslüman çocuğunun bulunmadığı, yalnız Muş kasabasında bir Müslüman çocuğun Ermeni mektebine gittiği, bunun da velisi aracılığıyla söz konusu okula devamdan men edildiği bildirilmekte, Müslüman talebelerin Ermeni okullarına gitme yasağının dikkatle takip edileceği belirtilmektedir.

Rüştiye derecesindeki okullar konusunda ise, yerleşim alanlarında 500 haneyi geçen ve tamamı Müslüman olan ahali bir rüştiye mektebine tek başına sahip olacaktı. Tersî durumlarda ise gayr-i müslimler bu hakka sahipti. Fakat nüfusu karma, yani hem Müslümanların hem de gayr-i müslimlerin beraber yaşadığı alanlarda, hane sayısının en az 100 olması gerekiyordu. Sıbyan ve rüştiye mekteplerindeki bu sınırlamaya rağmen, mekatib-i idadîler için herhangi bir ayırım yoktu. Yani bu tür okullarda müslim ve gayr-i müslim gençler bir arada eğitim görebileceklerdi²¹⁶.

Ermeni cemaati, kendilerine ait bir okul yaptırmak²¹⁷ veya daha önceden var olan fakat çeşitli nedenlerle zarar gördüğü için yeniden yaptırılacak okullar²¹⁸ için devletten izin almak zorundaydı. Devlet de uygun gördüğü hallerde bu azınlık okulları için ruhsat verirdi. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'nin 129. maddesi, azınlık ve yabancı okullarının devletten alması gereken resmî ruhsatlardan bahsetmektedir. Buna göre; öğretmenlerin Maarif Nezareti veya mahallî maarif idaresinden diploma almış olmaları, ders kitaplarının ahlâka ve devlet politikasına ters düşmemesi ve bu amaçla Maarif Nezareti veya mahallî maarif idaresince onaylanması, tüm bunlar yerine getirildikten sonra da ruhsatlarını almaları gerekmektedir. İstanbul'da bulunan okullar sözü edilen ruhsatları Maarif Nezareti'nden, taşrada bulunanlar ise mahallî maarif idaresi veya vali tarafından alabileceklerdi. Bu hüküm

²¹⁴ M. H. Vahapoğlu, *Aynı eser*, s. 78-79.

²¹⁵ BOA, *Y. MTV.*, 87/9.

²¹⁶ M. H. Vahapoğlu, *Aynı eser*, s. 80-81.

²¹⁷ ATASE Arşivi, *ORH (Osmanlı-Rus Harbi Kataloğu)-VII*, Kutu defter no: 2-10, Belge no: 528; BOA, *DH.İD.*, 30-2/4.

²¹⁸ Okulların yeniden yaptırılma nedenleri arasında, Ermenilerin çıkardığı karışıklıklar sırasında, kendi okullarının yanarak zarar görmesi gelmektedir. Örnek olmak üzere bkz. BOA, *A.MKT.MHM*, 659/29.

hem eskiden açılmış hem de yeni açılacak tüm azınlık ve yabancı okullar için geçerliydi²¹⁹. Devletin bu uygulamayla gayr-i müslim okullarını denetim altında tutmak istemesine rağmen, pek de başarılı olamadı anlaşılıyor. Zira 1894 yılında, tüm imparatorluk dahilindeki 4.572 okuldan 4.074 tanesi ruhsatsızdır. Bu okulların pek çoğu Vilâyât-ı Sitte ve kazalarında bulunan, gayr-i müslimlere ait okullardır²²⁰.

Tablo 25: Vilâyât-ı Sitte dahilindeki gayr-i müslimlere ait ruhsatlı ve ruhsatsız okullar.

İller	Ruhsatsız	Ruhsatlı	Toplam
Erzurum	94	-	94
Diyarbakır	24	-	24
Ma'muretü'l-Aziz	77	4	81
Bitlis	15	-	15
Sivas	62	-	62
Van	41	3	44
Hakkari	6	-	6
Muş	26	2	28
Ergani	30	-	30
Bayezid	2	1	3
Mardin	49	-	49
Amasya	80	-	80
Malatya	14	1	15
Toplam	520	11	531

Ermeni okullarında, devlet aleyhinde birtakım olaylara sebebiyet verecek hadiseler de görülüyordu. Yukarıda belirtildiği gibi, okul ruhsatı alabilmek için, okutulan kitapların içeriği ve kitaplarda devlet aleyhinde ya da insanları kışkırtacak türden ifadelerin bulunmaması da önemliydi. Fakat Ermeni okullarında, özellikle de Vilâyât-ı Sitte dahilindeki Ermeni okullarında, buna pek riayet edilmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Sivas'ta, bir Ermeni çocuğunun üzerinden çıkan evrakta zararlı ve bölücü mesajların bulunduğu bir şarkının mevcut olduğu görülmüştür. Yapılan sorgulama sonucu Ermeni çocuğu, şarkının kendilerine mektepte öğretildiğini ifade etmiştir. Bu konuda mektep muallimi de sorguya çekilmiş ve neticede çocuklara öğretilen bu tür şarkıların, "*Yeni ve Makbul Şarkılardan Müntehab Şarkı Risalesi*" adıyla basılan bir risaleden okutulduğu anlaşılmıştır²²¹. İşin ilginç yanı, bu risalenin Maarif Nezareti'nin izniyle basılmış olmasıdır. Öyle anlaşılıyor ki, Osmanlı Devleti bu tür yayınları denetlemek konusunda oldukça zayıftı.

²¹⁹ M. H. Vahapoğlu, *Aynı eser*, s. 82-83.

²²⁰ BOA, *Y.PRK.MF.*, 3/31.

²²¹ BOA, *Y.PRK.UM.*, 29/46. Sivas valiliğinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 26 Şaban 1311 ve 20 Şubat 1309 (M. 04 Mart 1894) tarihli tahrir.

Ermeni okullarında yaşanan ayrılıkçı hareketlere bir örnek de, Sivas'a bağlı Amasya kazasında meydana gelmiştir. Amasya Polis Komiserliği'ne sunulan 26 Mart 330 (M. 8 Nisan 1914) tarihli bir rapora²²² göre; Sivas Kolordu Kumandanlığı'na tayin edilen Rıza Paşa'yı Amasya'da karşılamaya çıkanlar arasında Ermeni öğrenciler de bulunmaktaydı. Bu öğrencilerin ellerinde taşıdıkları bayrakların Osmanlı sancağı olmadığına anlaşılması üzerine, Kıdemli Komiser Muavini Oseb Efendi Ermeni Murahhashanesine gönderilerek, bayraklar okuldan istenmiştir. Söz konusu bayrakların üzerinde Türkçe ve Ermenice yazılmış özlü sözler, hilal ve yıldız şekilleri yanında haç resmi olduğu görülmüş, bunun üzerine okuldan, bu bayrakların sınıflara mahsus olduğu fakat Paşa'yı karşılamak için acele edilmesi neticesinde yanlışlıkla çocuklara verildiği ve bunda kötü bir niyet olmadığı açıklaması yapılmıştır. Aynı belgede Sivas valisi, konuyla ilgili kanunî bir işlem yapılmasının, Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında nefret doğuracağı gerekçesiyle uygun olmadığını ve iki tarafın ilişkilerini bozabilecek bu türden olayların bir daha yaşanmaması için Murahhashane vekilinin uyarıldığını belirtmektedir.

Ermeni gençlerini daha çocuk yaşlarda Türk düşmanı olarak yetiştiren bu tür okullar, böylece ileride çıkaracakları isyan ve kargaşanın temellerini şimdiden atmış olmaktadır. Bu hususta okulda hizmet veren Ermeni öğretmenlerinin menfî hareketleri de göz ardı edilemezdi²²³. Rus Generali Mayewski'nin raporunda yazdıkları, Ermeni öğretmenlerin bölücü faaliyetlerini özetler mahiyettedir: *"İhtilâlcî komite üç örgüte ayrılmıştır: Daşnak, Hinçak ve Ermenistan. Bunlar köylüleri tahrik etmek için her tarafa yayılmışlardır. Öğretmenlerle işe başlanmış ve onlar aracılığıyla da gençlere, Müslümanlara karşı düşmanlık ve nefret duyguları aşılanmıştır. Böylece 3-4 yıllık kısa bir süre içinde birçok şuursuz genç kendilerini ölüme adanmışlardır."*²²⁴

Ermeni okullarında gözlenen ayrılıkçı hareketlere rağmen bu okullar, eğitim kalitesi açısından Müslüman okullarından çok daha iyi durumdaydı. H. 1311 (M. 1894) tarihli, dönemin Maarif Nazırı Zühdü Paşa tarafından yazılan raporda²²⁵ Sivas vilayetinde 500'ü

²²² BOA, DH.EUM.EMN., 70/25.

²²³ 29 Teşrinî evvel 1306 (H. 27 Rebiül evvel 1308 / M. 10 Kasım 1890) tarihli bir belgede geçen "...Rumelihisarı Ermeni muallimlerinden Aharun Özbekyan nam şahsın ikâmetgahı taharrisinde zuhur iden ve mündericaden Ermenileri Ermenistan için isyan ve fesada serahaten tahrikât ve teşvikât-ı müessireden ibaret olan evrak-ı muzırranın tercümeleriyle uğraşmakta olup..." ifadeleri, düşüncelerimizi doğrular mahiyettedir. Belgenin devamında, adı geçen muallimin müfsid arkadaşlarından Samatya Mektebi muallimi Leon Şişmanyân ve Bebek Ermeni Kilisesi muallimi Serkus'un evlerinde yapılan araştırma sonucu, geçmiş zamanlardaki Ermeni hükümdarları ile sözde Ermeni kâhramanlarının resimleri ve çok miktarda zararlı evrak ele geçirilmiş ve bu şahıslar tutuklanmıştır. Yine tahkikat neticesinde ele geçen, Erzurum'dan Aharun'a yazılmış bir mektup, bu öğretmenlerin doğu vilayetleri ile de bağlantılı olduğunu göstermektedir (BOA, Y.PRK.UM., 19/53).

²²⁴ Wiladimir Mayewski, *Ermenilerin Yaptıkları Katliâmlar*, çev. Azmi Süslü, Ankara 1986, s. 22, 24.

²²⁵ BOA, Y.PRK.MF., 3/31.

aşkın müslim ve gayr-i müslim kız ve erkek, yatılı ve gündüzlü eğitim veren okul olduğu belirtiliyordu. Bu okullar içerisinde eğitim ve intizam açısından en mükemmel olanlar, Ermeni okulları idi. Ermeni okullarının idaresi, cemaate ya da varlıklı kimselerden oluşan bir heyete aitti ve okullar insanları eğitime teşvik etmek amacıyla ücretsizdi. Ermenilerden Katolik mezhebine geçenler Latinlere ait Cizvit okulunda okuyorlardı ve mevcutları 1.000 kadardı. Bu durum Katolik misyonerlerin bölgede etkin olduğuna işaret etmektedir.

Diğer hususlarda olduğu gibi eğitim kurumu açma konusunda da Osmanlı Devleti'nden herhangi bir engelleme görmeyen Ermeniler, ne yazık ki kendilerine tanınan bu imtiyazı suiistimal etmişlerdir. Kurdukları okullarda ağırlıklı olarak Ermeni öğretmenlerine görev vermişler ve bu öğretmenlerin küçük yaştaki çocukları, himâye gördükleri devlete karşı düşmanca yetiştirmesine sessiz kalmış, hatta onları desteklemişlerdir. Vilâyât-ı Sitte'de çıkan Ermeni isyanlarında bu okulların adetâ bir silah ve mühimmat deposu olarak kullanılması, çok sayıda propaganda niteliği taşıyan evrakın buralarda basılıp dağıtılması, Ermeni okullarının ne gibi amaçlara hizmet ettiğini açıkça ortaya koymuştur. Tüm bunlar gösteriyor ki Ermenilerin amacı gençleri ve çocukları eğitmek değil, üzerinde yaşadıkları toprakları bölüp parçalayacak asîler yetiştirmektir. Ermeni okulları ise bu doğrultuda görev yapan en önemli mekânlardı. Ancak dikkati çeken başka bir husus da, Ermeni okullarında verilen eğitimin, modern şartlara son derece uygun ve kaliteli olmasıdır. Ermeni okulları, çağdaş olan Osmanlı mektepleriyle kıyaslandığında, ortaya büyük bir dengesizlik çıkmaktadır. Ermeni çocukları dışarıda eğitim görmüş öğretmenler eşliğinde ve tüm teçhizatı sağlanmış okullarda eğitim görürken, Müslüman çocuklarının çoğu okuma yazmadan uzaktı.

b. Yabancıların Ermeniler İçin Açtığı Okullar

Yabancı devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristanlık ve onun mezheplerini yaymak için çeşitli misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir. Bu faaliyetler genelde kilise ve okul aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Özellikle okullar, misyonerlerin en önemli aracı kurumlarıydı. Osmanlı topraklarında belirli stratejik noktalara kurulan okullar sayesinde Osmanlı bünyesindeki azınlıkları, bilhassa Ermenileri, kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. Harput, Van, Merzifon gibi merkezlerde yoğunlukta bulunan bu okulların kurucuları da genellikle Fransız, Alman yahut Amerikalı idi²²⁶.

Yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nde okul açma hakkına sahip olması kapitülasyonlarla başlar. Bilindiği gibi kapitülasyonlar, yabancı devletlere Osmanlı

²²⁶ Halil AYTEKİN-Nuri YAVUZ, "İkinci Meşrutiyet döneminde Elazığ ili eğitim sistemi", *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, Elazığ 1999, s. 206-207.

topraklarında seyahat, ticaret, din, adalet, siyaset, kültür ve konsolosluk açma konularında olduğu gibi, eğitim hususunda da bazı imtiyazlar tanımıştı. Bu imtiyazlara dayanarak da Fransa ve İtalya Katolik Hıristiyanları, Almanya Katolik ve Protestan Hıristiyanları, İngiltere ve Amerika Protestan Hıristiyanları ve Rusya Ortodoks Hıristiyanları himaye hakkını elde etmişti. Söz konusu devletlerin ve kiliselerinin de yardımıyla Osmanlı ülkesinin dört bir yanına açılan misyoner okullarıyla amaçlanan, Hıristiyan çocuklarını eğiterek onları Müslüman Türklere karşı daha üstün hâle getirmektir. Ayrıca Hıristiyan cemaatler arasında mezhep değişikliği de hedefleniyordu. Bu duruma en çok maruz kalan unsur ise Ermeniler olmuştur. Hıristiyanlığın Gregoryen mezhebine mensup olan Ermenileri, Katolikler, Ortodokslar ve Protestanlar kendi yanlarına çekebilme kaygısında idiler²²⁷. Bu konuda, 29 Zilkade 1311 (M. 3 Haziran 1894) tarihli bir raporda belirtilen yabancı okul sayısı²²⁸ bize bir fikir vermektedir:

Tablo 26: Vilâyet-i Sitte ve kazalarında Ermenilere ait cemaat okulları ve misyonerler tarafından Ermeniler için açılmış okulların 1894 yılı itibariyle miktarı.

İller	Ermeni	Katolik	Protestan	Toplam
Erzurum	74	12	5	94
Diyarbakır	9	1	4	24
Ma'muretü'l-Aziz	38	4	34	81
Bitlis	13	1	1	15
Sivas	43	2	2	62
Van	40	-	4	44
Hakkarî	5	-	-	6
Muş	25	1	2	28
Ergani	25	1	2	30
Bayezid	3	-	-	3
Mardin	6	9	5	49
Amasya	10	-	11	80
Malatya	7	3	4	15
Toplam	298	34	74	531

Görülebileceği üzere Ermenilerin açmış olduğu cemaat okullarından sonra sırasıyla Protestan misyonerlerin okulları almaktadır. Protestan misyonerlerinin en büyük destekçisi ise Amerika'dır.

(1). Amerikan okulları

Osmanlı sınırları içindeki yabancı okullar arasında en yaygın eğitim ağına sahip olan Amerikan okullarındaki gelişim ile Osmanlı'da Protestan cemaatinin oluşumu arasında bir

²²⁷ E. Taşdemirci, Aynı makale, s. 24.

²²⁸ BOA, Y.PRK.MF., 3/31

paralellik bulunmaktadır. Amerika'nın Ortadoğu'da gelişen ticareti ile birlikte artan Protestan okulları, dinî bir misyonu da yerine getirmektedir. Amerikalıların Ermeniler için açtığı okullar, bu misyon hareketini açıkça ortaya koymaktadır. Bu okulların % 90'ını Ermeni Protestan cemaatine bağlı ilkokullar oluşturmaktaydı ve bu okullar ana dilde eğitim veren ve 4 işlemin öğretildiği yerlerdi. Fakat geriye kalan % 10'luk payı oluşturan orta eğitim kurumları ile kolejlerde, tam bir misyonerlik faaliyeti yürütülmekteydi. Zira bu okulların yöneticileri Amerikan misyonerleri olduğu gibi okul masrafları da misyon kuruluşlarınca karşılanıyordu. Ders kitapları da İngilizce idi.

Protestanlığı Ortadoğu'da yaymak için Amerika'da 1810 yılında "*American Board of Commissioners for Foreign Mission*" adlı bir örgüt kurulmuştu. Bu örgüt, incelemelerde bulunmak üzere XIX. yy. başında Osmanlı ülkesine ilk misyonlarını göndermeye başlamış ve bunun sonucunda 1824 yılında 2 Ermeni din adamını Protestan yapmayı başarmıştı. Ardından Protestan kiliseleri ve çevresinde bir cemaat oluşturmak için ilk misyoner okulları açılmaya başladı.

A.B.D.'nin misyoner faaliyetlerinin genişlemesi 1830 yılından sonra olmuştur. Aslında Amerikan misyonerlerinin amacı Osmanlı sınırları içindeki tüm cemaatlere seslenebilmektir. Fakat çok geçmeden Müslümanlar ve Yahudiler üzerinde etkili olamayacaklarını anlayıp, Rumlara ve Ermenilere yöneldiler. 1884 yılından sonra ise tüm çalışmaları bir "*Ermeni misyonu*" şeklini aldı²²⁹.

1830 tarihinde Osmanlı Devleti ile Amerika arasında ilk ticaret anlaşması²³⁰ yapılmış ve bu ülkeye "*en ziyade müsaadeye mazhar devlet*" statüsü verilmişti. Bundan sonra Amerika kapitülasyon haklarını ve ayrıcalıklarını en geniş ölçüde elde etti ve Türk piyasası Amerikan tüccarına açıldı. Bu anlaşmanın 3. maddesi Amerikan tüccarına Osmanlı topraklarında simsarlar kullanabilme hakkını tanıyordu. Simsarlar her millet ve dinden olabileceği gibi, rahatça iş görebilmeleri için kendilerine Osmanlı makamlarınca herhangi bir müdahalede bulunulmayacaktı. O dönemde Osmanlı Devleti'nde simsar denince akla Rumlar ve Ermeniler geliyordu. Dolayısıyla bu hüküm, öncelikle bu iki unsur göz önünde tutularak anlaşmaya konmuştu.

1830 Türk-Amerikan ticaret antlaşması, Osmanlı Ermenisinin ufkunu açıp, ona Atlantik ötesine açılma fırsatını verdi. Amerikan tüccarı Batı Anadolu kıyılarındaki ticaretinde daha ziyade Rumları aracı olarak kullanırken, Anadolu'nun içlerine kadar uzanan alış-verişlerinde

²²⁹ İ. Tekeli-S. İlkin, *Aynı eser*, s. 112-113.

²³⁰ 1830 tarihli ticaret antlaşması ile iki taraf arasında imzalanan diğer antlaşmaların tam metinleri için bkz. Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (Açıklamalı)*, Ankara 1991.

ise, imparatorluğun her tarafına dağılmış vaziyette bulunan Ermenileri tercih ediyordu. Zamanla Osmanlı topraklarında Amerikan tüccarıyla iş yapan oldukça geniş bir Ermeni aracı, komisyoncu, toptancı, perakendeci ve simsar zümresi doğdu. Yaptıkları bu işle iyi para kazanan Ermeniler, Amerikan tüccarına ortak olmaya ve yavaş yavaş Amerikan vatandaşlığına geçmeye başladılar²³¹.

Ermeniler için ilk Amerikan misyoner okulu 1834'te İstanbul'da açıldı. Bunu 1836 yılında açılan ikinci okul takip etti. Fakat bu okul Ermeni kilisesinin tepkisiyle karşılaşınca Amerikalılar Anadolu'ya yönelmeye başladılar. 1848 yılında Osmanlı hükümetinin Protestanları ayrı bir cemaat olarak tanınması, bu okulların hedefine ulaştığını gösterir. Öyle ki XIX. yy.'ın sonunda 60.000 Ermeni, Protestan mezhebine girmiştir.

İlk zamanlar sadece din eğitimi veren Amerikan okulları, daha fazla öğrenci çekebilmek amacıyla lâik eğitime geçmeye başlamıştı. Yani ruhban okulu görünümü eğitimi kurumları, kolejlere (lise ve yüksekokul) dönüştürülmüştü. 1852 yılında Harput'ta bir misyoner istasyonu²³² kuran Amerikalılar, 1856'da ilân edilen Islahat Fermanı'yla okul açma yetkisine resmen sahip oldular. Bundan sonra ise çalışmalarına hız vermişlerdir²³³.

Genel olarak baktığımızda Osmanlı Devleti'nde misyoner faaliyetlerinin yürütülmesinde, Vilâyât-ı Sitte dahilindeki Harput'un, stratejik bir öneme haiz olduğunu görürüz. İlkçağlardan beri iskâna açık bir yerleşim yeri olan Harput, misyoner faaliyetlerinin büyük bir kısmına tanıklık etmiştir. Harput'un yabancılar tarafından bu kadar çok tercih edilmesinin sebeplerini ise şöyle sıralamak mümkündür:

1. *“Ermeni nüfusu yönünden diğer illere nazaran fazlalık arz ediyordu.*
2. *Harput ve çevresinde, nüfusları 1.000-5.000 arasında değişen 60'dan fazla köy vardı. Bu köylerin Harput'a uzaklıkları en fazla 1-2 saat çekiyordu. Bu yüzden misyoner faaliyetleri bakımından ideal bir konuma sahipti. Zira, sabah köylere çıkan bir papaz, işini bitirip akşama yerine dönebilirdi.*
3. *1847 yılında faaliyetlerin bir tek merkezden yani İstanbul'dan yönetiminin güçleşmesi yüzünden, doğuda merkezî bir görünüm arzeden Harput, misyoner üssü olarak tayin edilmiştir.*

²³¹ Bilal N. Şimşir, “Ermeni propagandasının Amerika boyutu üzerine”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1985, s. 81-82. Ayrıca Ermenilerin Amerika'ya göçleri ve burada Osmanlı aleyhine yürüttükleri faaliyetler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Erdal Açıkse, “Amerika'dan Harput'a Harput'tan Amerika'ya göç”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, Elazığ 1999, s. 145-153; Haluk Selvi, “Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni faaliyetleri”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim (Özel sayı)*, sayı 38 (Ankara 2003), s. 119-126.

²³² İstasyon: Misyoner merkezlerine verilen isim (B.N. Şimşir, Aynı makale, s. 95).

²³³ İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara 1990, s. 181-182.

4. *Misyonerler, İncil’de “Cennet” diye geçen bir yerin Harput olduğuna inanır, burayı “Cennet Bahçesi ve Uygarlığın Doğduğu Yer” olarak görürlerdi.*
5. *Harput İslam âlimlerinin bulunduğu bir yer olduğundan buranın kozmopolit bir yapıya kavuşturulması, diğer yerlerdeki faaliyetlerine mutlak bir başarı getirecektir.”*

Amerikalılar da bu nedenleri göz önüne alarak, Harput ve çevresinde yoğunlaşmışlardır. 1877 yılında Harput ve civarında 22 kilise ve 30 Protestan papaz bulunuyordu. Protestan kilisesine bağlı 83 ilkokul ve 2.469 öğrenci mevcuttu. Bu okullardan mezun olanlar Arapgir, Malatya, Palu gibi kazalardaki orta okullara devam ediyorlardı. 13 Mayıs 1878 tarihinde “*zeki Hıristiyan liderler yetiştirmek*” amacıyla burada Amerikan Board Komitesi tarafından bir “*Ermeni Koleji*” açıldı. Okulun adı 16 Şubat 1888’de “*Fırat Koleji*” olarak değiştirildi. Okulda eğitim Ermenice yapılıyordu. Bunun yanı sıra İngilizce, Fransızca ve Türkçe dersleri de veriliyordu. Kolejde 3-4 Amerikalı profesör, 21 Ermeni ve 1 Türk öğretmen görev yapıyordu. O sıralarda Fırat Koleji Osmanlı sınırları içerisindeki 2. büyük kolejd²³⁴.

İlkokul öncesi, ilkokul, orta okul, yüksek okul (lise) ve kolej bölümlerine ayrılan okul, ilk erkek mezunlarını 1880 ve ilk kız mezunlarını da 1883 yılında verdi. XX. yy. başına kadar okuldaki 148 erkek ve 125 kız öğrenci mezun oldu ve bunların büyük bir kısmı öğretmen olarak çeşitli bölgelere görevlendirildi. 1911 yılına kadar mezun olan öğrenci sayısı 317 erkek ve 191 kız olmak üzere, 508 kişi idi. 1895 ve 1915 yıllarındaki olaylara karışan okul, son olaydan sonra müdürünün sınır dışı edilmesiyle ömrünü tamamlamıştı²³⁵.

Amerikalıların Ermeni cemaatine okul açmak konusunda merkez edindikleri bir başka şehir de Merzifon idi. 1861 yılında İstanbul’da kurulan Robert Koleji’nin ardından 1863 yılında Merzifon’da bir Amerikan Teoloji Semineri²³⁶ açıldı. 1881’de orta okul düzeyine getirilen ve lâik bir hüviyet kazanan bu okul, 1886 yılında “*Merzifon Amerikan Koleji*” adını aldı. Bu tarihte 135 öğrenci okulda eğitim görmekteydi. Bunların 108’ini Ermeniler ve 27’sini Rumlar oluşturmasına karşılık, hiç Türk öğrenci bulunmuyordu. Bu öğrencilere geometri, trigonometri, astronomi, botanik, muhasebe, kimya, fizik, zooloji, mantık, ekonomi, tarih felsefesi, ahlak felsefesi, devletler hukuku, Hıristiyanlık tarihi ve felsefesi, Ermeni ve Yunan fizyolojisi gibi dersler okutuluyordu. Fransızca, Ermenice, Rumca ve Türkçe derslerine de

²³⁴ Orhan Kılıç, “XIX. yüzyılda Harput’ta misyoner faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, III/1 (Elazığ 1989), s. 123-124, 129-131.

²³⁵ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika*, İstanbul 1989, s. 192-193.

²³⁶ Teoloji Semineri: İlahiyat ya da Ruhban okulu. Bu okullar, Amerikan misyoner faaliyetlerinin genişlemesi sonucu, kiliselerde artan papaz ve vaiz ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla kurulmuş, dinsel ağırlıklı kurumlardı (U. Kocabaşoğlu, *Aynı eser*, s. 23).

önem verilmekle birlikte, öğretim dili İngilizce idi. 2.000²³⁷ ciltlik bir kütüphaneye sahip olan okulun araç-gereç eksikliği de yoktu. Zira tüm masrafları Amerikalılar tarafından karşılanıyordu. Okulda Amerikalı misyonerlerle birlikte Ermeni öğretmenler de görev yapıyordu²³⁸. Bâbîâli'nin 1899'da bir Amerikan Mektebi olarak tanıdığı kuruma, Ermeni isyanlarında oynadığı menfî rol nedeniyle, 1916 yılında İttihat ve Terakki tarafından el konuldu. 1919'da yeniden açılmasına rağmen 1921 yılında bu kez Ankara Hükümeti zararlı faaliyetlerinden ötürü okulu kapattı²³⁹. Merzifon Amerikan Koleji'nin Ermeni isyanlarında oynadığı menfî rolle ilgili olarak Rus Generali Mayewsky de şunları belirtmektedir: “...*Asya Ermeni ihtilalinin ilk ocağı Sivas ili Amasya sancağının Merzifon kasabasında idi. Buradaki Amerikan mektebi, Londra'da ekilen ihtilal fikrine güzel bir deneme tarlasıydı. Merzifon birçok serbestlik ve istiklal habercileri yetiştirdi. Bunlar Ankara, Sivas Yozgat, Koyulhisar'da bir sürü cinayeti doğuran çatışmalar yaptılar...*”²⁴⁰.

Amerikan misyonerlerinin Erzurum'a kadar faaliyet alanlarını genişlettikleri de kaynaklarda mevcuttur. Onların buradaki çalışmaları Tanzimat'tan, yani 1839'dan önce başlamış ve Ermenilerin isyanları zamanında da devam etmiştir. Erzurum'da misyon için görevlendirilen Amerikalı Rev. W. N. Chambers ve karısı, burada açtıkları okullarda Ermeni çocuklarını eğitmekteydiler. Mr. Chambers erkek çocuklarıyla, Mrs. Chambers ise kız çocuklarıyla meşgul oluyordu. Amaçları, Ermenilere bir millet oldukları şuurunu aşılıp onları Türklere karşı isyana teşvik etmektir. Bu hususta yöredeki Amerikan Congregational Kilise üyelerinin çalışmaları da yadsınamaz.

Amerikan misyonerlerinin Van'a adım atmaları ise 1871 yılında gerçekleşmiştir. Misyonerler, Gregoryen Ermenileri Protestan yapmak amacıyla önce iki okul ve bu okulların yanında da birer kız enstitüsü tesis etmişlerdir. İlk, orta ve yüksek öğretim veren bölümlerin her birinin süresi 3 yıldır. Yani okula 7 yaşında giren bir öğrenci 16 yaşında mezun oluyordu. Yüksek sınıflarında İngilizce, Fransızca, cebir, geometri, fizik, fizyoloji ve tarih eğitimi verilen okulun kitapları, devlet el koyana kadar Rusya'dan getirtilmiştir. Zengin Ermeniler de her sene ödedikleri ücretlerle okula maddî açıdan katkı sağlamışlardır.

Diğer bir Doğu Anadolu vilayeti olan Bitlis de, misyoner merkezlerinden biri olmuştur²⁴¹. 1858'li yıllarda Bitlis'e yerleşmeye başlayan Protestanlar, kısa zamanda vilayette

²³⁷ Bazı kaynaklarda kütüphanede 10.000 cilt kitap olduğu belirtilmektedir. Bkz. U. Kocabaşoğlu, *Aynı eser*, s. 196.

²³⁸ B. N. Şimşir, *Aynı makale*, s. 96-97.

²³⁹ İ. Tekeli-S. İlkin, *Aynı eser*, s. 117.

²⁴⁰ Wiladimir Mayewski, *Yabancı Gözüyle Ermeni Meselesi*, çev. Mehmed Sadık, Ankara 2001, s. 20.

²⁴¹ Hüseyin Nâzım Paşa, Bitlis'te açılan Amerikan misyoner okulu hakkında şu olumsuz ifadeleri kaydeder: “*Bitlis Ermenileri ve Diyârbekir ve Erzurum ve Van gibi menâbi-i fesadiyyeden ahz-ı ta'limât etmese bile nefsi-*

50'ye yakın okul açmışlardır. Protestan mezhebine geçen 1.200 kişilik bir grup da çalışmalarında onlara yardımcı olmuştur. Kız öğrenciler için Mount Holyoke Girls' Seminary For Kürdistan (Kürdistan İçin Mount Holyoke Kız Okulu), erkek öğrenciler için Bitlis Akademisi açılmıştır. Ermeni çocuklarını Müslüman düşmanı olarak yetiştiren ve onları sürekli isyana teşvik eden okulların faaliyetleri denetime tâbi tutulmuş, neticede okulun idarecilerinden G. Perkins Knapp 1895 yılında sürgün edilmiştir²⁴².

Amerikalı misyonerler Sivas vilayetinde de çok sayıda okul açmışlardır. Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya'da bulunan Bekir Sami Bey'e gönderdiği bir telgrafa göre, 1919 yılı itibariyle Sivas'ta 25 kadar Amerikan okulu mevcuttur. Bu okulların yalnız bir tanesinde 1.500 civarında Ermeni öğrenci bulunmaktadır²⁴³. Amerikalılar, 1919 yılına kadar bölgede 25 adet okul açmış olduklarına göre buradaki misyonerlik faaliyetlerinin daha öncelere dayandığı muhakkaktır.

Genel itibariyle Osmanlı topraklarındaki Amerikan misyoner kurumlarının sayısına baktığımızda, 1893 yılında 436 kilise ve 21 okul faaliyetteydi. Bu okullarda da 27.400 öğrenci eğitimini sürdürüyordu. Merzifon, Harput ve Van da dahil olmak üzere 9 yerleşim yerinde Amerikan koleji bulunmaktaydı²⁴⁴.

XX. yy. başlarında ise Vilâyât-ı Sitte'de bulunan Amerikan misyoner okullarının dağılımı şöyleydi²⁴⁵:

Tablo 27: XX. yy. başlarında Vilâyât-ı Sitte'deki Amerikan okulları.

Eğitim Kurumunun Adı	Bulunduğu Vilâyet	Kaza ve Sancak	Ruhsat Yılı
Kız Yatılı Okulu	Bitlis	Bitlis Merkez	Bilinmiyor
Kız ve Erkek İlkokulu	”	Derkevank	”
Kız ve Erkek İlkokulu	”	Mogunk	”
Erkek Okulu	”	Muş	”
Kız Okulu	”	”	”
Kız ve Erkek Okulu	”	Tuk	”
Erkek Okulu ve Tesisleri	Diyarbakır	Mardin	”

Bitlis kasabasındaki Amerikan Misyoner Mektebi'nden aldığı ta'limat-ı fesâd-âverâne mertebe-i kifâyededir. Bu mekteb Bitlisli iken nasılsa Amerika'ya düşen bir Ermeninin te'sis-kerdesi olup, bir Amerikalının Bitlis'de dünyaya gelen ve zamân-ı sebâvetini Bitlis'de geçirdikten sonra Amerika'ya giderek tahsil-i fünûn ile avdet etmiş olan oğlu Jorj Nab nâmında bir adamın yed-i idâresine mevdû'dur. Bitlis'e onbeş-yirmi saat mesâfedeki köylerden gelip mektebin leylî sınıfında tahsil ile zihinlerini Hükûmet-i Seniyye aleyhinde envâ'-ı mekâsüd ile mâl-â-mâl ettikten sonra vilayetin her köşe ve bucağına dağılan kız ve oğlan bir sürü Ermenilerin akârib ve civârına nakl ve tebliğ ettikleri fikr-i itâ'at-şikenâne ve bunun müstelzim olduğu etvâr-ı isyân-kârâne bu civâr Ermenilerini bir hayli ümide düşürerek tarik-i selâmet ve sadâkatdan çıkarmış...” (Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, Ankara 1998, s. 174).

²⁴² N. Tozlu, *Aynı eser*, s. 113-114, 121-122, 127-128.

²⁴³ K. Atatürk, *Aynı eser*, s. 63-64.

²⁴⁴ A. Süslü, *Aynı eser*, s. 47.

²⁴⁵ M. H. Vahapoğlu, *Aynı eser*, s. 119-121.

Kız Okulu ve Tesisleri	”	”	”
Teoloji Semineri	”	”	”
Kız Yatılı Okulu	Erzurum	Merkez	”
Erkek Yatılı Okulu	”	”	”
Harput Amerikan Koleji	Ma’muretü’l-Aziz	Harput-Merkez	”
Amerikan Kız Okulu	”	”	”
Ana Okulu ve Yatılı Okul	”	”	”
Teoloji Semineri	”	”	”
Merzifon Amerikan Koleji	Sivas	Merzifon-Amasya	1897
Amerikan Kız Koleji	”	”	1897
Sanat Okulu	”	”	Bilinmiyor
Teoloji Semineri	”	”	”
Okul ve Kilise	”	Gürün	”
Kız Okulu	”	”	”
Erkek Okulu ve Kilise	”	”	”
Okul ve Kilise	”	”	”
Okul ve Kilise	”	Tokat	”
Erkek Okulu	Van	Merkez	”
Kız Okulu	”	”	”

1900 yılında Vilâyet-i Sitte ile birlikte tüm Anadolu’daki Amerikan misyoner okullarının ve buralarda eğitim gören öğrencilerin²⁴⁶ sayısı da aşağıdaki gibiydi²⁴⁷:

Tablo 28: 1900 yılında tüm imparatorluk sınırları dahilindeki Amerikan misyoner okulları ve buralarda eğitim gören öğrenci sayısı.

	İlkokul	Ortaokul ve Liseler	İlâhiyat Okulları	Kolejler	Genel Toplam
Okul Sayısı	378	33	3	3	417
Öğrenci Sayısı	14.414	2.600	22	520	17.556

Bugünkü Doğu Anadolu Bölgesi’nin tümünü ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin de bir kısmını kapsayan Amerika’nın bu “*Doğu Türkiye Misyonu*”nda, 1900 yılı itibariyle Erzurum, Harput, Mardin, Van ve Bitlis’te bulunan 5 istasyon ve bunlara bağlı 97 uç istasyonda 36’sı Amerikalı, 266’sı yerli 302 görevlinin gözetiminde her çeşit misyoner faaliyeti yürütülmüştür. Örneğin 1900 yılında, misyoner yetimhanelerinde, 1.100 kadarı Harput’ta olmak üzere, 2.000 civarında çocuk barınmaktaydı. Van bölgesindeki 2 hastane ve 5 dispanserde sağlık hizmetleri verilmekteydi. Amerikalılar, özellikle bu sağlık kurumlarına çok önem vermişlerdir. Zira okul veya kilise yoluyla bağlantı kuramadıkları Müslüman kesime, bu vasıta ile ulaşabilmişlerdir.

²⁴⁶ Amerikan okulları genellikle Protestan Ermenilere yönelik olmasına rağmen, buralara diğer Hristiyan cemaatleri, Yahudiler ve hatta, istisnai de olsa, Müslüman ailelerinin çocukları da eğitim görebilmiştir (U. Kocabaşoğlu, *Aynı eser*, s. 171).

²⁴⁷ *Aynı eser*, s. 73.

Bölgenin, doktor ve hastane açısından yetersizliği, Müslümanları mecburen bu tür misyon kurumlarına başvurmaya sevk etmiştir²⁴⁸.

(2). Fransız Okulları

Protestanların yanı sıra Katolikler de Osmanlı Devleti sınırları içerisinde misyoner okulları açma çalışmalarına büyük ölçüde katılmışlardır. Temel hedefleri Roma ve Bizans kiliselerini birleştirmek olan Katolik misyonerlerin en büyük destekçisi Fransa olmuştur²⁴⁹.

Daha önce Osmanlı toprakları üzerinde Saint-Benoit Okulu, Notre Dame De Sion Fransız Kız Lisesi, Saint-Louis Dil Oğlanları Koleji, Saint-Joseph Fransız Koleji, Galatasaray Sultanisi ve Saint-Esprit Fransız Okulu gibi eğitim kurumları açan Fransızlar, 1869 yılında Elazığ'da Fransız Rüştüyesi'ni açmışlardır. Okul 1908'e doğru liseye dönüştürülmüş ve "Fransız Koleji" adını almıştır. Hıristiyan, Ermeni ve Türk çocuklarının devam ettiği okulda eğitim dili Fransızca olup, Türkçe seçmeli ders statüsündeydi. Bir şubesi de Harput'ta açılan okulun her iki kısmında toplam 500 öğrenci bulunuyordu²⁵⁰. Fransız Hükümetinin desteğindeki bu okullarda öğrenciler günümüz okullarındaki gibi tek tip okul formları giyiyorlardı. Bir bando takımı da bulunan okulun öğrencileri, zaman zaman caddelerde gösteri yaparlardı. Fransız okulları I. Dünya Savaşı öncesinde, 1914'te kapatılmıştır²⁵¹.

Fransızca eğitim yapan Katolik misyoner okulları arasında Fransiscain (Fransiskan) hemşirelerinin Diyarbakır ve Elazığ bölgelerinde açtığı 7 kız okulu da sayılabilir²⁵².

Fransızların açtığı bu okullarda nelerin hedeflendiği ve hangi amaçların güdüldüğü konusunu, Şubat 1902 tarihli Fransız Asyası Komitesi Bülteni'nde bulmak mümkündür: *"Dışişleri bütçesi üzerine yapılan tartışmalar, dikkatleri yeniden Doğu'da, maddî kaynaklarını Fransa'nın sağladığı kuruluşlara çekti. Sayın bakan bütçe tasarısının IX. bölümünde "Doğu'daki Fransız kuruluşlarına, okullara paraca yardımda bulunma ve çeşitli dinî kuruluşların giderlerini karşılama amacıyla" 850 bin Franklık bir ödenek konmasını teklif etmişti; bu meblağın büyük bir kısmı ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetimize tahsis edilecekti..."*

Böylece adı geçen şehirlerde bulunan sosyal sınıflara hitap eden, Katolik inancının bütün tarikatlarını özümseyen, hatta bu yolla çeşitli milliyetlerin ihtiyaçlarına kendini uyduran, ama bizim uyruklarımızın varlığıyla veya sadece bizim dilimizin okutulmasıyla

²⁴⁸ U. Kocabaşoğlu, *Aynı eser*, s. 151-152.

²⁴⁹ İ. Tekeli-S. İlkin, *Aynı eser*, s. 118.

²⁵⁰ H. AYTEKİN-N. YAVUZ, Aynı makale, s. 206.

²⁵¹ O. KILIÇ, Aynı makale, s. 134.

²⁵² İ. Tekeli-S. İlkin, *Aynı eser*, s. 120.

*Fransız nüfuzunun kabul ettirilmesi demek olan ortak bir çizgiye sahip, her türden teşekkül bizim dinî himayemiz altında bir araya toplanmıştır...*²⁵³

(3). Alman Okulları

Daha çok Mezopotamya ve Filistin üzerinde etkili olmak isteyen Almanya'nın Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetleri, diğerleri kadar yaygın olmamıştır²⁵⁴.

Bununla birlikte Almanlar da Amerikanlar ve Fransızlar gibi Harput'u kendilerine merkez olarak seçmişlerdi. 1895-1896 yıllarında Harput'a gelen 3 Alman misyoner, burada çeşitli tesisler kurmuşlardı. Bu tesisler okul, sanat atölyeleri, spor ve müzik salonları, hastane ve lojmanlardan müteşekkildi. Kız ve erkek öğrencilerin ayrı ayrı ders gördüğü Alman okullarının mevcudu 1908'den sonra 350-400 civarına ulaşmıştı. Az da olsa Müslüman çocuklarının devam ettiği bu okullarda çoğunlukla Ermeni gençleri, Alman kültürü ile eğitime çalışılmıştır.

Misyonerler eğitim alanında olduğu gibi sağlık alanında da oldukça faaldiler. Harput'ta ilk eczane Amerikan misyonerleri tarafından 1909 yılında açılmıştı. 1910 yılında ise Fırat Koleji'nin desteği, Amerikan ve Ermenilerin maddî yardımı ile Mezraa'da Annie Tracy Riggs Hastanesi kurulmuştur. Pek çok Ermeni doktorun görev yaptığı bu hastanede hastalara sürekli olarak dinî telkin yapıp, İncil okutuluyor ve Pazar günleri de özel ayin yaptırılıyordu. Şikâyetlere ve Türk yetkililerin ikazlarına aldırmayan hastane çalışanları, faaliyetleri sona erene kadar İslâmiyet düşmanlığı yapmaya devam etmişler, isyanlar sırasında Ermenilere yardımdan geri durmamışlardı²⁵⁵. Bu hastaneye ek olarak 1909 yılında Van, Erzurum, Mardin, Diyarbakır, Merzifon, Sivas, Talas, Adana ve Antep'te de misyonerlerin kurduğu çeşitli sağlık tesisleri mevcuttu²⁵⁶.

Amerikalıların, Fransızların ve Almanların yapmış olduğu bu misyonerlik faaliyetlerinin ortak bir amaca hizmet ettiği açıkça görülmektedir. Bu amaç, mensubu oldukları mezhebi, başka mezhepten olan insanlara benimseterek yaymak ve Osmanlı topraklarında kendilerine bağlı bir cemaat oluşturmaktı. Uygun bir ortam buldukları zaman da, himayelerine aldıkları bu cemaati korumak bahanesiyle, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışacaklardı. Söz konusu duruma en müsait cemaat olarak da Ermeniler hedef alınmıştı. Ermeniler için açtıkları okullarda, hastanelerde ve yetimhanelerde misyonlarını yoğun bir şekilde telkin ederek, mezheplerine bağlı insan sayısını çoğaltmışlardı. Himaye gördüğü devletine düşman hâline

²⁵³ O. Kılıç, Aynı makale, s. 134.

²⁵⁴ İ. Tekeli-S. İlkin, *Aynı eser*, s. 121.

²⁵⁵ O. Kılıç, Aynı makale, s. 132-133, 135.

²⁵⁶ İ. Tekeli-S. İlkin, *Aynı eser*, s. 118.

getirilen bu insanlar da, özellikle Vilâyât-ı Sitte’de çıkan Ermeni isyanlarında başrolü oynamışlardı. Osmanlı Devleti’nin bütünlüğüne son derece zararlı olan bu türden misyonerlik faaliyetleri durdurulamadığından, silahlı çatışmalar kaçınılmaz olmuştur.

3. Dinî Hayatları

Osmanlı Devleti, bünyesindeki gayr-i müslim tebaayı eğitim alanında olduğu gibi, din alanında da serbest bırakmıştı. Yani Osmanlı sınırları dahilindeki her cemaat, gösterilen hoşgörü sayesinde ibadet ve ayinlerini tam bir serbestlik içerisinde gerçekleştirebiliyordu. Cemaatlara kendi dinî liderlerini seçme hakkı da tanınmıştı. Bu liderler gayr-i müslim tebaa ile yönetim arasındaki ilişkilerde aracı vazifesini görüyordu. Bu bağlamda Fener Rum Patrikhanesi Ortodoksların, Hahamhane Musevilerin ve Ermeni Patrikhanesi de Ermenilerin cemaat işlerini yürütüyordu²⁵⁷.

Patrikler ve hahambaşılar iç işlerinde tamamen serbesttiler. Bu serbestiyet alanına, kendi örgütleri dahilindeki görevlileri cezalandırma yetkisi de giriyordu²⁵⁸. Gayr-i müslimler evlenme, boşanma, miras gibi meseleleri aralarında çözebiliyorlardı. Medenî hukuka dair her türlü davayı, kendi dinî mahkemelerinde görüyorlardı. Ayrıca ibadethaneleri tıpkı bir cami gibi koruma altına alınıyor, kiliselerinin yanına okul açma hakkı da kendilerine tanınıyordu²⁵⁹.

M.S. 301’den itibaren Hıristiyanlığı kabul etmeye başlayan Ermeniler, V. yy.’a kadar Roma kilisesinin aldığı kararlara uymuşlardı. Fakat bu yüzyıldan sonra, Hz. İsa’nın ikili şahsiyeti hususunda meydana gelen görüş farklılıkları nedeniyle, Roma kilisesinden ayrıldıklarını²⁶⁰ bildirdiler. Sonrasında ise Eçmiyazin (Erivan)’de Ermeni Gregoryen kilisesini kurdular²⁶¹.

Eçmiyazin’den başka Kudüs’te de bağımsız bir Ermeni Patrikhanesi bulunuyordu. Kudüs patrikhanesi, Arap, Eyyubi ve Memlûk idarelerinden sonra Osmanlı yönetimine geçti. Fatih Sultan Mehmed de fethin ardından İstanbul’da bir Ermeni patrikhanesi kurulmasına müsaade verdi. İstanbul Ermeni Patrikhanesi daha önceden var olmadığı gibi, ilk kez Müslüman bir padişah tarafından kurulmuştu. Bu durum, İslâm dünyasında eşine rastlanmayan bir hadisedir.

²⁵⁷ E. Akçora, Aynı makale, s. 132.

²⁵⁸ Yavuz Ercan, “Türkiye’de XV. ve XVI. yüzyıllarda gayrimüslimlerin hukuki, içtimai ve iktisadi durumu”, *Belleten*, XLVII/188 (Ankara 1984), s. 1144.

²⁵⁹ E. Akçora, Aynı makale, s. 132.

²⁶⁰ Bu ayrılığın nedenleri arasında, Ermenilerin Roma’nın dinî nüfuzundan kurtulmak istemesi ve Roma ile Ermenilerin yaşadığı coğrafya arasındaki uzaklık da gösterilebilir (Y. Ercan, Aynı makale, s. 1133–1134).

²⁶¹ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, Ankara 1991, s. 70.

Ermeni kilisesinin Roma kilisesinden ayrılmasından sonra Gregoryenlik Ermeniler arasında çok çabuk ve kolay bir şekilde yayıldı. Gregoryenliğin yanı sıra Ermenilerden Hıristiyanlığın Katolik mezhebini seçenler de vardı. Bu mezhebin Ermeniler arasında taraftar bulması Haçlı Seferleri'nden sonraya rastlar. Çukurova (Kilikya) Ermenilerinin Venedik idaresindeki Kıbrıs ile diğer Venedik ve Ceneviz kolonileriyle olan irtibatları da Katolikliğin Ermeniler arasında yayılmasına vesile oldu²⁶². Bu yayılmanın bir neticesi olarak Sis (Kozan)'de bir Katolik Ermeni Patrikhanesi kuruldu. Söz konusu patrikhane 1198'den 1375 yılına kadar 177 yıl boyunca Roma'ya bağlı kaldı. Bu tarihten sonra Roma'dan ayrılıp, bağımsız olma mücadelesine başladı. 1441 yılında Eçmiyazin'de kurulan Katolik Ermeni Patrikhanesi'nden sonra, Sis Patrikhanesi Halep'e nakledildi (1740). Bu kiliselere ek olarak 1113'de, Van Gölü'ndeki Ahtamar (Akdamar) Adası'nda faaliyete başlayan Katolik Ermeni kilisesi de, 1917 yılına kadar mevcudiyetini devam ettirdi²⁶³. Rus Generali Mayewski'nin belirttiğine göre, kendilerini daima ayrı bir cemaat olarak gören Katolik Ermenilerde milliyetçilik duygusu gelişmemiştir. Çünkü Katolik mezhebi millî propagandaya müsait değildi²⁶⁴. Fakat bu durumun, Ermenilerin arasına sızan Katolik misyonerler tarafından bozulduğu aşikârdır.

a. Mezhep Değişirenler

Ermenilerin arasında mezhep birliğini ilk bozan Katolik misyonerler olmuştur. XIII. yy.'da batıda kurulmuş iki büyük Katolik tarikatı olan Fransiskan ve Dominikenlerin yetiştirdiği misyonerler, 1220 ile 1232 yılları arasında İstanbul'a geldiler. Bu tarikatları 1583'te Cizvitler tâkip etti. Özellikle Dominiken misyonerlerinin Ermeniler'i Katolikliğe dahil etme gayretleri neticesinde, bir kısım Ermeni, Katolikliği kabul etti. Bu Katolik Ermeniler 1328'de bir araya gelerek "*Birleşmiş Kardeşler*" adıyla bir tarikat bile kurdu. Anlaşılacağı gibi Osmanlı toprakları üzerindeki Katolik Ermenilerinin menşei, Dominiken Tarikatı'na bağlanmaktadır²⁶⁵.

Osmanlı döneminde Ermeni cemaatinin arasına karışan Fransa'nın desteğindeki Katolik misyonerler, Katolikliğin Ortodoksluğa göre daha serbest olduğu, papaya bağlandıkları takdirde daha çok himâye görecekları ve Ermenilerin özünde Katolik iken sonradan bu mezhepten ayrıldıkları gibi telkinlerle, Ermeniler arasından kendilerine yandaş bulmaya

²⁶² Y. Ercan, Aynı makale, s. 1128, 1133–1134.

²⁶³ Yavuz Ercan, "Kurumsal açıdan gayri müslimler (Azınlıklar)", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi)*, İstanbul (t.siz), s. 312.

²⁶⁴ W. Mayewski, *Aynı eser*, s. 70.

²⁶⁵ İ. P. Haydaroglu, *Aynı eser*, s. 7-8, 13.

çalışmışlardı. Bunun neticesinde misyonerlik faaliyetlerinin etkisi altında kalan pek çok Ermeni, Katolik mezhebine geçmeye başladı (1630). Fakat bu durum cemaatini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalan Ermeni Patriğini endişelendiriyordu. Yaptığı çalışmalarla misyonerlerin nüfuzunu kırmayı başaran Patrik, Katolik Papazların ülke dışına çıkarılmasına ve açtıkları matbaanın kapatılmasına da vesile oldu (1702-1707)²⁶⁶.

Ermenilerin Katolik mezhebine geçmeleri, Ermeni Patrikhanesini olduğu gibi Osmanlı yönetimini de huzursuz ediyordu. Zira Osmanlı bünyesindeki dinî bir cemaatin, kökü dışarıda bulunan bir kilise tarafından yönetilecek olmasının, imparatorluk topraklarında yeni bir takım isyan ve fesat yuvalarına neden olacağı kesindi. Katolik Ermenilerin tüm Ermeni cemaati arasında başlatacağı bölünme hareketi diğer azınlıklara da sirayet ettiği takdirde, ülkenin birlik ve bütünlüğü tehlikeye düşecekti. Bu sebeple Osmanlı Devleti Ermenilerin mezhep değiştirmesi konusunda Ermeni Patrikhanesinden yana tavır koydu ve bu tip olayları yasaklama yoluna gitti. Bilhassa IV. Murad devrinde alınan tedbirler sayesinde, Katoliklerin Ermeniler üzerinden yaptığı propagandanın önüne geçilebildi. Fakat bu durum uzun sürmedi ve 1734 senesinde misyonerlerin gizliden gizliye sürdürdükleri faaliyetler ile tekrar canlandı. Sadaretteki Hekimoğlu Ali Paşa'nın tüm çalışma ve uyarılarına rağmen, Ermenilerden özellikle zengin olanlarının Katolikliğe geçmesi engellenemedi. Sonunda Fransa 1740 yılındaki Kapitülasyon Anlaşması ile Osmanlı Devleti'ndeki Katolik Ermenileri himâye hakkını resmen elde etti²⁶⁷.

XIX. yy.'la birlikte Napolyon Bonapart'ın Avrupa'da gösterdiği başarılar ve devam eden Türk-Fransız dostluğu, Katolik misyonerlerin daha rahat hareket etmesini ve sayıları oldukça artan Katolik Ermenilerin mezheplerini özgürce ifade etmelerini de beraberinde getirdi. O dönemde Osmanlı'daki Katolik Ermeniler toplumun üst tabakasını oluşturuyordu. Öyle ki bunlar bilgi, servet ve sanat yönlerinden ileri derecedeydiler. Ayrıca Fransa'nın kendilerine sağladığı her türlü kolaylık ve himâye, Fransa'daki eğitim olanaklarını da güçlendiriyordu. Tüm bu yardımlar Katolik Ermenilerin Fransa'ya olan bağlılığını arttırırken, Ermeni Patriği ve kiliseyle olan ilişkilerini de yavaş yavaş koparıyordu. Fransız elçisinin Napolyon'a yazdığı 12 Temmuz 1808 tarihli bir muhtıra, "*eğer Fransa Ermenilerin oturduğu yerleri işgâl ederse, buradaki Ermenilerin Fransızlara samimiyetle hizmet edeceğini*" bildirmekteydi. Bu durum, Fransa'nın Osmanlı topraklarında kendine bağlı sâdik bir cemaat yaratma yolunda, önemli bir adım attığını da ispatlamaktadır²⁶⁸.

²⁶⁶ K. Karabekir, *Aynı eser*, s. 137.

²⁶⁷ Ali İhsan Gencer, "İhtilâlcî Ermenilerin 'Kaza İhtilâl Teşkilâtı' talimatnâmesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 13 (İstanbul 1987), s. 578-579.

²⁶⁸ K. Karabekir, *Aynı eser*, s. 137-138.

İstanbul'daki Katolik Ermenilerin işleri 1759 senesinden itibaren, İstanbul Latin kilisesinin patrik vekili eliyle yürütülüyordu²⁶⁹. Fakat ilerleyen yıllarda Ermenilerden Katolik mezhebine geçenlerin sayısının artmasıyla, Osmanlı Devleti Katolik Ermenileri ayrı bir millet olarak tanıdı (1830).

Ermeni Protestan milletinin oluşumu ise 1850 yılına tekabül etmektedir. Ermeniler arasında Protestanlığın kabul görmesinde İngiltere'nin faaliyetleri önemli ölçüde rol oynamıştır²⁷⁰. Osmanlı Devleti'ndeki Katoliklerin koruyuculuğunu üstlenen Fransa ve Ortodoksların hâmisî olan Rusya gibi, İngiltere de imparatorlukta cemaatlerden birini elde etmek ve himâyesi altına almak istiyordu. Bu maksatla kendisine Ermenileri hedef olarak seçti. Çünkü bağımsız Ermeni kilisesinin, ne Roma kilisesiyle ne de Fener Rum Ortodoks kilisesiyle manevî bir bağı yoktu. Bu nedenle İngiltere, Ermeni kilisesi ile Anglikan kilisesini birbirine yakın görüyordu. İncil'in propagandasını yapmak amacıyla İstanbul'da açtığı Bible House (İncil Evi) ve Doğu dilleri için tesis ettiği matbaa sayesinde İngiltere, Ermeni cemaati arasında Protestanlığın yayılmasına ivme kazandırdı. İngiltere'nin çabalarının yanında, Amerika da açtığı misyoner kolejleri ve kolejlerden mezun olan öğrenciler vasıtasıyla, bu olaya büyük katkıda bulunmuştur²⁷¹.

Ermenilerin asıl mezhepleri olan Gregoryenliği terk edip başka mezheplere dahil olmaları Osmanlı kanunlarına göre yasak değildi. Bu serbestiyet onların diledikleri mezhebe geçmelerini mümkün kılıyordu. Osmanlı belgelerinde "*tebdil-i mezhep*" olarak geçen mezhep değiştirme hadisesi, Vilâyât-ı Sitte dahilindeki Ermenilerde de sıkça görülüyordu. Bununla birlikte, bu durum sosyal hayatta ve reaya arasındaki münasebetlerde bazen anlaşmazlıklara yol açabiliyordu. H. 1322 / M. 1906 tarihli bir belgeden²⁷² anlaşıldığına göre; Ma'muretü'l-Aziz vilayetine bağlı Hekimhan nahiyesinde meskûn Ermenilerden bir grup, Katolik mezhebine girdikten sonra, Katolik papazları Hekimhan'daki Ermeni kilisesini zapt etmişti. Ermeni Patrikhanesi'nin, kilisenin eski sahiplerine iadesi hususundaki talebi üzerine konu incelenmiş ve sözü edilen nahiyede Ermenilerin Katolikliği seçmekle birlikte çoğunluğun eski mezheplerinde olduğu ve mevcut kilisenin, Katolik Ermenilere ait olmasının ancak Ermeni nüfusun geneli bu mezhebe geçtiği takdirde mümkün olacağı fikrine varılmıştır. Ancak Katolik Ermenilerin de ibadet hakkı gözetilerek, resmî ruhsatlı, başka bir kilise inşaa edebilecekleri kendilerine bildirilmiştir. Anlaşılacağı üzere idare, iki taraf arasındaki problemi

²⁶⁹ Y. Ercan, "Kurumsal açıdan...", s. 312.

²⁷⁰ M.K. Öke, *Aynı eser*, s. 70.

²⁷¹ "İngiltere ve Ermeniler (1839-1904)", *Türkler, Ermeniler ve Avrupa*, yay. hzr. Bayram Kodaman, Isparta 2003, s. 17,19.

²⁷² BOA, *MV.*, 115/2.

çözdüğü gibi, buldukları yerde kiliseleri olmayan Katolik Ermenilerin, dinî ibadetlerini ifâ edebilmeleri için kendilerine yeni bir kilise inşaa etmelerine izin vermiştir.

Ermenilerin Katolik mezhebinden başka Protestanlık mezhebine olan eğilimlerini de Osmanlı arşiv belgelerinden takip etmek mümkündür. 6 Teşrin-i sani 1326 ve 17 Zilka'de 1328 (M. 19–20 Kasım 1910) tarihli bir belgeye²⁷³ göre; Sivas vilayetinin Karahisar-ı Şarkî kazasından leblebici Ohannes ve arkadaşları, Protestanlık mezhebine geçmek üzere müracaatta bulunmuşlardır. Dâhiliye Nezareti'nden yapılan açıklamada, 15 Haziran 1326 (H. 19 Cemaziyelahir 1328 / M. 28 Haziran 1910) tarihinde tebliğ olunan “...*patrikhaneden eksarhhaneye eksarhhaneden patrikhaneye tahvil-i irtibat hakkında verilecek arzuhallerin mevki'-i muameleye konmaması zımnında...*” kararının, Anadolu vilayetlerinde tatbikinin mümkün olamayacağından, bu şahısların müracaatlarının kabulünün gerektiği ifade edilmiştir. Yani Sivas vilayetindeki söz konusu Ermeni şahısların Protestanlık mezhebine geçmelerine izin veriliyordu. Osmanlı yönetiminin tebdil-i mezhep konusunda koyduğu bu yasağın, bir önceki belgede açıklandığı gibi, Ermenilerden farklı mezheplere mensup olanların birbirlerinin ibadethanelerine tecavüzlerini önlemek ya da olası çatışmalara mahal vermemek amacı taşıdığı düşünülebilir. Fakat o dönemde oldukça yoğun şekilde yürütülen misyonerlik faaliyetleri ve Ermenileri adetâ kendi idarelerindeki bir millet olarak gören devletlere karşı Osmanlı Devleti'nin herhangi bir yaptırım gücünün olmayışı, Anadolu'da bu yasağın uygulanamayacağı kanaatini uyandırmış olabilir.

Katolik ve Protestan devletlerin gayretlerine karşılık, Ruslar da Ermenileri Ortodoks mezhebine çekmeye çalışıyorlardı. Bunun için özellikle Osmanlı Devleti'nin Doğu sınırına yakın yerleri tercih ediyorlardı. Mesela, Bayezid sancağı dâhilinde ve Rusya-İran sınırı yakınında bulunan bir Ermeni köyüyle (köyün ismi belgede belirtilmemiştir) irtibat kuran Ruslar, köylülerin yeniden vaftiz olması ve Ortodoks kilisesinin bütün âdet ve göreneklerine uyulması karşılığında, buraya taraflarından bir rahip gönderileceğini bildirmişlerdir. Ancak yapılan tahkikat sonucu, Bitlisli Ermenilerin Ruslardan böyle bir istekte bulunmadıkları gibi bu duruma rıza göstermedikleri, mezhep değiştirmek istemedikleri öğrenilmiştir²⁷⁴. Aslında Ermenilerin Gregoryenliği bırakıp başka mezheplere girmek konusunda pek de tereddütleri olmadığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır²⁷⁵. Fakat bazen, yukarıdaki örnekte görüldüğü

²⁷³ BOA, *DH.İD.*, 116/4. Dahiliye Nezareti'nden Sivas vilayetine gönderilen tahrirat.

²⁷⁴ BOA, *Y.PRK.UM.*, 17/126. Bitlis vilayetinden merkeze gönderilen tahrirat.

²⁷⁵ “...*Ermeni ahalisinin ve papasların da fert-i cehaletlerine ve Ermeniler Protestan ve Katolik mezheplerini suhuletle kabul eylemeleriyle tebdil-i mezhebde gösterdikleri millî isti'dadlarına nazaran...*” (BOA, *Y.PRK.UM.*, 17/126).

gibi, kendi mezheplerine sâdık kaldıkları ve başka mezhebe geçme konusunda muhalif davrandıkları görülmektedir.

b. İhtida Edenler

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerden Hıristiyanlığın diğer mezheplerine geçener olduğu gibi, içinde yaşadığı kültürün etkisiyle ihtida²⁷⁶ edip İslâmiyet'i benimseyenler de vardı. İslâmiyet'in gayr-i müslimler arasında taraftar bulması pek çok sebebe bağlanabilir. Şahsın içinde bulunduğu sosyo-kültürel şartlar, psikolojik durum, dinî-manevî hayat, ruhî ve siyasî-maddî beklentiler bu sebepler arasında gösterilebilir. Tüm bu ihtida sebepleri “psikolojik faktörler” ve “sosyo-kültürel faktörler” olarak başlıca iki grupta toplanabilir. Psikolojik faktörler arasına günahkârlık duygusu, dramatik tecrübeler, iç çatışmalar ve manevî aydınlanma gibi ruhsal olgular dahil edilirken, dinî telkin, irşad ve başka bir dinle temas sosyo-kültürel faktörler arasında sayılmaktadır²⁷⁷.

Vilâyât-ı Sitte'de meskûn Ermeni cemaatinden pek çok kimse dinini, değiştirip Müslüman olmuştur. Ermenilerin Müslüman olmasını gerektirecek şartlar arşiv belgelerinde açıkça belirtilmemekle birlikte, tespit edebildiğimiz vesikalarda, onları din değiştirmeye sevk eden faktörler hakkında ipuçları bulmak mümkündür. Bu faktörlerden belki de en önemlisi, dinleri farklı iki genç arasında yaşanan sevgi, kurulan gönül bağı ve sonrasında evlenme arzuları sayılabilir. Böyle bir hadise XX. yy. başlarında Adana ve Sivas vilayetleri arasında yaşanmıştır. Daha önceden Adana'nın Bağçe kazasına tâbi Hüsnü Begli köyünde meskûn olan Marim adlı bir Ermeni kızı, kendi rızasıyla ihtida ederek, Köroğlu Ahmed adlı bir Türk genciyle Sivas'a bağlı Tenos kazasının Karacaviran köyüne gelmiş ve onunla burada nikâhlanmıştır. Ermeni Marim, Müslüman olduktan sonra ismini Ayşe olarak değiştirmiştir²⁷⁸.

Ermeni gençleri sevgileri uğruna dinlerini bile değiştirmeyi göze alırken, Ermeni Kilisesi bu türlü ihtida olaylarını hoş karşılamıyor, derhal müdahale ediyordu. Nitekim yukarıdaki olaydan sonra Sivas Ermeni Murahhasası Tavrikum, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 9 Eylül 325 (H. 7 Ramazan 1327 / M. 22 Eylül 1909) tarihli telgrafında, adı geçen Ermeni kızının Adana iğtişası (karışıklık) sırasında kaçırıldığını, getirildiği vilayette kendisine sıradan bir “tebdil-i mezhep” muamelesi yapılmayıp Adana'ya geri gönderilmesi

²⁷⁶ “İhtida” kelimesi, “doğru yolu bulmak, yol göstermek” manalarına gelen “hüdâ” kökünden türemiş olup, “gerçeğe ulaşmak, doğru yolu bulmak” anlamlarını taşımaktadır. Terim olarak ise “inançsız veya başka bir dine mensup iken, İslâm dinini benimsemeyi” ifade eder. Bu tür kimselere, yani ihtida edenlere ise “mühtedî” denir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Köse, “İhtida”, *DİA*, XXI, s. 554-558

²⁷⁷ Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472–1909)*, Ankara 1994, s. 59-60.

²⁷⁸ BOA, *DH.MUİ.*, 14-2/7. Sivas vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Eylül 1325 (H. 21 Ramazan 1327 / M. 6 Ekim 1909) tarihli tahrirat.

gerektiğini bildirmişti. Fakat merkez kazada kızın ifadesi alınmış ve yapılan sorgulama²⁷⁹ sonucu Ermeni murahhasasının iddia ettiği gibi mezkûrenin zorla kaçırılıp alıkonulmadığı, bilakis kendi isteğiyle Müslümanlığı seçtiği ve kocasından her sûrette memnun olduğundan, memleketi Adana'ya geri gönderilmesinin doğru olmadığı anlaşılmıştır²⁸⁰.

Başka bir ihtida olayına, tarihi biraz erken olmakla birlikte, yine Sivas dahilinde rastlanmaktadır. Sivaseli kazasına bağlı Pirepert köyü sakinlerinden ve Ermeni reayasından olan Kendin (Kednek?) oğlu İstefan nam zımminin kızı Hatunmarik (Hatunmaryardane?), bir Cuma günü köyün camisine giderek, imam efendi ve orada bulunan Müslüman cemaati huzurunda Müslüman olmuştur. Adı geçen Ermeni kızının durumu Sivas merkezine bildirildikten sonra burada bir sorgulama yapılmış ve kız, hiçbir etki ve tahrik altında kalmadan, kendi rızasıyla Müslüman olduğunu vilayet meclisinde de dile getirmiştir. Hatunmarik'in ihtida etmesi Sivaslı rahip ve kocabaşları kızdırmış olacak ki, kızın köyüne geri gönderilmeyerek Sivas'da tevkif edilmesini, aksi halde din değiştirme hadisesinin köydeki diğer gayr-i müslimlere de sirayet edeceğini iddia etmişlerdir. Din adamlarının bu yönde görüş bildirmeleri, ihtida eden bu Ermeni kızının adetâ köyünden ve ailesinden tecrit edilmesi amacını taşıyordu. Fakat bu tecride Pirepert köyünün ileri gelenleri itiraz ederek, kızın köyüne iadesini talep etmişlerdir. Buna gerekçe olarak da, Hatunmarik'in kendi köyünden Ahmed oğlu Koca namında Müslüman bir genci sevdiğini, onunla nikâhlanmak istediğini, eğer Sivas'da zorla tutulur veya başka bir adamla evlendirilirse canını kıymasından endişe edildiğini ifade etmişlerdir. Tüm bunlar değerlendirilmiş ve neticede Hatunmarik'in Ahmed oğlu Koca ile evlenmesinde herhangi bir sakınca olmadığına, fakat Pirepert köyünde oturmalarının bir takım dedikodulara yol açacağı düşünülerek, başka bir mahalde ikâmet etmeleri gerektiğine karar verilmiştir²⁸¹.

Bu örneklerden hareketle; Ermeni kadınlarının ihtida etmesinin önemli sebeplerinden birisi, gönül verdikleri kişinin Müslüman olmasıdır. Sevdikleriyle evlenmek isteyen Ermeni kadınları ihtida şartlarını²⁸² yerine getirerek, Müslümanlığa geçmiştir. Kilise ise Ermenilerin

²⁷⁹ Bu tür sorgulamalarda;

“1) Mühtedînin kimliği tespit ediliyor, hür, âkil ve bâliğ olup olmadığı araştırılıyor, tabiiyeti belirleniyordu.

2) İhtidaya dış etkilerin sebep olup olmadığına, başkalarının cebr, iğfal ve tergibinin bulunup bulunmadığına bakılıyordu.

3) Mühtedîye kelime-i şehâdet teklif ediliyordu.” (O. Çetin, Aynı eser, s. 5).

²⁸⁰ BOA, DH.MUİ., 14-2/7.

²⁸¹ BOA, HR. MKT., 31/99. Sivas mutasarrıflığından merkeze yazılan 7 Receb 1264 (M. 9 Haziran 1848) tarihli mazbata ve cevabı.

²⁸² İhtidanın tek şartı kelime-i şehâdet getirerek, Allah'ın birliğini ve Hz. Muhammed'in onun kulu ve elçisi olduğunu kabul etmektir. İhtida için herhangi dinî bir tören gerekmezken, iki kişinin şahitliğinde şehâdet getirmek gelenek olmuştur. Müslüman olan bir kişi öncelikle gûsül abdesti almasını ve İslâm'ın temel esaslarını öğrenmek durumundadır. İslâm'a aykırı bir çağrışım yapmadıkça ismini değiştirmesi mecburî değildir. Ancak erkek mühtedîlerin sünnet olması şarttır (A. Köse, Aynı madde, s. 555).

ihtida etmesine çoğunlukla karşı durarak, cemaat kaybını engellemeye çalışmıştır. Bu bağlamda kilise ve ona bağlı din adamları, nerede olursa olsun herhangi bir Ermeninin Müslüman olduğunu haber alır almaz harekete geçmiş ve bu ihtidanın idarece kabulünü önleme yoluna başvurmuştur. Eğer önleyemezse ihtida eden Ermeninin yaşadığı yerden, yakın çevresinden alıkonulması yönünde çaba harcayarak, mevcut durumun diğer Ermenilere de misal teşkil etmesine fırsat vermemiştir. Ermeni kilise ve din adamlarının açıklanan bu davranışlarıyla, kendi cemaatleri arasında İslâmiyet'in yayılmasından oldukça çekindikleri anlaşılmaktadır. Ancak Ermenilerden Müslüman olanların sayısı, mezhep değiştirenlerin sayısı mukayese edildiğinde, bu çekincenin yersiz olduğu anlaşılmaktadır. Zira Ermenilerden ihtida edenlerin sayısı, mezhep değiştirenlere oranla daha düşük seyretmektedir.

Ermeniler arasında ferdî olarak Müslümanlığa geçme hadisesi yaşanmakla birlikte, toplu ihtida talepleri de vuku buluyordu. Örneğin; Sivas'ın Gürün kazasında meskûn Kaspar isimli bir Ermeni, Adliye ve Mezahip Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, aralarından çok sayıda kişinin kendi arzularıyla İslâm dinine geçmek istediğini bildirmiştir²⁸³.

Fakat devlet nezdinde bu tür toplu ihtidaların hemen kabul görmediği ve olaya oldukça temkinli yaklaşıldığı anlaşılmaktadır. Bunun başlıca iki sebebi vardı. Birincisi; Osmanlı Devleti'nde ihtida olayına Müslümanlar tarafından hoşgörü ile yaklaşımakla beraber, iktisadî açıdan değerlendirildiğinde, toplu din değiştirmeler devletin cizye gelirlerinin büyük oranda düşmesine neden olabilirdi. Ayrıca bu durum, millet esasına dayanan Osmanlı toplum yapısındaki dengeleri de alt-üst edebilirdi²⁸⁴. İkincisi, XIX. yy. Osmanlı Devleti üzerinde hem iç hem de dış baskıların arttığı bir dönemdi. İçteki baskılardan biri olan kilisenin, sorun olarak dile getirdiği en önemli konu, gayr-i müslimlerin zorla ihtida ettirildiği iddiasıydı. Öne sürülen bu iddia, devletin ihtida taleplerinde daha dikkatli davranmasına ve belirli hukukî usûller izlemesine yol açmıştı²⁸⁵. Bu hukukî usûllerden biri de yaş nizamı idi. Gayr-i müslim birinin Müslüman olabilmesi için 15 yaşını tamamlamış olması şarttı. Yaş konusunda son derece titiz davranan devlet, 15 yaşından küçük olan gayr-i müslimlerin ihtidalarını kabul etmiyordu. Bu duruma bir örnek, Sivas'ın Kangal kazasına bağlı Akpınar köyünde yaşayan İranohi isimli Ermeni kızı gösterilebilir. Akpınar köyünde Abdülkadir oğlu Abdurrahman'ın yanında hademelik yapmakta olan İranohi, kendi rızasıyla ihtida ederek Nuriye ismini aldığını bildirmiştir. Fakat yapılan muayene ve vaziyetten kızın 12 yaşında olduğu anlaşılmış,

²⁸³ BOA, *A.MKT.MHM.*, 661/4. Kaspar imzasıyla Gürün merkezinden Adliye Nezareti'ne çekilen telgraf.

²⁸⁴ Alâaddin Aköz, "Konya'da ihtida hareketleri ve Osmanlı mahkemesi (1640-1750)", *Uluslararası Kuruluşunun 700. yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi'ne Sunulan Bildiriler*, Konya 2000, s. 554.

²⁸⁵ O. Çetin, *Aynı eser*, s. 4-5.

dolayısıyla adı geçen şahsın ihtida muamelesi de ertelenmiştir. Bu işlerde görevli memurların da yürürlükteki “15 yaş” nizamı hilafında hareket etmesi yasaklanmıştır²⁸⁶.

İhtida konusunda yaş haddinden etkilenen bir başka Ermeni de, Şenik köyünden İrgü isimli Ermeninin kızıdır. Bu kız, 2 yaşında iken Karamanlı Yusuf adında biri tarafından bulunup evine götürülmüştür. Kız 8 yaşına geldiğinde kayıp olan babası ortaya çıkmış ve Muş Ermeni Murahhaslığı’ndan yapılan müracaat üzerine Genç Mutasarrıflığı’na babası İrgü’ye teslim edilmiştir. Teslim gerekçesi olarak da 8 yaşındaki küçük bir çocuğun ihtidasının kabul olunamayacağı gösterilmiştir²⁸⁷. Anlaşılan o ki devlet, ihtida hususunda herhangi bir istismara meydan vermemek için, Müslümanlığa geçeceklerin 15 yaşını doldurmasına büyük önem veriyordu.

İhtida etmiş Ermenilerden devlet lehine ihbarcılık yapanlar da vardı. Örneğin; Kiği Ermenilerinden bir şahıs Muş’a gelerek burada ihtida etmiş ve Seyfullah ismini almıştı. 25 yaşlarında bulunan bu Ermeni, Dersaadet’e çağrıldığı ve yanına bir memur verildiği takdirde, Kiği taraflarında bulunan çok sayıdaki silahın ve fesat yuvasının yerini ifşa edeceğini bildirmişti²⁸⁸. Görüldüğü gibi Ermeni cemaati arasında görülen bazı ihtida olayları, devlete bu şekilde yarar sağlayabiliyordu.

Bazen Ermenilerden Müslümanlığa geçtiği halde, resmî kayıtlarda hâlâ eski ismiyle kayıtlı olan ve günlük hayatta da bir Hıristiyan gibi yaşayan sahte mühtediler de oluyordu. Sivas Vilayeti’nin Tokat kazasında yaşayan Ermeni asıllı Ahkad oğlu Bogos, bunlardan biriydi. Bogos, H. 1312 (M.1894) senesinde Müslüman olmuş ve ihtida muamelesi de Adliye ve Mezahip Nezareti’nce gerçekleştirilmiştir. İslâmiyet’le müşerref olduktan sonra ismini Ali Mümtaz olarak değiştiren Bogos, H. 1325 (M. 1907) senesinde vefat etmiştir. Ölümünden sonra mallarının kime kalacağı tartışılırken, söz konusu şahsın ihtidasından sonra yapılan tahrirlerde yeni ismiyle kayıtlı olmadığı, eski sicillerde ise Ahkadyan Bogos namıyla geçtiği görülmüştür. Bogos, Müslüman olduktan sonra İslâm dininin gereklerini yerine getirmediği gibi öldükten sonra da cenazesi Ermeni papaz ve cemaati tarafından, kendi ayinleri doğrultusunda kaldırılmış ve Ermeni mezarlığına gömülmüştür²⁸⁹. Bogos örneğinde olduğu gibi bazı Ermenilerin Müslüman olduktan sonra da Ermeni kilisesiyle bağlantısını devam ettirdiği ve İslâmiyet’i samimi olarak benimsemediği anlaşılmaktadır.

²⁸⁶ BOA, *DH. İD.*, 116/32. Adliye ve Mezahib Nezareti’nden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 5 Zilhicce 1329 ve 13 Teşrin-i sani 1327 (M. 27-26 Kasım 1911) tarihli tezkire.

²⁸⁷ BOA, *DH. İD.*, 116/1. Bitlis vilayetinden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 22 Şaban 1328 ve 14 Ağustos 1326 (M. 29-27 Ağustos 1910) tarihli tahrirat.

²⁸⁸ BOA, *Y. MTV.*, 75/132. Bitlis valisinden merkeze çekilen 23 Şubat 1308 (H. 18 Şaban 1310 / M. 07 Mart 1893) tarihli telgraf.

²⁸⁹ BOA, *DH. İD.*, 116/70. Dahiliye Nezareti’ne yazılan 16 Kanun-i evvel 1325 (H. 16 Zilhicce 1327 / M. 29 Aralık 1909) tarihli ve 250 numaralı tahrirat sûreti.

Osmanlı Devleti, tebaası olan Ermenilere, dinî ibadetlerini yerine getirmeleri hususunda hiçbir şekilde müdahalede bulunmamıştır. Bilakis, onların rahipler ve kiliseler konularında yaşadıkları birtakım sorun ve problemlerin çözümünde, önemli rol oynamıştır. Osmanlı idaresi gönderdiği fermanlarla, Vilâyât-ı Sitte'deki Ermenilerin ibadetlerine aykırı ayin ve hareketlerde bulunan rahipleri uyarmış²⁹⁰ ve devlet görevlilerinin yol üzerinde bulunan manastırlarda konaklayıp kiliselerden bedava yem ve yiyecek talebinde bulunmalarını yasaklamıştır²⁹¹. Ermeni cemaati ve kilisesine hem maddî hem de manevî açıdan zarar verebilecek olayları denetleyen ve bunları kesin olarak men eden Osmanlı Devleti, bu davranışıyla Ermeni tebaasının huzurunu korumak konusunda ne kadar titiz ve duyarlı olduğunu ortaya koymuştur.

Osmanlı idaresi altında yaşayan Ermenilerin ihtidaları farklı sebeplere bağlanmakla birlikte, özellikle 1915 yılından sonra ihtida etmek isteyenlerin öncelikli amacı, çıkarılan “*Tehcir Kanunu*”nun dışında kalarak, göç etme zorunluluğundan muaf olabilmektir. Zira ihtida eden bir Ermeni hem İslâm dinine hem de Osmanlı kanunlarına göre Müslüman sayılıyordu. Böylece ihtida eden bir Ermeni çıkarılan tehcir kanunundan etkilenmeyecekti. Fakat bu dönemde ihtida eden Ermenilere uygulanan politikada tam bir netlik olduğu söylenemez. 22 Haziran 1915 tarihinde tüm vilayet ve mutasarrıflıklara çekilen bir telgrafta sevk edilen kabilelerde ihtida etmiş Ermeniler varsa, bunların sınırlar dahilinde kalması belirtiliyordu. Fakat birkaç gün sonra çekilen 1 Temmuz 1915 tarihli telgrafta, bu yönde bir fikir değişikliğine gidiliyor ve ihtida edenlerin de göç ettirilmesi isteniyordu. Buna gerekçe olarak da, sevke tâbi tutulan Ermenilerin kendilerini kurtarmak maksadıyla ihtida yoluna başvurdukları ve menfaat icabı Müslüman oldukları gösteriliyordu. Osmanlı Devleti Ermenilerin tehciri konusunda başta verdiği kararı kısa bir zamanda değiştirmiş ve vicdanî bir tercih olan ihtida meselesinin tehcir sırasında dikkate alınmamasını istemiştir. Gerçekten de 1915 yılı içerisinde Ermeniler arasında ihtidalar çoğalmıştı. Yönetim ise tehcir olayının tehlikeye düşmemesi için ya bu tür ihtidaların kabul edilmemesini, ya da ihtida edenlere istisnâ davranılmamasını benimsemişti. Ayrıca kanunî olarak 15 olan ihtida yaşını 20'ye çıkarmıştı²⁹². Görüldüğü gibi Ermeniler bir takım sosyo-ekonomik sebepler yanında, yaşadığı yerden kopmamak için de Müslümanlığa yönelmiştir. Osmanlı Devleti ise aldığı kararlar ve yayınladığı genelgelerle çıkar amaçlı ihtida olayının önüne geçmeye çalışmıştır.

²⁹⁰ BOA, *CEV. ADL.*, 3701.

²⁹¹ BOA, *CEV. ADL.*, 2578.

²⁹² Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913–1918)*, İstanbul 2002, s. 159-162.

4. Devlet Kademesinde Görevli Ermeniler

Osmanlı idaresi altındaki Ermeniler kırsal alanda ziraat, çiftçilik ve zanaatla meşgul olurlardı. Şehirlerde yaşayanlar ise ticaret, kuyumculuk, bankerlik, ithalat ve ihracat gibi daha fazla kazanç sağlayan işlerle uğraşırlardı. Bununla birlikte içlerinde devlet kademesinde görev yapan memurlar da çıkıyordu. 1827 yılında meydana gelen Rum İsyanı ve bunun sonrasında Yunanistan'a bağımsızlık verilmesi, Osmanlı Devleti'nde bilhassa tercüman olarak görev yapan Rum memurlara olan güveni azaltmıştı. Yaşanan güven kaybının ardından, daha önceden Rumlara verilegelen pek çok memuriyet ve görev, bundan sonra "*millet-i sâdıka*" olarak da bilinen Ermeni milletine verilmeye başlandı. Devletin üst düzey görevlerini de kapsayan bu memuriyetleri nâzır, müsteşar, sefir, sefaret kâtibi, mutasarrıf muavini, mebus, saray doktoru, saray kuyumcusu, vali muavini, baruthane memuru, hâkim müderris, muallim, avukat şeklinde sıralamak mümkündür²⁹³.

II. Mahmud devrinden itibaren Avrupa'ya eğitim amaçlı öğrenciler gönderilmeye başlanmıştı. Osmanlı devlet adamları cemaatler arasında ayırım gözetmediklerinden, bu öğrenci kabilelerinin arasında Ermeniler de bulunuyordu. Özellikle Fransa'ya gönderilen Ermeni öğrenciler, eğitimlerini tamamlayıp yurda döndüklerinde, devletin üst düzey kademelerinde görev alabilmişlerdir. Bunun yanı sıra pek çok Tanzimat ve Islahat devri devlet adamının danışmanlığını da yapmışlardır. Anlaşılacağı gibi Ermenilerin Osmanlı devletinin idarî ve mülkî mercilerinde görev yüklenmelerinde, eğitim görmeleri için devlet tarafından Avrupa'ya gönderilmelerinin de tesiri büyüktür. Ermeni gençlerinin Avrupa'da yetişmesine ek olarak, genel itibariyle Türk-Ermeni münasebetlerinin gayet iyi oluşu, bunların devlete olan sadakâtleri ve iyi derecede Türkçe konuşuyor olmaları da, devlet işlerine atanmalarında önemli rol oynamıştır.

Ermenilerin Osmanlı sarayına hizmetleri de büyük olmuştur. Daha XVI. yy.'da vezirlik rütbesine kadar yükselen Mehmed Paşa, Ermeni asıllı bir muhtedi idi. Ayrıca önemli saray hizmetleri, büyük Ermeni ailelerinin adetâ tekeli hâline gelmişti. Örneğin, XVIII. yy.'da saray kuyumcuları ve darphane nâzırları Düzyan ailesinden, saray hekimleri Şaşyan ailesinden, XIX. yy.'da darphane müdürleri Bezciyan ailesinden, baruthane nâzırları da Dadyan ailesinden kimselere tahsis edilmişti²⁹⁴. Fotoğraf sanatında şöhret bulmuş olan Osep, Kevork ve Viçen Abdullah isimli kardeşler, bir süre sonra saray fotoğrafçılığına tayin edilmişlerdi. Başarılarından dolayı Abdullah kardeşlere devlet tarafından 8 nişan ve 3 madalya verilmişti. Osmanlı sarayına hizmet eden bir başka Ermeni de Agop Boyacıyan'dı. Ahmet Vefik Paşa ile

²⁹³ A. Süslü, *Aynı eser*, s. 15-16.

²⁹⁴ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 50, 68.

Matbaa-yı Âmire'yi kuran Agop Boyacıyan, saray matbaasının tamir ve ıslahı ile de meşgul olmuştu. Yine Garabet Keşişyan da matbuat da isim yapmış Ermenilerden biriydi. 25 seneden fazla bir süre Türk askerî ve mülkî okullarına kitap basan Keşişyan, pek çok gazetenin matbaasında basılmasına aracılık etmişti. Devlete yaptığı hizmetlerden dolayı da Mecidiye ve Osmaniye nişanlarıyla ödüllendirilmişti²⁹⁵.

Saraya nesillerdir hizmet eden Dadyan, Düzyan, Balyan gibi Ermeni aileleri, bir yandan bu hizmetlerini devam ettirirken diğer yandan okullar açarak, eğitim ve kültürel açıdan kendi cemaatlerine faydalı olmaya çalışıyorlardı. Bu aileler için Ermeni milletinin ilerlemesi, Batılılaşması ve aydınlanması en önemli amaçlardı. Ailelerin dışında şahıs olarak öne çıkan Ermeniler de vardı. Örneğin Kirkor Odyan, Hariciye ve Şura-yı Devlet azalığı gibi görevlerde bulunmuştu. Aynı zamanda Mithat Paşa'nın yakın arkadaşı ve danışmanıydı. Krikor Ağaton da PTT Umum Müdürlüğü ve Nafia Nâzırlığı gibi görevlerde bulunmuştu. XIX. yy.'da devlet hizmetindeki Ermenilerin ağırlıklı olarak Hariciye ve Maliye'de istihdam edildikleri görülmektedir. Örneğin Agop Kazazyan, Mikael Portakal ve Sakız Ohannes Paşalar, Hazine-i Hassa Nâzırlığı yapmışlardı. Krikor Odyan, Artin Dadyan ve Manas ailesi Hariciye'de çalışmışlardı. Yine Kapriyel Noradukyan, bir dönem Hariciye Nâzırlığı görevinde bulunmuş bir Ermeniydi²⁹⁶.

1876'da Danıştay (Şura-yı devlet) üyeliğine getirilen Ohannes Çamiç Efendi, 1879-1884 yılları arasında da Sayıştay Başkanlığı'nda bulunmuştur. Ticaret Nâzırlığı ve Nafia Nâzırlığı Vekilliği görevlerinde de bulunan Ohannes Çamiç'in babası Agop Paşa da, 1886-1887 ve 1888-1891 yılları arasında Maliye Nâzırlığı yapmıştı. Sakız Ohannes Paşa'nın oğlu olan Armanak Sakızlıyan, Osmanlı Devleti'nin son Sayıştay Başkanı olarak 1919-1922 yılları arasında 3 yıl süreyle görev yapmıştı. Ariştidi Bey, Dikran Bey, Edwards Efendi, Kastro Bey, Kirkor Efendi, Ohannes Efendi ve Onnik Efendi, Ohannes Çamiç ve Armanak Sakızlıyan'dan başka Sayıştay üyeliği yapmış Ermeni memurlar olarak sayılabilir²⁹⁷.

Osmanlı Mebusan Meclisi'nde yer alan Ermeni mebusların sayısı da azımsanmayacak derecedeydi. Örneğin, I. Meşrutiyet Meclisi'nde 48 mebustan 12'si gayr-i müslim, bunların da 10 tanesi Ermeniydi. Bunlar; Rupen Yazıcıyan, Ohannes Ferdi, Maksudi Tan, Sabuh Manuk, Hamzasp Balaryan, Agop Şahinyan, Mikael Altıtop, Karayan, Daniyel Karacıyan ve Mihran Den isimli mebuslardı. Yine 1910 yılı meclisinde 276 mebustan 49'u gayr-i müslim,

²⁹⁵ Y. Çark, *Aynı eser*, s. 246-247, 249-250.

²⁹⁶ Arus Yumul-Rıfat N. Bali, "Ermeni ve Yahudi cemaatlerinde siyasal düşünceler", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, I, İstanbul 2003, s. 364.

²⁹⁷ M. Cemil Özgül, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, I/37, Ankara 2001, s. 56-57.

bunların 11 tanesi Ermeniydi. Ermeni mebuslar arasında Kirkor Zahrab, Bedros Hallacyan, Agop Babikyan, Agop Boyacıyan, Nazaret Dağavuryan, İstapan İspartalıyan, Karakin Pastırmacıyan, Varteks Serengülyan, Hamparsum Boyacıyan, Kegam Dergarabedian ve Vahan Papazyan bulunmaktaydı²⁹⁸.

Ermenilerin çalıştığı bir başka devlet kurumu da Tophane-i Âmire idi. Tarihi belli olmayan bir belgeye²⁹⁹ göre Tophane-i Âmire’de istihdam edilen Ermenilerden 34 tanesi yevmiyeli amele ve 69 tanesi de yevmiyeli veya maaşlı hamaldı. Fakat hepsi amele veya hamal değildi. İçlerinden eğitilmiş ve başarılı olup yüksek rütbede yer alanlar da mevcuttu. Örneğin aynı belgeye göre, tophane ser mimarı olan Ohannes Efendi, evvel-i sâni rütbesindeydi. Tophane tercümanı olan Tomik Efendi mütemayiz rütbesinde olup 5. dereceden Mecidî nişanına sahipti. Maaşı da oldukça yüksekti. Fişenkhanede fişenkçi olan Kirkor Efendi de yüzbaşı rütbesindeydi.

Devletin üst düzey yönetim kadrosunda yer almayı başaran Ermeniler, taşradaki vilayet teşkilâtlarında da kendilerine yer bulabilmişlerdir. 1881-1907 yılları arasında Vilâyât-ı Sitte’deki Ma’muretü’l-Aziz vilayetinde kamu kuruluşlarında görev yapan 6.070 kişinin 690 kadarı gayr-i müslimdi. Bunların büyük bir kısmı Ermeni vatandaşlardı. Vilayet, sancak ve kazaların idarî işlerini yürüten ve bulunduğu bölgede merkezi temsil eden idare meclislerinde, Ermeni ve Katolik murahhaslar devamlı olarak bulunmaktaydı. Bu murahhasların yanında aza-yı müntahabe (seçilmiş) olarak en az bir gayr-i müslim de yer almaktaydı. Örneğin 1907 yılında Ma’muretü’l-Aziz vilayetinde vilayet idare meclisinde Hüsrev Efendi Ermeni murahhası, Estepan Efendi Katolik murahhası, Harputluyan Artin Efendi ve Kuyumcıyan Agop Efendi de aza-yı müntahabe olarak görev yapmaktaydı.

Yine Ma’muretü’l-Aziz vilayetinde Ermenilerin reji ve düyun-u umumiye idarelerini de içine alan maliye teşkilâtı içerisinde yer aldıklarına şahit oluyoruz. Bu türden idareler yabancıların kontrolünde olmakla beraber, gayr-i müslimlerin ticarete olan yatkınlıkları ve bu işlerdeki tecrübeleri de maliyede görev almalarında rol oynamıştır. Tabii devletin Ermeni cemaatine duyduğu güven de bunda pay sahibidir. 1907 yılında aynı vilayette Nastas Efendi Dersaadet vergi müdür muavini, Antonius Efendi ve Kirkor Efendi sandık emindir. H. 1298 (M. 1880-1881) yılında ise Pançeri Efendi Ma’muretü’l-Aziz reji idaresi nâzırı, Evidis Efendi tahrirat kâtibî, Ohannes Efendi sandık emini, Antoniyadis Efendi ambar memuru, Vasil Efendi ambar memuru muavini, Kirkor Efendi vekil muavini ve Ohannes Efendi kâtip olarak çalışmaktaydı. Çeşitli tarihlerde Kirkor Efendi ve Kirob Efendi Arapkir kazası mal müdürü,

²⁹⁸ A. Süslü, *Aym eser*, s. 16.

²⁹⁹ BOA, *Y.PRK.ASK.*, 98/107.

Esteban Efendi Çemişkezek kazası mal müdürü ve Daniel Efendi de Kâhta kazası mal müdürü sıfatıyla Ma'muretü'l-Aziz vilayeti maliye teşkilâtı içerisinde görev yapmışlardır³⁰⁰.

Ma'muretü'l-Aziz vilayetinden başka Van vilayetinde de maliye teşkilâtı içerisinde görevli Ermeni vatandaşlar bulunmaktaydı. Bunlar; maarif sandık emini Kapril Efendi, vilayet sandık emini Kapril Efendi, Dikran Efendi, Markro(?) Efendi, Karabet Efendi ve Serhit Efendi, Adilcevaz sandık emini Vartan Efendi, Şatak sandık emini Nişan Efendi, Bargiri sandık emini Abraham Efendi, rüsûmat baş kâtibi Haçik Efendi, Elbak sandık emini Haçador Efendi, Hamidiye sandık emini Agop Efendi, düyûn-u umumiye tahsildarı Mıgırdıç Ağa ve Mahmudi sandık emini Kalvest (?) Efendi'dir³⁰¹. Yine Van vilayeti dahilinde 24 Eylül 312 (H. 1 Receb 1314 / M. 6 Aralık 1896) tarihi itibarıyla reji idaresinde 3 adet Ermeni kolcu ve düyun-u umumiyede 1 adet Ermeni komisyoncu istihdam edilmiş vaziyetteydi³⁰².

Van vilayetindeki Ermenilerin maliyeden başka, vilayetin ve vilayete bağlı nahiye ve kazaların bir takım idarî kadrolarında yer aldığını görmek mümkündür. Van vilayetine ait H. 1315 (M. 1897-1898) yılı salnâmesine göre merkeze bağlı nahiyelerden Erçek nahiyesinde Bedros Ağa, Timar nahiyesinde Ohannes Ağa, Havasor nahiyesinde Makdisi Ohannes Ağa aza sıfatıyla yönetimde bulunmaktaydı. Yine aynı yıl merkeze bağlı kazalardan Çatak kazasında Vartan Efendi kaymakam muavini, Makdisi Karabet Ağa kaza idare meclisi seçilmiş azası, Erciş kazasında Artin Efendi bidayet mahkemesi azası, Karabet Efendi sandık emini, Karçıkan kazasında Vartan Ağa seçilmiş aza, Adilcevaz kazasında Bedros Ağa ve Avidis Ağa seçilmiş aza, Kasbar Ağa bidayet mahkemesi azası, Mahmudi (Saray) kazasında Kasbar Ağa seçilmiş aza, David polis memuru, Kirkor ve David Ağalar belediye dairesi azası, Hakkari sancağında Abraham Ağa seçilmiş aza, Şimaşa Ohannes Efendi adliye dairesinde aza, Hamidiye kazasında Vartan Ağa bidayet mahkemesi azası, Ohannes Efendi tahsildar, Gevar kazasında Ohannes Ağa bidayet mahkemesi azası, Avidis Efendi süvari tahsildarı, Artin Efendi baş tahsildar olarak görev yapmaktaydı³⁰³.

Ermenilerin, okullarda öğretmenlik yapabilmelerine ek olarak, maarif komisyonlarında da aza sıfatıyla bulunabildiklerine şahit oluyoruz. Örneğin H. 1310 (M. 1892-1893) yılında Ma'muretü'l-Aziz vilayeti maarif idaresi azaları, Bedros, Bogos ve Ohannes Efendi isimli 3 Ermeniydi. Osmanlı idaresi altında ticareti adetâ tekelleri altına alan ve nakliyecilikle de ilgilenen Ermeniler, vilayetlerin ticaret odalarında da yer almaktaydılar. H. 1301 (M. 1883-

³⁰⁰ Rahmi Doğanay, "Salnâmelere göre 1881-1907 yılları arasında Ma'muretü'l-Aziz vilayetinde gayr-i müslim tebaa", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2 (Elazığ 1987), s. 130-132.

³⁰¹ BOA, *Y.PRK.DH.*, 6/62. 19 Muharrem 1311 ve 21 Temmuz 1309 (M. 2 Ağustos 1893) tarihli taşradan merkeze yazılan tahrirat.

³⁰² BOA, *Y.PRK.UM.*, 35/124.

³⁰³ *Van Vilayet Salnâmesi (1315)*, Ankara 1995, s. 69, 73, 75, 84, 86-87, 89, 97, 99.

1884) yılına ait Ma'muretü'l-Aziz vilayeti ticaret odası kayıtlarına baktığımızda pek çok Ermeni aza ile karşılaşmaktayız. Bunlar; Tarakçıyan Kirkor Efendi, Davudyan Davud Ağa, Kuyumcıyan Ohannes Ağa, Kürkçıyan Kirkor Efendi ve Harputiyan Artin Efendi'dir³⁰⁴.

H. 1302 (M. 1884-1885) tarihli Ma'muretü'l-Aziz vilayet salnâmesine bakıldığında, yine Ermenilerin vilayetin pek çok dairesinde istihdam edildiği ve bu konuda çoğunlukta bulunan Türk ahaliden hiçbir şekilde ayrılmadığı görülür³⁰⁵.

Tablo 29: 1884-1885 tarihlerinde Ma'muretü'l-Aziz vilayetinde idarî işlerde görevli Ermeniler.

GÖREV ALANI	GÖREVİ	İSMİ
Merkezî Bidayet Mahkemesi	Hukuk Dairesi Azası	Kesbor Ağa
	Ceza Dairesi Azası	Avadis Efendi
	Aza Mülazımı	Hokos Efendi
	İcra Memuru	Karabet Efendi
Ticaret Mahkemesi	Daimî Aza	Kesbor Ağa
	Muvakkat Aza	İsdor Ağa
Vilâyât-ı Maarif Meclisi	Aza	Nekkos Efendi
	Aza	Begos Efendi
Nafia Dairesi	Kondüktör	Begos Efendi
	Kondüktör	Hadur Efendi
	Kondüktör	Bedros Efendi
Birinci Belediye Dairesi	Aza	Bedros Rahin
	Aza	Kevork Ağa
İkinci Belediye Dairesi	Aza	Bedros Efendi
	Aza	Kesbor Efendi
	Aza	Mardos Efendi
Menafî (Yardım) Sandığı	Aza	Agop Efendi
Ticaret Odası	Reis	Karem Efendi
	Aza	Tarakçıyan Efendi
	Aza	Kirkor Efendi
	Aza	Artin Efendi
Posta Telgraf İdaresi	Baş Müfettiş	Galyar Efendi
Meclis-i İdare	Aza	Ciğerciyan Ağa
Mahkeme-i Bidayet	Aza	Mardiros Ağa
Belediye Meclisi	Aza	Manuk Ağa
	Baş Kâtip	Serap Ağa

İdarî işlerden başka Vilâyât-ı Sitte'de pek çok Ermeni orduda³⁰⁶ ve emniyet teşkilâtında³⁰⁷ da istihdam edilmişti.

³⁰⁴ R. Doğanay, Aynı makale, s. 133-134.

³⁰⁵ Ergünöz Akçora, "Harput'ta 20. yüzyıl başlarına kadar Türkler ile Ermeni toplumunun sosyo-ekonomik durumu ve Ermeni isyanları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 58 (İstanbul 1989), s. 189-190.

Tablo 30: Vilâyât-ı Sitte dahilinde Osmanlı ordusunda görevli Ermeniler.

MEMLEKETİ, İSMİ VE BABA İSMİ	MEMURİ YETLERİ	ALAYI	TABURU	BÖLÜĞÜ	TAKIMI
Malatyalı Aleksan veledi Agop	Nefer	Ma'muretü'l- Aziz	2 Malatya	1 Piyade	7
Malatyalı Bogos veledi Ohannes	Nefer	Ma'muretü'l- Aziz	2 Malatya	1 Süvari	8
Hısnımansurlu Kivork veledi Esban	Nefer	Ma'muretü'l- Aziz	2 Malatya	2 Süvari	7
Akçadağlı Karabet veledi Ohannes	Nefer	Ma'muretü'l- Aziz	2 Malatya	Muvakkat piyade	4
Diyarbakırlı Agop veledi Melkon	Bölük emini	Diyarbakır	1 Diyarbakır	1 Piyade	-
Diyarbakırlı Avadis veledi Karabet	Onbaşı tahsildar	Diyarbakır	1 Diyarbakır	-	-
Diyarbakırlı Homagop veledi ohan	Nefer	Diyarbakır	4 Seyyar	2 Seyyar	7
Hınıslı Serkis veledi Mihail	Nefer	Erzurum	1 Erzurum	2 Süvari	4
Kiğılı Kirkor veledi Tavros	Nefer	Erzurum	1 Erzurum	2 Süvari	6
Hasankaleli Bogos veledi Tavros	Nefer tahsildar	Erzurum	1 Erzurum	Tahsildar piyade	-
Bitlisli Agop veledi Haçik	Nefer	Bitlis	1 Bitlis	1 Süvari	1
Muşlu Aleksan veledi Mevsi (?)	Nefer	Bitlis	2 Muş	1 Süvari	1
Amasyalı Karabet veledi Agop	Nefer	Sivas	2 Amasya	2 Süvari	7
Vanlı Nehabet veledi Bağdas	Nefer	Van	1 Van	1 Piyade	8
Vanlı Agop veledi Safir	Nefer	Van	1 Van	2 Piyade	3
Şatak kazalı Mıgırdıç veledi Nazr (?)	Nefer	Van	1 Van	3 Piyade	1
Vanlı Ohannes veledi Artin	Nefer	Van	1 Van	1 Süvari	6
Vanlı Martar veledi	Nefer	Van	1 Van	2 Süvari	6

³⁰⁶ BOA, *Y.PRK.ASK.*, 93/78. 22 Temmuz 1309 (H. 24 Rebiülahir 1311 / M. 4 Kasım 1893) tarihli belge; ATASE, *ORH-I*, Kutu no: 4, Gömlek no: 46, Belge no: 46-1; ATASE, *ORH-VII*, Kutu-defter no: 1-7, Belge no: 971, 10 Mayıs 1293 (H. 09 Cemaziyevvel 1294 / M. 22 Mayıs 1877) tarihli telgraflar. Ermeniler Osmanlı ordusunda istihdam edilmekle birlikte, bunlardan bazıları askerlik mesleğinde Türkler kadar liyakâtlı olmadıklarından, zaman zaman ordudan firar ettikleri de oluyordu. Bkz. ATASE, *ORH-VII*, Kutu-defter no: 2-10, Belge no: 719, 720, 24 Teşrin-i sani 1293 (H. 30 Zilkade 1294 / M. 06 Aralık 1877) tarihli tezkere.

³⁰⁷ BOA, *DH.EUM.MEM.*, 121/37.

Asitor					
Müks kazalı Haço Kirkor veledi Ohannes	Çavuş	Van	1 Van	3 Süvari	-
Gevaşlı Adom (?) veledi Avadis	Nefer	Van	1 Van	3 Süvari	2
Bargiri kasabalı Kesbar veledi Manok	Nefer	Van	1 Van	3 Süvari	6
Vanlı Agop veledi Gelosi	Tahsildar	Van	1 Van	Tahsildar piyade	-
Vanlı Avadis veledi Haçık	Nefer	Van	2 Seyyar	2 Süvari	5
Çölemerikli Martoros veledi Esteban	Nefer	Van	3 Çölemerik	1 Piyade	7
Çölemerikli Karabet veledi Esteban	Nefer	Van	3 Çölemerik	1 Piyade	7
Sarı kasabalı Zebu veledi Harde (?)	Nefer	Van	3 Çölemerik	1 Piyade	8
Vanlı Kivoruk veledi Serkis	Nefer	Van	3 Çölemerik	1 Süvari	6
Vanlı Mıgırdıç veledi İrsilan	Onbaşı	Van	3 Çölemerik	1 Süvari	7

Tablo 31: Vilâyet-ı Sitte'deki Ermenilerden emniyet teşkilâtında görev alanlar.

VİLAYETLER	GÖREVLERİ	İSİMLERİ
Ma'muretü'l-Aziz	İkinci Komiser	Artin Efendi
	Muavin	Ohannes Efendi
	Muavin	İstepan Efendi
	Polis Memuru	Karabet Efendi
	Polis Memuru	Hasruf Efendi
	Polis Memuru	Kirkor Efendi
	Polis Memuru	Serkis Efendi
Van Vilayeti	Muavin	Nezeret (?) Efendi
	Muavin	Geyvend Efendi
	Muavin	Kirkor Efendi
	Muavin	Mıgırdıç Efendi
	Polis Memuru	Kirkor Efendi
	Polis Memuru	Haçık Efendi
	Polis Memuru	Bogos Efendi
	Polis Memuru	Ermenak Efendi
	Namzet Polis Memuru	Bonatin Efendi
	Polis Memuru	Rüstem veledi Mardirus
	Polis Memuru	Porto oğlu Şahin
	Polis Memuru	Karabet oğlu Efnadiyus
Sivas Vilayeti	İkinci Komiser	Şerun (?) Aram Efendi
	Muavin	Ohannes Efendi

	Muavin	Meltiyatis (?) Efendi
	Muavin	Mıgırđıç Efendi
	Polis Memuru	Yorgi Efendi
	Polis Memuru	Kivork Efendi
	Polis Memuru	Nişan Efendi
	Polis Memuru	Karabet Efendi
	Polis Memuru	Karabet Efendi
	Polis Memuru	Mıgırđıç Efendi
	Polis Memuru	Avadis Efendi
	Polis Memuru	Evib Efendi
Bitlis Vilayeti	İkinci Komiser	Rupin Raci Efendi
	Muavin	Samson Efendi
	Polis	Donabet Efendi
	Polis	Yakub Efendi
Diyarbakır Vilayeti	Polis	Karabet Efendi
	Polis	Ohannes Efendi
Erzurum Vilayeti	Serkomiser	Yakis Efendi
	Muavin	İnok (?) Efendi
	Muavin	Yakis Efendi
	Polis Memuru	Bedros Efendi
	Polis Memuru	Lefter Efendi
	Polis Memuru	İstepan Efendi
	Polis Memuru	Poladin Kubed Bağduyan
	Polis Memuru	Onnik Efendi
	Polis Memuru	Melros Efendi
	Polis Memuru	Karabet Efendi
	Polis Memuru	Bayburdlu Aram Efendi
	Polis Memuru	Hınıslı Aram Efendi

Tablo 2'ye bakıldığında, 1891 yılı itibariyle, Vilâyât-ı Sitte Ermenilerinden orduda görevli olanların büyük çoğunluğunun Van vilayetinden olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre; 15 Vanlı Ermeninin 12'si nefer, 1'i çavuş, 1'i tahsildar ve 1'i de onbaşı rütbesindeydi. Sayı bakımından Van vilayetini 4 neferle Ma'muretü'l-Aziz vilayeti tâkip ediyordu. Erzurum'da 3 Ermeni nefer, Diyarbakır'da 1 bölük emini, 1 onbaşı tahsildar ve 1 nefer olmak üzere 3 Ermeni, Bitlis'te 2 Ermeni nefer bulunuyordu. Sivas vilayeti ise, sadece 1 Ermeni neferle bu listenin son sırasında yer alıyordu. H. 1312 (M. 1894-1895) tarihli Ma'muretü'l-Aziz vilayet salnâmesine göre; 25. alay 2. taburda eczacı Atnos Efendi, 25. alay 4. taburda Yüzbaşı Davorsan Ağa, 26. alay 3. taburda Saroti Efendi, 27. alay 1. taburda Baloki Ağa, 28. alay 1. taburda cerrah Pimitraki Efendi, askerî kıtalarda görevli Ermenilerdi³⁰⁸. Tablo 3 incelendiğinde, Emniyet-i Umumiye Teşkilâtı'nda görevli olan Ermenilerin, sayıca, Osmanlı ordusunda görevli olanlardan daha fazla olduğu görülür. En çok emniyet mensubu 12'şer elemanla, Van, Sivas ve Erzurum vilayetlerinde bulunmaktadır. Ma'muretü'l-Aziz'de 7,

³⁰⁸ E. Akçora, Aynı makale, s. 191-192.

Bitlis'te 4 ve Diyarbakır'da da 2 Ermeni, bu görevde istihdam edilmişti. Emniyetteki Ermenilerin pek çoğu polis memuru ve muavin olmakla birlikte, aralarından serkomiser ve ikinci komiser derecesine yükselmiş olanlar da mevcuttu.

Anlaşılabileceği üzere, Osmanlı Devleti tebaası olan Ermeni vatandaşlarına oldukça güveniyordu. Öyle ki, ülke topraklarının korunmasını ve emniyetin sağlanmasını ilgilendiren son derece kilit noktalarda onları çalıştırmakta hiçbir sakınca görmemişti. Nitekim merkezden Bitlis vilayetine gönderilen bir tahriratta³⁰⁹, vilayet dahilindeki Ermenilerden polis kaydedilebileceği bildiriliyordu. Üstelik bu işlerde memur Ermeniler, liyakâtleri, çalışma tempoları ve başarıları neticesinde, görevlerinde en üst kademeye çıkma şanslarına sahiptiler. Devlet, üstün ve çalışkan memurlarını, hangi cemaatten olursa olsun, ödüllendirmekte bir sakınca görmüyordu. Yani Ermenilerin meslek hayatlarında ilerlemeleri açısından engel yoktu³¹⁰.

³⁰⁹ BOA, DH.EUM.MTK., 4/47.

³¹⁰ "...Ermeni teba-i şahanenin dahi hukuk-u tabaiyyet-i devlet-i aliyyeden tamamiyle müstefid ve hissedar-ı lütf ve atıfet oldukları nakabil-i inkar ve saye-i merhametvaye-i hazret-i hilafetpenahide bunlardan pek çokları elyevm mahami umur-r saltanat-ı seniyyede ve mehakim ve mecalis ve bi'l-cümle şubat-ı idare-i devlette istihdam olunarak enva-i taattufat ve inayet-i huservaneye nail oldukları bedidardır. Çünkü ale'l-umum hidemat-ı devlete duhul için nizamen avsaf-ı matlubeyi cami bulunanlar bila istisna hidmet-i devlete kabul edilmekte bulunmuş ve keyfiyet-i terakkileri dahi usul-ü mevzua dairesinde temin kılınmıştır. Ale'l-husus 10-15 seneden berü mekatib-i şahaneden şahadetnâme istihsal eden talebe-i gayr-i müslimeden tebabe-i müslime misüllü dava vekaleti ve ticaret gibi meslek-i hususiyi ihtiyar edenler hariç bırakıldığı halde diğerlerinin kafeten gerek devair-i merkeziye ve gerek vali ve mutasarrıf maiyetleri ve kaza kaimmakamlıkları gibi hidemat-ı mülkiyede ve bi'l-cümle mehakim memuriyetleri ile mekatib-i şahane muallimliklerinde kullanılmakta oldukları nümayan olur..." (BOA, Y.PRK.AZJ., 31/105).

III. BÖLÜM

VİLÂYÂT-I SİTTE'DE ERMENİ SORUNU

A. Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışındaki Başlıca Âmiller

1. Yabancı Devletlerin Ermeni Sorununa Yaklaşımları

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu yıllardan başlayarak Ermeni toplumu devlet ile herhangi bir sorun yaşamazken, yönetimde zaaf alâmetlerinin görülmeye başlandığı XIX. yy.'dan itibaren, özellikle yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı tâkip ettikleri politikalarının bir parçası olarak, Ermenileri tahrik etmeye, onları dinî, siyasî ve iktisadî menfaatleri doğrultusunda kullanmaya başladıkları görülür³¹¹. Bu yüzyıldan itibaren Asya topraklarına giren Avrupa emperyalizmi, Rumların ardından Ermenilerden de faydalanma yoluna gitti. Kısa zaman içerisinde Osmanlı ülkesinde Avrupalı devletlerin işlerinde aracılık eden bir Ermeni sınıfı oluştu. Ermeni tüccarlarından oluşan bu aracı sınıf, adetâ Avrupa emperyalizmine hizmet eder hâle gelmişti. Ermenilerin yaşadığı Doğu Anadolu Bölgesi de, taşıdığı stratejik önem itibarıyla, Avrupalı devletlerin dikkatlerini celbediyordu. Karadeniz, İskenderun Körfezi ve Basra Körfezi arasında bulunan bu bölge, Asya Kıtası'nın içlerine doğru açılan İran-Kafkasya yolu itibarıyla, stratejik önemini bir kat daha arttırıyordu. Bu özelliğinden dolayı bölge ve bölgede sayıca azınlıkta bulunan Ermeniler, emperyalist devletler arasında paylaşılamayan bir rekabet unsuru hâline geldiler. Ayrıca Ermeniler mensup oldukları din dolayısıyla, Hıristiyan Avrupa tarafından din kardeşi olarak görülüyordu. Yani din faktörü Ermenilerin ilgi odağı olması konusunda, manevî ya da psikolojik bir etkendi. Hıristiyanlık şuru ve haçlı zihniyeti taşıyarak Balkanlar ve Doğu Akdeniz'de ilerleme gayesi güden Avrupa, bu bölgelerdeki gayr-i müslimlerden sonra sıranın Anadolu'nun doğusundaki Ermenilere geldiğine inanıyordu. Bu nedenle de onları sözde himâye ederek, gerçekte ise kendilerine bağlı bir unsur meydana getirebilmek için propagandalarını yapmaya başladılar³¹². Görüleceği gibi Avrupalı devletlerin Osmanlı Ermenileriyle alakâdar olmasının çeşitli sebepleri olmakla beraber, bu devletler tek tek incelendiğinde her birinin kendisini ilgilendiren özel gelecek planları bulunuyordu. Ermeni meselesinin ortaya çıkışını ve uluslar arası bir sorun hâline gelişini anlayabilmek için bu planları incelemekte yarar vardır.

³¹¹ Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul 2005, s.17.

³¹² Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987, s. 108.

a. İngiltere'nin Ermeni Sorununa Yaklaşımı

İngiltere'nin Osmanlı Ermenilerine ilgi duyması 1840'lı yıllarda başladı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Katoliklerin himâyesini Fransa'nın, Ortodoksların himâyesini Rusya'nın yaptığı bir ortamda İngiltere de onlar gibi kendisinin hâmisi olabileceği bir mezhebin mensuplarını oluşturmaya karar verdi. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak için bir alet olarak kullandığı Protestanlık, diğer milletlerden ziyade Ermeni azınlığı hedef aldı ve en çok onları etkiledi. Her fırsatta Protestanları koruyup kollama gayreti içerisine giren İngiltere³¹³, Ermeniler için açtığı din ve eğitim kurumlarıyla onları Protestanlaştırdığı gibi millî hislerini de ortaya çıkarıp kışkırttı³¹⁴.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve sonrasında yaşanan gelişmeler, İngiltere'nin Osmanlı Ermenileri için yeni politikalar geliştirmesine yol açtı. 93 Harbi'nde Osmanlı ordusunun başarısızlığa uğraması ve Rusların Balkanlar'ı geçip Edirne'ye kadar ilerlemesi, Osmanlı Devleti'ni Rusya ile mütareke yapmaya zorladı. Fakat Rusların mütareke için öne sürdüğü şartlar oldukça ağırdı. Öyle ki bu şartlar karşısında Balkanlar'daki Osmanlı hâkimiyeti sona eriyordu. Ancak Osmanlı yönetimi Rus ordusuna daha fazla mukavemet etme gücünde olmadığından, payitaht İstanbul'u koruyabilmek adına bu mütareke şartlarına razı oldu.

Osmanlı Devleti'nin zayıflığından istifade eden Rusya'nın, bu savaş sonunda son derece önemli kazançlar elde edeceği ortaya çıktı. Fakat bazı Avrupa ülkeleri, Rusya'nın “Şark Meselesi”³¹⁵ ni tek taraflı olarak kendi lehine halletmesinden ve bu galibiyetin sonuçlarından yalnız başına yararlanmak istemesinden rahatsız oldu. Avusturya, Fransa ve İtalya gibi bu gayr-i memnun devletlerin başını ise İngiltere çekiyordu. Osmanlı mirasını Rusya'nın tek başına sahiplenmesine rıza göstermeyen İngiltere, Akdeniz filosunu İstanbul'a göndermeye karar vererek ve parlamentosunda, askerî tedbir ve masraflar için istediği 600.000 İngiliz lirasını tahsis ettirerek, Rusya'ya gözdağı vermeye çalıştı³¹⁶.

Mütarekenin ardından Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos Antlaşması imzalandı. 29 maddeden oluşan bu antlaşmanın 16. maddesi Ermenilerle ilgiliydi. Buna göre, Osmanlı Devleti Anadolu'nun doğusunda Ermenilerle

³¹³ BOA, Y.A.HUS., 164/46.

³¹⁴ Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasî Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, İstanbul 1997, s. 63.

³¹⁵ İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya gibi büyük batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı bazen ayrı ayrı, bazen de birlikte yürüttüğü ve tâkip ettiği dış politika veya diplomasiye “Şark Meselesi” denilmektedir. Bu devletlerin Avrupa ve dünya hâkimiyeti konusunda yaşadıkları büyük rekâbetin de bir neticesi olan Şark Meselesi, gittikçe zayıflayan ve yıkılan Hıristiyan Bizans'ın karşısında, yeni bir güç olarak ortaya çıkan Müslüman Türklerin ilerleyişini durdurma, mümkünse geri püskürtme ve Türklerin hâkimiyetindeki Hıristiyanları kurtarma amaçlarına dayanıyordu. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, “Şark Meselesi ve tarihî gelişimi”, *Tarihî Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)'na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1992, s. 59-63.

³¹⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, Ankara 1988, s. 59-61.

meskûn yerlerde ıslahat yapacak ve Ermenileri, Kürtlerle Çerkezlere karşı himâyeye edecekti³¹⁷. Böylece “*Ermeni*” adı ilk kez uluslararası bir antlaşmaya girmiş oldu. Osmanlı hükümeti bu madde ile Ermenilerin güvenliğini sağlamayı ve reformlar yapmayı taahhüt ediyordu. Bu taahhüte dayanarak Rusya Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışabilecekti³¹⁸.

Ermeni meselesinin dışında Rusya, bu antlaşma ile daha başka avantajlar da elde ediyordu. Rusya’nın son derece lehine olan bu avantajlarla kuzeyden sıcak denizlere inmesi ise İngiltere’nin Hindistan sömürgeleri ve doğu ticareti ile irtibatının kesilmesi demekti. Bu şartlar altında İngiltere’nin Ayastefanos Antlaşması’nı kabul etmesi mümkün görünmüyordu. İngiltere, kendisi gibi menfaatleri en fazla zedelenecek Avusturya’yı da yanına alarak Rusya’ya karşı savaş hazırlıklarına başladı. Rusya, 93 Harbi’nde asker ve para bakımından büyük kayıplara uğramıştı. Rus halkı ve askerleri de yeni bir savaş istemiyordu. Dolayısıyla Rusya, İngiltere ile olası bir savaşta onun safında yer alacak olan Avrupalı devletlere karşı mücadele edemeyeceğinden, İngiltere’nin Ayastefanos Antlaşması’nın tekrar gözden geçirilmesi yönündeki teklifini kabul etti³¹⁹.

Kendi aleyhine olan Ayastefanos Antlaşması’nı iptal ettirmeyi başaran İngiltere, Ermeniler üzerine daha çok eğilmeye başladı. Niyeti Ruslar tarafından uyandırılan Ermeni milliyetçiliğini kendi lehine çevirmektir. Bu maksatla üst düzey İngiliz devlet adamları dahi Ermeni din adamlarıyla irtibat kurmaktan çekinmemişlerdi. Öyle ki İngiltere’nin Akdeniz Filosu Amiral Hornby ve Babıâli büyükelçisi Sir Henry Layard, Ermeni patriği Nerses Varjabedian³²⁰ ile sık sık buluşarak, onunla ve Ermeni memurlarla iyi münasebetler

³¹⁷ E. Z. Karal, *Aynı eser*, s. 66.

³¹⁸ Bilâl N. Şimşir, “Osmanlı Ermenileri ve büyük devletler”, *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu’na Sunulan Bildiriler*, İzmir 1983, s. 122-123.

³¹⁹ E. Z. Karal, *Aynı eser*, s. 68-69.

³²⁰ 1874 yılında Ermeni Patriği seçilen Nerses Varjabedian, ölümüne (1884) dek bu görevde kalmıştır. Nerses Varjabedian’ın Ermeniler için yaptığı ilk çalışmalar 1876-1877 yıllarına rastlar. Bu yıllarda Bulgar Meselesi’ni halletmek için İstanbul’da toplanan konferansta, İngiliz Büyükelçisi Henry Elliot’a Osmanlı Ermenilerine yapılan sözde baskılarla ilgili bir rapor sunan Varjabedian, bu teşebbüsünden bir netice alamadı. Çalışmalarına devam eden Patrik, 13 Nisan 1878 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury’e gönderdiği mektubunda, Türk idaresinden duyduğu memnuniyetsizliği açıkça dile getiriyordu: “*Ermeniler ile Türklerin bir arada yaşamaları artık imkânsızdır. Eşitliği, adaleti ve vicdan özgürlüğünü ancak bir Hıristiyan yönetimi sağlayabilir. Müslüman yönetiminin yerini Hıristiyan yönetim almalıdır. Ermenistan (Doğu Anadolu) ve Kilikya, Hıristiyan yönetimin kurulması gereken yerler arasındadır...Türkiye Ermenileri işte bunu istiyorlar...Yani, Türkiye Ermenistanı’nda, Lübnan’da olduğu gibi, güvence altına alınmış bir Hıristiyan yönetim istiyorlar.*” Patrik Nerses Varjabedian 93 Harbi’nden önce Osmanlı Devleti’ne bağlı bir yurtsever olduğunu açıkladı. Fakat savaştan sonra Ayastefanos (Yeşilköy)’de süren barış görüşmelerine bizzat katılarak, yapılan antlaşmaya Ermenilerle ilgili bir madde koydurmayı başardı. Ayastefanos Antlaşması’nın Berlin’de yeniden görüşüleceğini öğrendikten sonra da kongreye katılacak devletler nezdinde yoğun faaliyetlerde bulundu. İngiltere ile bağlarını daima sıkı tutan Patrik, Büyük devletlere Osmanlı Ermenileri hakkında tahrif edilmiş nüfus istatistikleri göndermekten de geri durmadı. Patrik Nerses Varjabedian bağımsızlık elde edebilmek için ihtilâl ve isyan hareketlerinde bulunmanın gereğine inanıyordu. Bu bağlamda Patrikhane’de kurulan “*Islahat Komisyonu*”, 1879 yılında piskoposluklara gönderdiği bir genelge ile tüm Ermenileri isyana çağırıyordu (Erdal İter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara 1999, s 36-42).

kurmuşlardı. İngiltere'nin Ermenilerle sağladığı bu iyi ilişkilerin gerçek nedeni, Ermenileri Ruslardan koparmak ve Hint yollarının güvenliği için tampon bir Ermeni devleti kurmaktı. Bu amaçla Ermenilere muhtar bir Ermenistan devletinin kurulacağı vaat ediliyordu. İngiltere'nin Ermeni halkına empoze ettiği bu vaatler etkili olmaya başladı. Zira Ermeniler reformların uygulanmasından sonra Rusya'nın bölgeden çekilmeyebileceğini ve kendi geleceklerinin Rusya'ya bağlı olacağını düşünmeye başladılar. Bu yüzden Rusya'ya güvenemeyen Ermeniler, Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinin Ermeni milletinin menfaatlerine zararlı olduğunu ilân ettiler³²¹.

Ayastefanos Antlaşması'nı değiştirmek için bir yandan Rusya ile gizli görüşmeler yapan İngiltere, diğer yandan da Osmanlı Devleti ile anlaşmaya çalışıyordu. Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Kars, Ardahan ve Batum'u alması, bu bölgelerdeki halk kitlelerini derinden etkileyebileceği gibi buraları Rus nüfuzu altına da girebilirdi. Dolayısıyla İngiltere'nin Doğu Anadolu topraklarını Rusya'nın olası hâkimiyetinden kurtarması gerekiyordu. Bu maksatla İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında 4 Haziran 1878 tarihinde Kıbrıs Antlaşması imzalandı³²². Bu anlaşmaya göre;

1) *“Batum, Ardahan, Kars veya bu üç yerden birini ele geçiren Rusya, ileride herhangi bir zamanda nihaî barış antlaşmasıyla belirlenmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'daki topraklarının bir kısmını zapt etmeye teşebbüs ettiğinde, İngiliz hükümeti söz konusu toprakları silahlarla korumak ve savunmak için Osmanlı hükümetine yardım etmeyi taahhüt eder. Buna karşılık, Sultan imparatorlukta bulunan Hristiyan ve diğer tebaanın himâyesi ve iyi idaresiyle ilgili olarak, ileride iki devletin kararlaştıracakları lüzumlu reformları yapmaya söz verir. Alınan kararların icrası için gerekli vasıtaların temini maksadıyla, Sultan Kıbrıs Adası'nı İngiltere'ye bırakır ve Ada'da asker bulundurmasına ve Ada'nın yönetimini üzerine almasına muvafakat eder.*

2) *İşbu sözleşme her iki hükümet tarafından tasdik edilecek ve tasdik edilmiş sûretleri tasdik tarihinden itibaren bir ay içerisinde, eğer mümkünse daha erken karşı tarafa teslim edilecektir, iki tarafın delegeleri sözle tasdiken, işbu sözleşmeyi imzalarlar.”*³²³

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Kıbrıs Antlaşması ile Kıbrıs Adası'nın yönetimi İngiltere'ye bırakılıyordu. Bunun karşılığında İngiltere, eğer Rusya Osmanlı'nın Doğu Anadolu topraklarını işgâle kalkışırsa, silahla Osmanlı Devleti'nin yardımına koşacaktı. Ancak İngiltere bu türden bir yardımın sağlanabilmesi için, Doğu Anadolu'da reform

³²¹ “İngiltere ve Ermeniler (1839-1904)”, *Türkler, Ermeniler ve Avrupa*, yay. hzr. Bayram Kodaman, Isparta 2003, s. 26.

³²² B. N. Şimşir, Aynı makale, s. 123.

³²³ “İngiltere ve Ermeniler (1839-1904)”, s. 27.

yapılmasını da şart koşuyordu. Esasında anlaşma maddelerinde “*Ermeni*” adı açıkça geçmemekle birlikte, “*Hıristiyan ve diğer tebaa*” derken Ermeniler kastediliyordu. Osmanlı sultanı Ermenilerin iyi idare edilmeleri ve korunmaları hususunda reform yapmayı garanti ediyordu. Fakat bu reformları tek başına değil, İngiltere ile birlikte kararlaştırarak yapacaktı. Bu anlaşma hükümleri neticesinde İngiltere, Kıbrıs Adası’nın yönetimini eline almış ve aynı zamanda Doğu Anadolu’daki Ermeni cemaati için reform bahanesiyle Babiâli üzerinde sürekli baskı kurma fırsatını yakalamıştı³²⁴.

Kıbrıs Antlaşması ile Kıbrıs Adası’nı Ruslara karşı bir üs olarak kullanmak üzere alan İngiltere, aynı zamanda Doğu Anadolu’daki Hıristiyanlar, daha doğrusu Ermeniler için ıslahat yapılması hususunda da Osmanlı Devleti’nden taviz koparmayı başardı. Yani bir taşla iki taş vurdu. Ayrıca bu anlaşmada Ermenileri ilgilendiren ıslahatlardan bir “*şart*” olarak bahsetmesi, Ermenileri iyice sahiplendiği ve ileride onları kendi emelleri doğrultusunda kullanabileceği hissini uyandırmaktaydı. Anlaşılan o ki, ilk olarak Rusya’nın ortaya çıkarıp alevlendirdiği Ermeni sorunu, artık İngiltere’nin bir sorunu, daha doğrusu bir aracı haline gelecekti.

Nitekim Ayastefanos Antlaşması’nın düzeltilmesi için Berlin’de toplanan konferans, Ermeni sorunu nedeni ile İngiltere ve Rusya arasında bir rekabete sebep oldu. Her iki devlet de Ermenileri kendi taraflarına çekebilmek maksadıyla, onlarla ilgili bir maddeyi yapılacak anlaşmaya koydurabilmenin gayretleri içerisine düştüler³²⁵. Zaten Ayastefanos Antlaşması’nın imzalanmasından Berlin Konferansı’nın toplanmasına kadar geçen zaman zarfı içerisinde Ermeniler, özellikle İngiltere ile yakın temas kurdular. 1878 yılının Mayıs ayında Babiâli’de görevli yüksek kademeli bir Ermeni, İstanbul’daki İngiliz Büyükelçisi Henry Layard’ı ziyaret ederek, ona Bulgarlar gibi özerk olmak istediklerini bildirdi. Ermeni Özerk Bölgesi veya Prensiği kurulması konusunda İngiltere’den destek isteyen Ermeni yetkili, eğer istedikleri destek gelmezse Rusya’nın tarafına geçecekleri tehdidinde bulundu. Bu görüşmeden sonra Ermenilerden oldukça ümitlenen Büyükelçi Layard, Londra’ya “*Ermeniler için İngiltere bir şeyler yapabilir*” demişti³²⁶.

Aynı şekilde Berlin Antlaşması’nın imzalanmasından kısa bir süre önce, 30 Haziran 1878’de, İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian da İngiliz elçisi Layard’ı ziyaret etti. Patrik bu ziyaretinde, Osmanlı hükümetinin Ermenileri savunmak maksadıyla kendisini Berlin’e göndermemesinden dolayı şikâyetinde bulundu. Layard, İngiltere hükümetinin,

³²⁴ B. N. Şimşir, Aynı makale, s. 123-124.

³²⁵ Süleyman Kocabaş, *Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir?*, İstanbul 1994, s. 49.

³²⁶ B. N. Şimşir, Aynı makale, s. 124-125.

Osmanlı Devleti idaresi altındaki tüm Hıristiyanların vaziyetlerini düzeltmek hususunda gayret göstereceğini açıkladı. Ermeni Patriği ise bu konuda İngiltere'ye güvendiklerini bir kez daha belirtti³²⁷.

Bu görüşmeden sadece 10 gün sonra Patrik Nerses, İngiliz Büyükelçisine bir kez daha başvurdu. Patrik ikinci görüşmede, yapılacak olan Berlin Antlaşması'na Ermenilerle ilgili bir madde konmasını rica etti. Büyükelçi Layard da bu isteği telgrafla Berlin'deki İngiliz delegelerine ilettili³²⁸.

Boş durmayan Ermeni Patriği Nerses Varjabedian Mıgırdıç Khirimyan (Hrimyan)'ı kendi sekreteri Minas Çeraz'la birlikte Berlin'e gönderdi. Roma ve Paris'i ziyaretinin ardından Londra'ya varan Khirimyan, burada İngilizler tarafından oldukça samimi bir şekilde karşılandı. Ermeni heyete burada gösterilen sempati gösterilerinin asıl amacı, İngiltere'nin siyasî emellerini örtbas edebilmek ve Ermeni Kilisesini kendi yanlarına çekebilmektir. Böylece İngiltere, Ermeni Kilisesini içinde bulunduğu yalnızlıktan kurtaracak ve dindaşı olan Ermenileri daha fazla himâye etmeye hak kazanacaktı³²⁹.

Tüm bu karşılıklı gayretlerin neticesinde Ermenilerle ilgili bir madde, 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması'na girebildi. Buna göre, Osmanlı Devleti Ermenilerin oturmakta bulunduğu Anadolu vilayetlerinde yeni bir idare tarzı kuracak ve onları Kürtlerle Çerkezlerle karşı koruyacaktı³³⁰.

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde yer alan, Ermenilerin bulunduğu bölgelerde yapılacak ıslahatın takibi, Rusya'nın inisiyatifinden alınarak, anlaşmaya taraf olan devletler arasında paylaştırılıyordu. Bu devletler içinde de İngiltere, Ermeni sorununun bir numaralı takipçisi olacaktı. Berlin Antlaşması'ndan sonra yaşanan süreç, Ermenilerin Osmanlı aleyhtarlığının iyice kışkırtılması ve isyanlar dönemini kapsar.

İngiltere'nin Osmanlı Ermenilerine karşı sergilediği bu himâyeci politikanın samimi olduğunu söylemek oldukça güçtür. Zira İngiltere'nin Ermeni meselesini sahiplenmesinin ardında yatan önemli maddî sebepler vardı. Öncelikle İngiltere Doğu Anadolu'nun Rus nüfuzuna girmesini engellemek istiyordu. Gücünü gittikçe yitiren Osmanlı Devleti Ruslara karşı tek başına mücadele edemeyeceğinden, kendi himâyesindeki bir Ermeni devleti Rusya'ya karşı bir set oluşturabilirdi. İkinci olarak, eğer Ruslar Yakın Doğu'dan vazgeçip Uzak Doğu'da sömürge için yayılma alanı ararsa, böyle bir durumda Çin üzerindeki İngiliz nüfuz tekeli tehlikeye girebilirdi. Bu nedenle İngiltere, Rusya'nın dikkatini Ermeni ıslahatı

³²⁷ Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, Ankara 1968, s. 158.

³²⁸ B. N. Şimşir, Aynı makale, s. 126.

³²⁹ "İngiltere ve Ermeniler (1839-1904)", s. 28.

³³⁰ E. Z. Karal, Aynı eser, s. 77.

bahanesiyle Osmanlı Devleti üzerine yoğunlaştırmak, daha doğrusu onu bu mevzu ile oyalamak istiyordu. Ama tüm bunları yaparken Osmanlı Devleti'nin Rusya ile karşı karşıya bırakılmamasına da ayrıca önem vermekteydi³³¹. Anlaşılacağı gibi Rusya ve İngiltere arasında Ermeni meselesi konusunda büyük bir mücadele vardı.

İngiltere'de Ermenileri Türkler aleyhine kışkırtma faaliyetleri, 1880 yılında iktidara gelen Gladiston hükümetiyle birlikte hız kazandı. “*Ermenilere muavenet, insaniyete hizmettir*” parolasıyla Ermeni meselesini bir hükümet politikası haline getiren Lord Gladiston, dünya kamuoyuna Osmanlı Ermenilerinin ezildiği ve zulüm gördüğü iddialarını yaydı. Bununla da yetinmeyen Gladiston, Berlin Antlaşması'na taraf olan devletler nezdinde harekete geçerek, 13 Haziran 1880'de Osmanlı Devleti'ne müşterek bir nota verilmesini sağladı. Söz konusu notada Osmanlı Devleti'nin Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini uygulamasını istiyordu. İngiltere'nin bu girişiminden güç alan Ermeniler faaliyetlerini arttırarak 1880'de Tiflis'te bir Ermeni Cemiyeti kurdular³³². Bunu, Van'da kurulan “*Kara Haç*” ve “*Armenakan*”³³³, Erzurum'da kurulan “*Vatan Koruyucuları*” adlı komiteler tâkip etti³³⁴. Bu bölgesel komitelerden başka, 1887'de “*Hınçak Ermeni İhtilâl Cemiyeti*”³³⁵ ve 1889'da “*Taşnak Ermeni Cemiyeti*”³³⁶ adlı iki yeni komite daha teşkil edildi. Başlıca amaçları, Osmanlı Devleti sınırları dahilinde isyanlar çıkarmak olan bu cemiyetlerin

³³¹ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, Ankara 1991, s. 80.

³³² S. Kocabaş, *Aynı eser*, s. 49-51.

³³³ 1885 yılında Mıgırdıç Portakalyan tarafından Marsilya'da kurulan Armenakan Partisi, üyelerini silahlı eylemlere hazırlamıştır. Van'da Rus konsolos yardımcılığı yapan Ermeni asıllı Binbaşı Khamsaragan, parti programına göre silah kullanımı ve askerî taktik konularında Ermenileri eğitiyordu. Diğer ihtilâlciler Ermeni cemiyetlerinde olduğu gibi Armenakan Partisi'nin de amacı, mümkün olduğunca çok terörist eylemler gerçekleştirmek ve bu eylemlerden doğan tepkilerle İngiltere, Rusya, Amerika ve Fransa gibi büyük devletlerin müdahalesini sağlamaktır (Atilla Şehirli, “Osmanlı Devleti'nde ihtilâlciler Ermeni cemiyetlerinin faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler”, *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara 2003, s. 259).

³³⁴ *Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*, Dış Politika Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989, s. 14-15.

³³⁵ Kafkasya Ermenilerinden Avedis Nazarbeg ile karısı ve arkadaşları tarafından İsviçre'de kurulan Hınçak Komitesi'nin merkezi, sonradan Londra'ya nakledildi. Kendilerine faaliyet alanı olarak ilk etapta Anadolu'nun doğusunu seçen Hınçaklar, Türkiye Ermenistanını kurtarmak, burayı Rus, İran Ermenistanlarıyla birleştirmek, bu üç Ermenistandan hür, bağımsız bir Ermenistan yaratmak siyasetini tâkip ediyordu. Siyasî programlarıysa Sosyalist-Marksist ve merkezîyetçiydi. Propaganda, terör, isyan alayları teşkilâtı gibi vasıtalar kullanan Hınçak Komitesi, ihtilâl çıkartarak devletin idarî ve sosyal yapısını alt üst etmek ve isyan hareketleriyle Ermeni ahaliyi Türk hükümetine karşı çarpıştırmak amacını taşıyordu. Daha geniş bilgi için bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 431-442.

³³⁶ Kafkasya'da kurulan Taşnaksutyun Komitesi, “*Ermeniler maddî varlıklarını korumak için kesinlikle bağımsız olmalıdırlar*” prensibinden hareket eden ve özellikle Krisdapor Mikaelyan'ın gayretleriyle birleşen Ermeniler tarafından vücuda getirildi. Komitenin kuruluşundaki ilk amaç, Tiflis ve Van'da bulunan çeşitli Ermeni komitelerini birleştirmek ve Türk topraklarına geçen çetelere yardımcı olmaktır. “*İsyan vasıtalarıyla Türkiye Ermenistanı için siyasî ve iktisadî hürriyet elde etmek*” gayesini taşıyan Taşnaksutyun Komitesi'nin asıl amacı bağımsızlıktı. Bunun için çeteler kuran, çete başları yetiştiren ve bunları Osmanlı Devleti'ne sokan komite, köylere varıncaya kadar tüm Ermenilere silah kullanmasını öğreterek onları silahlandırdı ve Anadolu'nun dört bir köşesinde isyan hareketleri başlattı. “*Türkü, Kürdü her yerde, her türlü şartlar altında vur. Gericileri, sözünden dönenleri, Ermeni haşiyelerini, hainleri öldür. İntikam al.*” Emrini veren komite, içeride başlattığı bu isyanlarla Bulgaristan örneğinde olduğu gibi bir bağımsızlık elde etmeyi amaçlıyordu. Daha geniş bilgi için bkz. E. Uras, *Aynı eser*, s. 442-455.

kurulmasında servet sahibi Ermeniler, misyoner kolejlerinde yetişip Amerika'da çalışan kimseler ve yabancı konsolosların büyük etkileri görüldü³³⁷. Sayılan bu zararlı komitelerden, merkezi İsviçre'de bulunan Hınçak Komitesi'nin, Tiflis, Romanya, Atina ile Amerika'da şubeleri bulunuyordu. Hınçak Komitesi'nin zararlı ve ihtilâl fikirlerini savunan yayınları, merkezde veya şubelerinde basıldıktan sonra yasal olmayan yollardan Osmanlı Devleti'ne sokuluyor ve bu türden yayınların Ermeni ahaliye ulaşması hedefleniyordu³³⁸.

İngiltere sadece Ermenilerin kurduğu ihtilâl komitelerini desteklemekle kalmıyor, konsolosları vasıtasıyla Osmanlı Ermenileriyle bizzat temas kurmaktan da çekinmiyordu³³⁹. Özellikle Vilâyât-ı Sitte'de görev yapan İngiliz konsoloslarının yaptıkları faaliyetler, Osmanlı idarecilerini onlara karşı daima temkinli davranmaya sevk ediyordu. Örneğin İngiltere'nin Van konsolosluğunu Muş'ta bulunmasına rağmen sık sık Bitlis'e gidip gelmekte ve buradaki Ermeni ahaliyi devlet aleyhine davranışlarda bulunmaya teşvik etmekte idi. Bunun haber alınması üzerine devlet, yabancı devlet konsoloslarının buldukları bölgelerde keyfi bir şekilde dolaşıp o devletin iç işlerini ilgilendiren konulara müdahalede bulunmamaları gerektiğini ve herhangi bir tahkikat yapmaya yetkilerinin olmadığını belirtmişti³⁴⁰. Bitlis konsolosuna ek olarak, İngiltere'nin Sivas konsolosluğunu da vilayetler arası seyahatlere meraklı idi. Sivas konsolosluğunu Bulman (Vulman ?)'ın, beraberinde Amerikan konsolosluğunu olduğu halde Sivas'tan hareketle Erzincan'a gelmekte olduklarının haber alınması üzerine, bölgede bulunan Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Paşa, gelen emirler uyarınca, söz konusu şahısların herhangi olumsuz bir hareketlerine meydan vermemek için hâl ve davranışlarının gizlice izleneceğini merkeze bildiriyordu³⁴¹. Osmanlı Devleti'nin yabancı konsoloslara karşı güven duymamasının ve faaliyetlerini şüpheyle karşılamasının nedeni, konsolosların bağlı oldukları devletlerin tâkip ettiği politikalar uyarınca Ermenilere karşı ilgi duyması ve onların bu ziyaretlerinden güç alan Ermenilerin de tereddüt etmeden isyan hareketlerine başlaması idi.

³³⁷ E. Z. Karal, *Aynı eser*, s. 136.

³³⁸ BOA, *Y.PRK.UM.*, 29/108. Bitlis vilayetinden merkeze gönderilen 23 Mayıs 1310 (M. 04 Haziran 1894) tarihli tahrirat.

³³⁹ İngilizlerin gerçekleştirdikleri bu temaslar, Ermenileri isyana teşvik ve tahrik ettiği gibi Ermeni çetecilerinin cesaretlerini de arttırıyordu (BOA, *Y.A.HUS.*, 239/31).

³⁴⁰ BOA, *A.MKT.MHM.*, 752/47. Hariciye Nezareti'ne gönderilen 22 Teşrin-i evvel 1320 (M. 04 Kasım 1904) tarihli telgraf.

³⁴¹ BOA, *Y.PRK.ASK.*, 111/30. Müşir Zeki Paşa'nın 25 Nisan 1312 (M.07 Mayıs 1896) tarihli tahrirati.

b. Rusya'nın Ermeni Sorununa Yaklaşımı

Tarihte Ermenileri Osmanlı aleyhine kışkırtan ilk ülke Rusya ve bu ülkenin Çarı I. Petro olmuştur³⁴². Öteden beri sıcak denizlere inme politikası güden Rusya için Kafkasların güneyinde yaşayan Ermeniler, bulunmaz bir fırsattı. Rusların Ermeni milletiyle ilgilenmesinin başlıca sebepleri, buldukları coğrafi konumun Rusya açısından son derece önemli olması ve Ermenilerin de Hıristiyan olmasıydı³⁴³.

Ülkesinde gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra yayılcı bir politika izlemeye başlayan Çar I. Petro (1682-1725)'nin amacı; Baltık Denizi ve Karadeniz yoluyla sıcak denizlere ulaşmaktı. Ondan sonra yönetime geçenler tarafından da uygulanan bu politika, Çariçe II. Katerina döneminde had safhaya ulaştı. Bu devirde Rusya, Baltık ve Karadeniz'e kadar sınırlarını genişletmiş ve Lehistan'ın büyük bir kısmını nüfuzu altına almıştı. Fakat bunlarla yetinmeyen Ruslar, bu kez de Balkanlar ve Boğazlara göz dikmişlerdi. Bizans İmparatorluğu'nu ihya etmeyi de istekleri arasına dahil eden Rusya, Rus Çarını Ortodoksluğun tek lideri haline getirmeyi amaçlıyordu. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren hedeflerini aşamalı olarak harekete geçiren Rusya, öncelikle işe Balkanlar'dan başladı. Balkanlar'da kurduğu konsolosluklar aracılığı ile Balkanlı milletleri Osmanlı Devleti aleyhine örgütleyen Rusya, zamanla Slav ve Ortodoks halkın hâmisî durumuna geldi. Çıkardığı isyanlarla (1806-Sırp İsyanı, 1827-Yunan İsyanı, 1875'de Hersek'de başlayıp 1876'da Bulgaristan'a ve Sırbistan'a sıçrayan isyanlar) Ortodoks ve Slav halkı Osmanlı'ya karşı kışkırtmak ve sonrasında ise bu halkları Osmanlı Devleti'ne karşı korumak bahanesiyle başlattığı savaşlarla toprak kazanımı yoluna gitmek, Rusya'nın Balkan Yarımadası'nda izlediği en belirgin politika haline geldi³⁴⁴.

Tıpkı Balkanlı milletler gibi Gregoryen Ermenilerini de koruması altına almaya çabalayan Rusya, Doğu'da izlediği siyasette bu Ermenileri kullanmayı hedefliyordu. Bu hedefte en öncelikli amaç ise Ermeni kilisesini Rus etkisine alabilmektir. Rusların yoğun gayretleri sonucunda, Gregoryen Ermenilerinin büyük kısmının bağlı bulunduğu, Kafkasya'daki Eçmiyazın Ermeni kilisesi Rus nüfuzu altına girdi. Öyle ki, Ermeni Katolikos Nerses Aratarakes, 1827-1828 Rus-İran savaşında, 60 bin kişilik kuvvetiyle birlikte, Rusların

³⁴² Rus Çarı I. Petro'ya "talihsiz Ermenilere ve Gürcülere, zalim Müslümanlardan kurtuluş mücadelesinde" yardım etme fikrini İsrail Ori adlı bir şahıs vermiştir. Daha XVII. yy. sonlarında Ermenilere yardım ederek Kafkasya'da bağımsız bir Ermeni devleti kurmak fikriyle Avrupalı devletlerin ve Güney Kafkasya Ermenilerinin kapısını çalan İsrail Ori, buralardan umduğu ilgi ve desteği bulamayınca, şansını Moskova'da aramıştır. Ori, I. Petro'ya sunduğu not ve raporlarla, Petro'nun dış politika alanına "Ermeni konusunu" getirmeyi başarmıştır (Aygün Abbasova, "Rusya'nın doğu politikasında Azerbaycan (XVIII. yüzyıllar)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 157 (İstanbul 2005), s. 200).

³⁴³ S. Kocabaş, *Aynı eser*, s. 25.

³⁴⁴ H. Metin, *Aynı eser*, s. 59-60.

safında savaşmıştı. Görüleceği gibi Ruslar, Osmanlı Ermenilerinin içine Ermeni kilisesi vasıtasıyla sızmaya ve onları “*din*” faktörüyle etkilemeye çalıştılar. Rusların Ermenilere olan ilgisi bundan sonra giderek arttı ve Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla birlikte iyice yoğunlaştı³⁴⁵.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla kendi himâyesindeki gayr-i müslim halkın eğitimi için batılı devletlere okul açma hakkı tanıyordu. Bu haktan yararlanan İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri gibi pek çok ülke, Osmanlı vatandaşı gayr-i müslimler için okullar açmaya başladı. Adı geçen devletlere ek olarak Ruslar da Ermeni ve Gürcü çocuklarını eğitmeye başladılar³⁴⁶. Rusların ilk amacı Gürcistan Prensiği’ni ve 1829-30’da kurdukları Küçük Ermenistan’ı Osmanlı Devleti’ne ve İran’a karşı tampon bir bölge olarak kullanmaktı. Daha sonra, eğittikleri Ermeni gençlerini Türkler aleyhinde kullanmaya başladılar. Özellikle Rus ordusunun öncü birliklerine yerleştirilen Ermeniler teşkilâtlandırılarak, Doğu Anadolu’daki Ermenileri Osmanlı idaresine kışkırtmak ve ayaklandırmak için yönlendirildi³⁴⁷.

Boğazlar ve Doğu Anadolu vasıtasıyla Akdeniz’e inme hayalleri kuran Rusya’nın Ermeniler arasında yaptığı propaganda, etkilerini göstermekte gecikmedi. 1853-1856’daki Kırım Harbi’ne değin Doğu Anadolu için resmî evraklarında “*Türkiye Asyası*” tâbirini kullanan Rusya, 1856 yılında imzalanan Paris Barış Antlaşması’ndan sonra bu bölge için “*Ermenistan*” kelimesini tercih etmeye başladı. Hâmisi olan Rusların da yardımıyla 1860 yılından itibaren örgütlenmeye başlayan Ermeniler, 1862 yılında ilk ciddi tedhiş hareketinde bulundular. Zeytun kasabasında çıkan ve bir zafer olarak nitelenen Ermeni isyanı, Ruslar arasında da büyük yankı uyandırdı. Nitekim kendi de bir Ermeni olan Louise Nalbandian, Rusya’nın Zeytun İsyanı’ndaki rolünü itiraf etmekten kaçınmamıştır: “*Zeytun Ayaklanması...Ermeni dünyasını etkisi altına alan, devrimci fikirlerin ürünü olan...Türk Ermenistanı’ndaki ayaklanmalardan ilkidir. Zeytunlu ihtilâlciler, Türk başşehrini 1860 ve*

³⁴⁵ *Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*, s. 11-12.

³⁴⁶ Ruslar Kafkasya siyasetlerinde Ermeni milletinin yanı sıra Gürcüleri de kullanmayı hedeflemişlerdi. XVII. yy.’ın sonlarına doğru başlayan Rus, Gürcü ve Ermeni münasebetleri kısa sürede gelişmiş ve XVIII. yy.’ın ilk çeyreğinde bir çeşit ittifaka dönüşmüştü. Bu ittifakın bir sonucu olarak Rus Çarı Büyük Petro (Deli Petro), 1723-24 yıllarında Kafkasya’ya indikten sonra, buradaki Gürcü ve Ermeni cemaatleri ile birer dostluk ve ticaret antlaşması imzalamıştı. Bu antlaşmalarla Ruslar, Gürcü ve Ermeni cemaatleriyle ticaret yapmayı ve bu cemaatlerin ileri gelenlerinin çocuklarının eğitimini üstlenmeyi kabul ediyordu. Rusya’ya eğitim görmek için giden Ermeni ve Gürcü gençlerinin büyük bir kısmı Rus ordusunda subay olarak kalmayı tercih etmişti. Ruslar XIX. yy.’da İran ve Osmanlı Devleti üzerine yaptığı savaşlarda, büyük ölçüde bu subaylardan istifade etmişti. 1783 yılında taraflar arasında yenilenen antlaşma ile birlikte Ruslar, Gürcü ve Ermeni prensliklerini İran ve Osmanlı Devleti’ne karşı korumayı vaat ediyordu (Mehmet Saray, “Türk-Sovyet münasebetleri ve Ermeni meselesi”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu’na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1985, s. 127).

³⁴⁷ Mehmet Saray, “Ermeni meselesinin ortaya çıkışı, Ermeni meselesini ortaya çıkaranlar”, *XI. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler)*, V, Ankara 1994, s. 1757-1758.

1861 yılları arasında Rusya'dan gelerek ziyaret etmiş olan Mikael Nalbandian'dan epey etkilenmiş olan İstanbul'daki bazı Ermeni aydınlar ile doğrudan temas halinde idiler."³⁴⁸

Ermeni meselesinin Batının siyasî gündemine girmesi, yine Rusya'nın Osmanlı Devleti ile yaptığı 93 Harbi'nden sonraya rastlar. Bu harpten önce Osmanlı Ermenileri arasında milliyetçilik adına yapılmış herhangi bir eylem olmamakla birlikte, harbin sonrasında imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarından sonra ihtilalci eylemler hız kazanmıştı. Bilhassa Doğu vilayetlerindeki Ermeniler, Rus Ermenilerinin de tesiriyle, Rus ordusunun hizmetine girdiler. Türk komşularına karşı kışkırtılan ve içleri anlamsız bir öfke ve intikamla dolan Ermeni ihtilalciler, bölgede taşkınlıklar çıkardılar³⁴⁹.

Ermeni din adamları da savaşın başlamasıyla birlikte, Rus tarafında olduklarını gösterdiler. Patrik Varjabedian ve Papaz İzmirliyan, Ermeni meclisinde yaptıkları gizli görüşme sonucu, Eçmiyazin'e gönderilmek üzere bir muhtıra hazırladılar. Rus Çarı'na sunulmak üzere hazırlanan bu muhtırada Ermeni istekleri şöyle sıralanıyordu:

"1) Fırat'a kadar olan bölgenin Türklere geri verilmemesi ve buraların Ararat ile birleştirilerek, Rus Çarının ülkesinin bir parçası olmasının temin buyurulması,

2) Arazi ilhakı olmayacağı bize duyurulacak olursa, Bulgaristan'a ve Bulgar milletine verilecek imtiyazların, bütün Rusların hükümdarı Haşmetmeap efendimiz tarafından, Ermeni milletine de bahş ve ihsan buyurulması,

3) İşgal olunan toprak boşaltılacaksa, hükümetten ıslah için maddî teminat alınması ve ıslahatın uygulama ve tamamlanmasına kadar, Rus askerlerinin işgal ettikleri toprakları boşaltmamaları."³⁵⁰

Edirne'de devam eden barış müzakerelerine de bir heyet gönderen Ermeni meclisi, buradan bir netice elde edemedi. Bu kez savaş sonunda Ayastefanos'ta yapılan görüşmelere Ermeni Patriği bizzat iştirak ederek, Rus ordusunun Başkumandanı Grandük Nikola'ya anlaşmaya Ermenilerle ilgili bir madde konması hususunda ricada bulundu. Bu şahsî ricanın kabul gördüğünü, Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinden anlıyoruz. Buna göre, Osmanlı Devleti'nde Ermenilerle meskûn mahallerde Ermeniler lehine gerekli ıslahatlar yapılarak Ermeniler emniyet altına alınacaktı³⁵¹.

Hâmisi olan Rusya'ya son derece yakınlık gösteren Ermeniler, bilhassa İngiltere'nin telkinleriyle ona olan güvenlerini yitirmeye başladılar. Yaşanan bu güven kaybını General Mayewsky şu şekilde kaydetmiştir: *"...Avrupa'nın bu derece himâyesi Ermenilere*

³⁴⁸ Erdal İter, *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytin İsyanları (1780-1915)*, Ankara 1995, s. 47-48.

³⁴⁹ B. N. Şimşir, Aynı makale, s. 121.

³⁵⁰ S. Kocabaş, Aynı eser, s. 42-43.

³⁵¹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s.105-106.

*merhametinden, muhabbetinden değil, o havalide daimi surette ayaklanma ve çatışma çıkararak Rusya'yı işe bulaştırmak arzusundan ibaretti. Ermeniler ise Rusya'ya tamamen düşman vaziyetini takındılar. Ne için? Çünkü Ermeniler kuvvetli olarak emin oldular ki Rusya bu hareketlerini onaylama taraftarı değildi. Çünkü Rusya, Osmanlı Asyası'ndaki birkaç bin Ermeni için kendi tabiiyeti altındaki milyonlarca halkı feda edemezdi...*³⁵².

Öteden beri Ermenileri kendisi için politik, askerî ve aynı zamanda ticarî bir müttefik olarak gören Rusya, onlara yakınlaşmak için “din” olgusunu kullandı. Ermenilerin bağlı bulunduğu Müslümanlara karşılık, dinî birlikteliği ön plana çıkaran Rusya, aralarındaki mezhep farkına rağmen, Ermenilere yakınlaşmayı başardı. Zaten Rusya, Ermenilerin birbirlerine vatan mefhumu ve siyasî olaylarla bağlı olmadıklarını, onları bir arada tutan faktörlerin dinleri ve dilleri olduğunu iyi biliyordu. Bu sebeple Anadolu topraklarında sayısal olarak azınlık şeklinde yaşayan Ermenileri teşkilâtlandırmak için Ermeni kilisesini ve bu kiliseye bağlı din adamlarını kullandı. XIX. yy.'la birlikte Müslümanların hâkimiyetinden kurtulmak için Ermeniler, Hıristiyan olan Rusya ile ilişkilerini daha da yoğunlaştırdı. Bu ilgiden memnurluk duyan Rusya ise, sıcak denizlere inme politikasının en önemli geçit yeri olan Güney Kafkasya'ya hâkim olmak için bölgede azınlık olarak yaşayan Hıristiyanları ve özellikle de Ermenileri tarihî coğrafyaya uygun olarak organize etmeye başladı. Rusya, Osmanlı Devleti ve İran sınırları içerisinde yaşayan Ermenilere çeşitli tarihlerde uyguladığı göç ve iskân çalışmaları sonucunda pek çok Ermeniye toprağından kopararak, kendi himâyesi altında topladı. Böylece Rusya daha 1828-1830 yıllarında bugünkü Ermenistan'ın temelini atmış oldu. Doğu Anadolu ve İran'dan göç ettirdiği Ermenilerle, güney sınırlarındaki bu iki Müslüman komşusuna karşı tampon bir Ermenistan devleti oluşturan Rusya, ileride burasını bir saldırı merkezi olarak kullanacaktı.

Bölgede yerleştirdiği Ermenilere hiçbir şekilde tolerans göstermeyen Rusya, Ermenileri adetâ düş kırıklığına uğrattı. Ermenileri önce Ortodokslaştırmak, sonra da Slavlaştırmak için bir takım tedbirler alan Rusya, esas gayesini kısa sürede açığa çıkardı. “*Ermenisiz bir Ermenistan*” kurmak düşüncesinde olan Rusya'nın amacı, kendisine bağlı bir Ermenistan'dan ziyade topladığı Ermeni nüfusunu Ruslaştırmaktı³⁵³. Yaşanan bu süreç, Rusya'nın Ermenilere olan ilgisinin samimi olmadığını, menfaatleri icabı Ermeniler arasında ayrılıkçı hareketler çıkarttığını ispatlar mahiyettedir.

³⁵² Wiladimir Mayewsky, *Yabancı Gözüyle Ermeni Meselesi*, çev. Mehmed Sadık, Ankara 2001, s. 23.

³⁵³ Davut Kılıç, “Ermenistan'ın kuruluşunda Çarlık Rusya'nın rolü”, *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler)*'na Sunulan Bildiriler, Elazığ 2002, s. 492-493, 501-503.

c. Fransa'nın Ermeni Sorununa Yaklaşımı

Osmanlı Devleti ile Fransa arasında Kanunî Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) dostane bir şekilde başlayan, fakat XVII. yy.'ın ikinci yarısından itibaren bozulmaya yüz tutan ilişkiler, Napolyon Bonapart'ın Mısır Seferi ile iyice sarsıldı. 1830 yılında Osmanlı toprağı olan Cezayir'i işgâl eden Fransa, bundan sonra Afrika'da genişleme politikası yürütmeye başladı³⁵⁴. Afrika kıyılarından Ortadoğı'ya ve Anadolu'ya kadar uzanan topraklara sahip olabilme hedefi güden Fransa, hedefine ulaşabilmek için bu topraklarda yaşayan Hıristiyan ahaliye nüfuz etmek istiyordu. Bunu da açacağı okullarda kendi dilini ve kültürünü öğretmek, propagandasını yaparak gerçekleştirecekti. Nüfuz edeceği unsurlar olarak da Nasturi, Katolik ve Protestan kilisesi mensuplarını belirledi³⁵⁵.

Anadolu toprakları üzerindeki çıkarları için Ermeni azınlığını kendisine müttelik seçen Fransa, uzun müddet Gregoryen mezhebine bağlı Ermenileri Katolikleştirmeye gayret etti³⁵⁶. Fransız misyonerlerinin de çabalarıyla, XIX. yy.'ın başlarından itibaren Ermeni milletinden bazıları, Katolik olduklarını açıkça ilân ettiler. Ermenilerin Katolik mezhebini bu kadar kolay benimsemesinde, Fransa'nın Katolik Ermenilere her türlü yardımı sağlayarak onları himâye etmesinin de büyük payı vardı. Bu ayrıcalıklardan yararlanmak isteyen Osmanlı Marunileri ve Keldanileri de tıpkı Ermeniler gibi Fransa'nın ortaya çıkardığı Katolik cemaatine dahil olmaya başladılar. Fakat Ermeniler arasında artan mezhep değiştirme hadisesi Ermeni Gregoryen kilisesini kızdırmış ve iki taraf arasında bir düşmanlık hâsıl olmuştu. Gregoryen Ermenilerin bu durumu Babıâli'ye şikâyet etmeleri sonucu, Osmanlı Hükümeti 1828 yılında birtakım tedbirler almak yoluna gitti. Bu maksatla İstanbul'daki Katolik Ermeniler

³⁵⁴ H. Metin, *Aynı eser*, s. 64-65.

³⁵⁵ Ergünöz Akçora, "Şark meselesi ve Van'da Ermeni isyanlarına Batılı devletlerin etkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IV/1 (Elazığ 1990), s. 27.

³⁵⁶ Fransa'nın Osmanlı topraklarında kendine bağlı bir toplum yaratmak amacıyla oluşturduğu Katolik Ermenileri, başlangıçta Ruslarla işbirliği içerisinde bulunan Gregoryen Ermenilerinden farklı olarak isyanlara karışmamışlar ve Türklerle herhangi bir silahlı mücadeleye kalkışmamışlardı. Bazen Ermeni isyanlarında Protestanlarla ve Gregoryenlerle birlikte yer almalarına karşılık, genel olarak kendilerini diğer Ermenilerden ayrı bir millet olarak görmüşler ve Osmanlı Devleti'ne sâdik kalmışlardı. Devlet de onların bu bağlılığını mükâfatlandırmış ve 1915 yılında çıkarılan Tehcir Kanunu'ndan Katolikleri muaf tutmuştu. Ancak Katolik Ermenilerin bu nispeten sakin halleri I. Dünya Savaşı sonuna kadar sürmüştü. 30 Ekim 1918 yılında imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı topraklarını işgâl eden ülkelerden biri de Fransa'ydı. Fransızlar bu işgâllerinde bilhassa silah ve cephane yardımında buldukları Ermeni alaylarından istifade etmişlerdi. Osmanlı Ermenilerinden planlı bir şekilde yararlanmak isteyen Fransa, Ermenilerden oluşan bir "Doğu Lejyonu (Legion d'Orient)" kurmaya karar vermişti. Fransa, Kıbrıs Adası'nda eğittiği bu lejyonun adını daha sonra, özellikle Filistin Cephesi'nde gösterdikleri başarılarından dolayı "Ermeni Lejyonu" olarak değiştirmişti. Böylece doğudaki küçük müttelikini bir anlamda ödüllendirmiş oldu. Fransız birlikleriyle beraber güney vilayetlerini işgâl başlayan Ermeni Lejyonu Maraş, Adana, Urfa, Antep ve civarında, Türk halkına akla gelmedik zulümler yaparak, çok sayıda Türkü katletmişlerdi. Fransa'nın Ermenileri bu derece sahiplenmesinin başlıca nedeni; Çukurova bölgesinde tampon bir Ermeni devleti kurmaktı. Kurulacak bu devletle Türklerin Suriye'ye doğrudan müdahalesi önlenecek ve bu sûretle Suriye'deki Fransız hâkimiyeti güvence altına alınacaktı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şenol Kantarcı, "Katolik Ermenilerin Anadolu'daki faaliyetleri", *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler)'na Sunulan Bildiriler*, Elazığ 2002, s. 445-452.

Anadolu'nun iç kısımlarına doğru zorunlu iskâna tâbi tutuldu, bir kısmının da mallarına el konuldu. Fakat bu durum, Katoliklerin hâmisî durumundaki Fransa'yı memnun etmedi. Katolik Ermenilere yapılan müdahaleyi “*düşmanca*” olarak nitelendiren Fransa, Babiâli'yi sert bir dille eleştirerek Osmanlı Devleti'ni protesto etti³⁵⁷. Bu baskılar sonucu Osmanlı Devleti 1830 yılında Katolik Ermenileri ayrı bir cemaat olarak tanıdı³⁵⁸.

Daha XVII. yy. başlarında Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin yerlerini tespit etmek ve onlar hakkında bilgi edinebilmek amacıyla buraya seyyahlar gönderen Fransa, Ermeni meselesindeki rolünü, çok yönlü faaliyetleriyle ortaya koydu. Bu faaliyetler arasında elçiler, konsololar, tüccarlar, seyyahlar ve misyonerler eliyle yürütülen çalışmalar ve bu konuda Ermeniler lehinde yapılan yayınlar sayılabilir. Bunlardan özellikle Fransız elçilerin Ermeni meselesinin ortaya çıkışında menfi roller oynadığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve siyasî açılardan gerilemesine paralel olarak, XVIII. yy.'da Fransa'nın elçilik ve konsolosluk faaliyetleri de giderek artmıştı. XIX. yy.'a gelindiğinde Fransa'nın Osmanlı toprakları üzerinde yirmiden fazla konsolosu bulunuyordu. Konsolosluk raporları incelendiğinde Fransızların Ermenileri nasıl destekledikleri, kendilerine hangi yollardan yardım sağlandığı ortaya çıkmaktadır³⁵⁹.

Konsolosluk raporlarının yanı sıra Osmanlı arşiv belgeleri de Fransız elçi ve konsoloslarının Ermeni meselesindeki olumsuz faaliyetlerini gözler önüne sermektedir. Bu konuda özellikle Vilâyât-ı Sitte'de görevli şahıslar ön plana çıkmaktadır. Örneğin Fransa'nın Van viskonsolosu (konsolos yardımcısı) yanında tercümanı Ermeni Mihran ile birlikte Muş'a gelerek, köylülere, Katolik piskopos vekiline ve Müslümanlar dışındaki dağlılara yardım edeceğini bildirmişti. Buradaki ahaliye dağıtılmak üzere 10 lira vermiş ve Çanlı Manastır'daki rahip Vartan ile yaptığı gizli görüşmenin ardından geri dönmüştü. Aynı konsolos, Muş Polis Dairesi'nde durumu araştırılmakta olan şüpheli üç Ermeni'yi, oradan alıp götürme teşebbüsünde dahi bulunmuştu (Bitlis Valisi Ferid'den Babiâli'ye gönderilen 23 Mayıs 1905 tarihli telgraf).

Fransız konsolosların Ermeni ahaliyi bu şekilde koruyup kolladığı gibi, yanlarında sabıkalı Ermenileri çalıştırdıkları da oluyordu. Fransa'nın Sivas viskonsolosluğunda tercüman olarak görev yapan Doktor Karakin'in, Amasya'da ele geçirilen bir mektup sonucu Ermeni fesatçılardan biri olduğu anlaşılmıştı. Aynı şahsın kardeşi Doktor Dikran da Yozgat

³⁵⁷ Şenol Kantarcı, “Tarihî boyutuyla Ermeni sorunu: Başlangıçtan Lozan'a”, *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara 2003, s. 9-11.

³⁵⁸ M. K. Öke, *Aynı eser*, s. 70.

³⁵⁹ Dündar Aydın, “Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında Fransa'nın rolü”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1985, s. 286-288.

olaylarının elebaşlarından ve katillerinden olduğu için, kendisine idam cezası verilmişti (Sivas Vilayetinden Babıâli'ye gönderilen 10 Haziran 1895 tarihli telgraf). Tüm bunların anlaşılması üzerine, Doktor Karakin'in görevine devam etmesi halinde Osmanlı Hükümeti ve Fransız konsolosluğu arasındaki ilişkilerin bozulabileceği gerekçe gösterilerek, bu göreve başka birinin tayin edilmesi gerektiği sonucuna varılmıştı (Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e yazılan 3 Temmuz 1895 tarihli tahrir).

Konsolosluk tercümanlarının yalan haber yayıp, ülke aleyhinde çalıştıkları da yaşanan olaylar arasındaydı. Fransa konsolos tercümanı Kasabyan Artin adlı bir Ermeni'nin verdiği malûmat üzerine, Fransa elçisi hükümete bir tebliğ yollamıştı. Bu tebliğ de, Diyarbakır'daki Müslüman halkın gayr-i müslimler üzerine çatışma hazırlıkları yapmakta olduğu ve Hıristiyan ahalinin de bu durum karşısında korku ve endişe içerisinde bulunduğu bildiriliyordu. Fakat kısa zaman içerisinde Diyarbakır'da böyle bir durumun olmadığı ve tüm bu bilgilerin Ermeni tercümanın uydurmacası olduğu anlaşılmıştı. Ayrıca Kasabyan Artin adlı Ermeninin daha önceden fesatçılık yaptığı ve bu yüzden konsoloslukta bulunmasının ülke asayışı açısından doğru olmadığı bildirilmişti (Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 11 Ocak 1902 tarihli tahrirat)³⁶⁰. Görüldüğü gibi Fransız konsoloslar, bizzat kendileri ya da yanlarında çalıştırdıkları elemanları vasıtasıyla Ermeni milletini kışkırtmaktan ve isyancıları desteklemekten geri durmamışlardır.

Fransa, Ermenileri desteklediğini, bu cemaatin çıkardığı isyanlarda aktif rol alarak da ispatlıyordu. Bu isyanlardan en önemlileri Zeytun ve Van isyanıdır. 1895 yılında çıkan Zeytun İsyanı'nda Fransa, Ermenileri sürekli kışkırttığı gibi onlara her türlü yardımın yapılabilmesi amacıyla çağrılarda bulunmuş ve isyanın hedefine ulaşabilmesi için elçilerini seferber etmişti. Aynı şekilde Van'da meydana gelen isyan hareketlerinde de Ermenileri desteklemeye devam etmişti. Fransa bu isyanların sebeplerini "*Ermenilerin Muş, Bitlis ve Van civarında daha önce başlattıkları isyanlar sonucunda aşağılanıp hor görüldüğünü, bu yüzden haklarını elde edebilmek için yeniden silaha sarıldıkları*" gibi bahanelere bağlarken, kendisini masum, İngiltere ve Rusya'yı ise suçlu göstermeye çalışıyordu. Yani Fransa, meseleyi mümkün olduğunca uluslar arası boyutta ele almaya gayret ederken, kendisini geri planda tutmayı tercih ediyordu. Esasında Fransa'nın Doğu Anadolu'daki Ermenilerle bu derece ilgilenmesinin nedeni, ekonomik açıdan Suriye, Güneydoğu³⁶¹ ve Doğu Anadolu

³⁶⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, I, Ankara 2002, s. 41-43, 144-145, 167.

³⁶¹ Fransa'nın Güneydoğu Anadolu'da izlediği politika ve bölge üzerindeki emperyalist faaliyetlerin ayrıntıları için bkz. Bayram Kodaman, "XIX. Yüzyıl sonunda Güneydoğu-Doğu Anadolu'da Fransız politikası", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı 6 (Samsun 1991), s. 157-162.

bölgelerindeki çıkarlarını muhafaza edebilmek ve kültürel açıdan bölge ahalisine tesir edebilmek, onları kendine bağlı hale getirebilmektir³⁶².

Fransa bölgedeki iktisadî menfaatleri dolayısıyla burada İngiltere himâyesinde kurulacak bir Ermenistan devletini istemiyor, konuya şüpheyle bakıyordu. Fakat Ermeni meselesi hususunda Fransa'nın kendi içinde bile zıt görüşler bulunuyordu. Clemenceau, Jaures ve Anatole France gibi ünlü Fransız düşünür ve liderler, Ermeni bağımsızlığından yana idiler. 1900 yılında bir araya gelen bu Fransız aydınlar, 15 günde bir yayınlanan Pro-Armenia Dergisi'ndeki yazılarıyla Ermeni milliyetçiliği ve istiklâlini desteklemekten geri durmuyorlardı³⁶³.

Ermeni muhiplerine karşılık olarak bir Türk dostu olan Fransız Edebiyatçı Pierre Loti, meselede tamamen Ermenileri haksız görüyor ve Türkleri destekleyici yazılar yazıyordu. Bu yazılardan bazılarında Ermeniler hakkında şöyle söylüyordu: *“Türkiye'deki Ermenileri neredeyse bir meyvenin içindeki ve onu kemiren kurtlara benzetmeye cesaret edeceğim. Tıpkı, Yahudilerin Rusya'da yaptığı gibi bütün servetlerini değişik usûllerle, özellikle de tefecilikle yaptılar. En ücra köşedeki köylerde onlara, kısa vadeyle yüksek faizli borç para verirken rastlanmıştır. Tabii ki bunu geri ödemek için köylü ineklerini, sabanını, daha sonra da toprağını ve evini satmak zorunda kalmıştır”*. Yazar yine Ermenilerin kendi işledikleri suçları, Türklere mâl etmedeki ustalıklarını da şöyle anlatıyor: *“Asya'da bir şehirde, 1896 katliamları esnasında, konsolosluğa Fransız kimliği altında birçok Ermeni sığınmış. Bunlara kucak açmış olan Fransız konsolosu etrafta neler olup bittiğini görmek için terasa çıkmış. Bu esnada arkasından gelen iki kurşun, kulağının yanından geçmiştir. Arkasına dönünce, onu komşu evlerin birinden gözetleyen bir Ermeni'yi fark etmiş. Ermeni yakalanıp sorguya çekilince, sinsî saldırgan şöyle cevap vermiş; ‘Ben ateş ettim. Çünkü bundan dolayı Türklerin suçlanacağını ve konsolosu öldürdüklerinden dolayı Fransızların Türklere karşı ayaklanacağını düşündüm’ demiş”*. Ermenilerin Doğu Anadolu'da toprak taleplerine ve burada müstakil bir devlet kurma düşünceleri için de yazar; *“Zavallı Türkler! Evet, doğru, eskiden orduları tarafından fethedilmiş ama, asırlar geçtikçe onların gerçek vatani olmuş bu toprağı onlardan koparmaya çalışmak, özellikle şu günlerde pek moda olan meşhur milliyetçilik için çok zararlı olan bir hata olurdu”* yorumunda bulunuyordu³⁶⁴.

³⁶² E. Akçora, Aynı makale, s. 27-29.

³⁶³ Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türkler ve Fransızlar*, İstanbul 1990, s. 323.

³⁶⁴ Pierre Loti, *Sevgili Fransa'mızın Doğudaki Ölümü*, çev. Tuğrul Baykent, Ankara 2002, s. 24-25, 27.

d. Amerika'nın Ermeni Sorununa Yaklaşımı

Amerika'nın Osmanlı Ermenileri ile ilgilenmesi, Türk-Amerikan ilişkilerinin başlamasıyla paralellik arz etmektedir. Önceleri bir İngiliz kolonisi iken 1775-1883 yıllarında giriştiği kurtuluş mücadelesi ile İngiltere'ye karşı bağımsızlığını kazanan Amerika, bu tarihten sonra dünyaya açılmaya başladı. İlk Amerikan gemisinin Türk sularında görülmesi bu bağımsızlıktan önce, yani 1797 yılına rastlar. Anadolu'nun tarım ürünlerini iyi tanıyan Amerikan tüccarı, bu ürünleri dünyaya pazarlamayı hedeflemekteydi. Ancak o sıralarda iki ülke arasında bir ticaret anlaşması olmadığından, Amerikan gemileri İngiliz Levant Company gemilerine tanınan haklardan yararlanarak Türk limanlarına girebiliyorlardı. İlerleyen yıllarda iki taraf arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesi sonucu, bir ticaret anlaşması yapıldı. 1830 tarihli Türk-Amerikan ticaret anlaşmasıyla Amerika, Osmanlı ülkesinde “*en ziyade müsaadeye mazhar devlet*” statüsünü kazandı. Bunun anlamı; Amerika'nın Osmanlı topraklarında kapitülasyonlardan geniş ölçüde faydalanması demektir³⁶⁵.

Amerika'nın Osmanlı Ermenileri ile irtibata geçmesi de 1830 yılında imzalanan ticaret anlaşması ile oldu. Söz konusu anlaşmanın 3. maddesine göre Amerikan tüccarları Türk topraklarında simsar (komisyoncu) kullanma hakkına sahip oluyordu ve bu simsarlar da her milletten olabilecekti. Anadolu kıyılarındaki ticarî ilişkileri için Rumlardan faydalanmayı tercih eden Amerikalılar, daha iç kesimlerde ise Ermenileri simsar olarak seçtiler. Bu durumun bir sonucu olarak da Anadolu'da zengin bir Ermeni sınıfı ortaya çıktı³⁶⁶.

Amerikan tüccarlarının yanı sıra Ermenilere nüfuz etmeyi başaran ikinci Amerikan grubu da misyonerler oldu. Osmanlı topraklarına ilk ayak basan Amerikan misyonerleri Pliny Fisk ve Levi Parsons adlı iki şahıstı. 15 Ocak 1820 tarihinde İzmir'e gelen bu misyonerler, kısa adı ABCFM ya da BOARD olan, American Board of Commissioners for Foreign Missions (Amerikan Yabancı Misyonerler Teşkilâtı) adlı misyoner kuruluşuna bağlı olarak faaliyet göstermeye başladı. 1810 yılında Boston'da kurulan ABCFM, Amerika'daki Protestan misyoner örgütlerinin en eskisi ve en büyüklerinden biriydi. Osmanlı Devleti sınırlarındaki faaliyetlerini 1870 yılına kadar tek başına sürdüren ABCFM'nin amacı, “*Dinsizler arasında Hıristiyanlığı yaymak*” tı. Ancak amacın bununla sınırlı kalmadığı, yaşanan hadiselerle gün ışığına çıkacaktı³⁶⁷.

Görünürdeki amacı insanları Hz. İsa'nın dinine davet etmek olan misyonerlerin asıl hedefi, bağlı bulunduğu ülkenin siyasî ve iktisadî menfaatleri uğruna mesai harcamaktı.

³⁶⁵ Bilal N. Şimşir, “Ermeni propagandasının Amerika boyutu üzerine”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İle İlişkileri Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1985, s. 79-81.

³⁶⁶ Ş. Kantarcı, Aynı makale, s. 14.

³⁶⁷ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, İstanbul 1989, s. 16-17.

Amerikalı Protestan misyonerler de bu uğurda çaba gösterdiler. Osmanlı Devleti'nde gerek yer altı ve gerekse yer üstü zenginliklerin bulunduğu bölgelere okullar veya konsolosluklar açmak sûretiyle yerleştiler. Yetimhane, hastane ve dispanserler vasıtasıyla da hasta ve öksüzlere, güyâ yardım ederek, gerçekte ise onlara Hz. İsa ve öğretisini telkin ederek hepsini birer Hıristiyan yapmaya çalıştılar. Bu çalışmalarında da, Osmanlı tebaasından özellikle Ermeni cemaati üzerine yoğunlaştıkları görülmektedir.

Amerikalı Protestan misyonerlerinin başlangıçtaki amacı, Müslümanlar üzerinde etkili olabilmek, yani onları İslâm dininden döndürerek birer Hıristiyan yapabilmektir. Fakat İslâmiyet'e sıkı sıkıya bağlı olan Müslümanlar arasında başarı sağlayamadılar. Bunun üzerine sırasıyla Musevilere ve Rumlara yöneldiler. Ancak Musevileri de Protestanlaştırmak mümkün olmadı. Osmanlı Devleti bünyesindeki azınlıklardan ilk olarak Rumlar arasında milliyetçilik duygusu geliştiği ve bu cemaat kendi millî devletlerini kurabilme planlarına başladığı için Amerika, Rumları kendi istekleri doğrultusunda kullanma düşüncesinde biraz geç kalmıştı. Yaşanan bu başarısız girişimler, Amerikalı misyonerleri Ermeni ahali üzerine yöneltti. ABCFM, 1829 yılında Malta'da yaptığı bir toplantıda, Ermeniler üzerine çalışmaların başlatılmasına ve onlar için bir istasyon kurulmasına karar verdi. Bir yıl süren çalışmalar sonucunda, Ermenilerin tarihi, dini, ahlâkı, bilimsel yaşamları konusunda detaylı bir rapor hazırlandı. Bu raporda Ermenilerin eğitim düzeyleri ve ilerlemeye olan yatkınlıkları belirlendikten sonra, onlar için okullar açılması ve ders kitapları basılması gerektiği vurgulanıyordu. Doktor Eli Smith ve Henry Gray Otis Dwight tarafından hazırlanan bu rapor, misyonerlerin Ermeniler üzerinde çalışma fikrini netleştirdi.

Protestan misyonerlerin Ermeniler üzerinde yoğunlaşmasının çeşitli nedenleri vardı. Osmanlı Devleti'nde eğitilmiş insana ihtiyaç duyulmasına karşın, bu eğitimi verecek okullar çok da sistemli ve planlı değildi. Ermeni cemaati içinde de bu hususta bir boşluk yaşanmaktaydı. Misyonerler de bu boşluğu, Ermeniler için açtıkları Amerikan okulları vasıtasıyla doldurdular. Ermeni cemaatinde ruhban-sarraf grubu ile esnaf-tüccar grubu arasında yaşanan mücadelede misyonerler, kilisede reformu destekleyen esnaf-tüccar grubunu savunmuştu. Kazanan tarafın yanında yer alan misyonerler, Ermeniler arasında yaşanan bu geçiş dönemini kendi lehlerine kullanmayı başarabildiler. Ayrıca misyonerlerin Ermeni kilisesi ile doğrudan bir mücadele ve çatışmaya girmemesi de onlara bu yolda başarı sağladı³⁶⁸.

³⁶⁸ Dilşen İnce Erdoğan, "Amerikalı misyonerlerin Ermeni isyanlarının çıkmasındaki etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 9 (Isparta 2003), s. 152-155.

Ermeniler arasındaki faaliyetlerini oldukça yoğun bir şekilde sürdüren Amerikan misyonerler, 1893 yılına kadar Osmanlı topraklarında 624 okul ve 436 ibadethane açtı. Yapılan işin alanı genişleyince Osmanlı ülkesi batı, merkezî ve doğu olmak üzere 3 misyon bölgesine ayrıldı. 1914 yılına gelindiğinde ise ABCFM, 17 istasyon ve bunlara bağlı 256 şubeye sahip olmuştu. Okul yapımına da büyük önem veren ABCFM 8 kolej, 3 ilahiyat fakültesi, 46 orta dereceli okul ve 371 tane de bunların dışında olmak üzere, toplam 426 okula sahip oldu. Tüm bu eğitim kurumlarında yaklaşık 25.000 öğrenci kayıtlıydı. Bu öğrencilerin tamamına yakını ise Ermeni asıllıydı. Açılan bu eğitim kurumları ülkenin dört bir köşesine dağılmakla birlikte, ağırlıklı olarak Vilâyât-ı Sitte’de toplandığı görülür. Örneğin Merzifon, Harput, ve Van belli başlı misyoner merkezleriydi. Amerikalılar bu merkezlerden Merzifon’da Anadolu Koleji’ni, Harput’ta Harput Koleji’ni, Van’da ise Van Koleji’ni kurmuşlardı³⁶⁹. Bu okullardan özellikle Anadolu Koleji Ermeni isyanlarına yataklık etmiş, hatta Ermeni komitacılarının bir kısmı bu okuldan yetişmişti³⁷⁰. Tıpkı diğer Batılı devletler gibi Amerikalıların da açmış olduğu bu okullar, Amerikan çıkarlarına hizmet ediyor, başta Ermeniler olmak üzere Hıristiyan azınlıkları tahrik ediyor ve buldukları bölgelerde, özellikle de Doğu Anadolu’da, merkezî otoritenin güçlenmesine engel olarak, yıkıcı ve bölücü faaliyetlerde bulunuyordu³⁷¹.

Gerek tüccarlar gerekse misyonerler vasıtasıyla Amerika’nın etki alanına giren Ermeniler, XIX. yy.’da büyük kitleler halinde Osmanlı Devleti’nden Amerika’ya göç etmeye başladı. Ermenilerin bu göçüyle birlikte Amerika’da Osmanlı Devleti’ne yönelik yoğun bir karalama kampanyasına başladı ve Ermeni meselesi tüm dünya kamuoyuna mâl edilmek istendi. Sonunda Türkler aleyhine başlatılan bu propaganda amacına ulaştı ve ilki 1894 yılında ve ikincisi de 1896 yılında olmak üzere, iki kez ABD Kongresi’ne taşınan mesele, Osmanlı Devleti’nin haksız yere suçlanarak kınanmasına yol açtı³⁷².

2. Misyonerlik Faaliyetleri

Emperyalist devletlerin sömürge kurma vasıtalarından en önemlisi olan misyonerlik faaliyetleri, XIX. yy.’ın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti’ni etkisi altına almaya başlamıştı. Amerika, İngiltere, Almanya ve Fransa gibi devletler tarafından başlatılan bu faaliyetlerle amaç; eğitim kurumları, kiliseler, hastaneler veya yetimhaneler yoluyla yerli

³⁶⁹ Ş. Kantarcı, Aynı makale, s. 14-16.

³⁷⁰ S. Kocabaş, Aynı eser, s. 36.

³⁷¹ B. Kodaman, Aynı eser, s. 27.

³⁷² Ş. Kantarcı, Aynı makale, s. 16.

halkı kendi saflarına çekebilmektir. Tüm bunlar ise Osmanlı Devleti'ni çökertme yolunda atılan önemli ve büyük adımlardır³⁷³.

Latince “*missio*” teriminden gelmekte olan “*misyon*” kelimesi, sözlük anlamı olarak “*görev, yetki*”, bundan türetilmiş olan “*misyoner*” terimi ise “*görevli olan kişi*” anlamlarına gelmektedir. Bu sözcüğün Hıristiyan geleneğindeki anlamı da, “*resmî kilise teşkilâtı ya da herhangi bir Hıristiyan cemaat tarafından Hıristiyan mesajını ve dinini yaymak amacıyla özel olarak yetiştirilen ve bu çerçevede, özellikle Hıristiyanlık dışı toplumlarda görevlendirilen kişi*” demektir. Bu türden kişilerin meydana getirdiği harekete ise “*misyonerlik*” adı verilmektedir³⁷⁴.

Osmanlı topraklarına ilk gelen misyonerler, İngiliz British and Foreign Bible Society mensupları idi. 1804 yılında teşkilâtlarını tamamlayan bu misyonerler, faaliyetlerine başladıkları İzmir'den Anadolu'nun içlerine kadar misyonerlerini göndermeye başladılar. İngilizlerden sonra sırayı Amerikalılar aldı. 1819 yılından itibaren Anadolu'ya gelmeye başlayan Amerikan misyonerleri, Harput ağırlıklı olmak üzere, özellikle Anadolu'nun doğusunda etkili oldular³⁷⁵.

Anadolu'ya gelen misyonerlerin çalışma alanları ilk aşamada hem Müslüman kesim hem de Doğu Kilisesine bağlı kimselerdi. Fakat Müslümanlar üzerinde istenilen sonuca ulaşamadığından, faaliyetler tamamıyla Doğu Kilisesi'ne kaydırıldı. Bundan kastedilen gruplar ise başta Ermeniler olmak üzere Grekler, Bulgarlar, Jakobitler, Nesturiler, Keldaniler ve Marunilerdi³⁷⁶.

Bağlı buldukları devletin propagandasını her yere yayabilmek ve faaliyetlerini etkin kılabilmek için, köy ya da kasaba ayırt etmeksizin, insan yerleşiminin bulunduğu tüm alanlara sızan misyonerler, çalışmalarındaki başarılarını bir takım aşamalardan geçtikten sonra elde ettiler. Bu aşamaları şöyle sıralamak mümkündür:

- “1. Azınlıkları eğitim ve öğretim seferberliğinden geçirmeleri ve okullar açmaları.
2. Toplumlar arasında siyasî teşkilâtlanmaya gitmeleri, gizli ihtilâl komitelerinin kurulmasına yardımcı olmaları.
3. Silahlı ayaklanma çıkarılmasına yardımcı olmaları, isyan bastırılınca da ‘Türkler Hıristiyanları katlediyor’ propagandalarıyla suçlarını örtmeye çalışmaları.

³⁷³ Orhan Kılıç, “XIX. Yüzyılda Harput'ta misyoner faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, III/1 (Elazığ 1989), s. 119.

³⁷⁴ Şinasi Gündüz-Mahmut Aydın, *Misyonerlik*, İstanbul 2002, s. 13.

³⁷⁵ O. Kılıç, Aynı makale, s. 120.

³⁷⁶ İsmet Binark, *Ermenilerin Asılsız Soykırım İddialarına Cevap*, Ankara 1998, s. 13.

4. Son aşamada da yabancı devletlerin müdahalesini sağlamaya ve sözde 'katliamı' önlemeye uğraşmalarıdır."³⁷⁷

İlk maddede de belirtildiği gibi azınlık grupları için eğitim kurumu açmak, misyonerlik faaliyetlerinin en önemli hareket noktalarından birini oluşturmaktaydı. Zira okul, misyoner hedeflerine ulaşılmasında en etkili yoldu. Özellikle Amerikalı Protestanlar misyonerler, Katolik ve Ortodoks misyonerlerinden daha üstün olduklarını kanıtlamak için okullaşma sürecine hız verdiler. Büyük bir başarı elde ettikleri bu süreçte, bilhassa Ermeni çocuklarına ve gençlerine hizmet ettiler. Ermeniler arasında ayrılıkçı fikrî yapının oluşmasında, bu türden misyoner okullarının payı büyüktür. Okullarda okutulan ders kitapları, programa alınan konular, öğrencilerin kurduğu dernekler, hepsi Ermeni isyanlarının alt yapısını oluşturan birer hazırlayıcı etkendi. Öğrencilere kendi tarihlerinin, dillerinin ve edebiyatlarının öğretilmesi, onlardaki millî hisleri ortaya çıkardı ve kamçılıdı. Dolayısıyla kendilerini Osmanlı'dan ayrı bir varlık olarak görmeye başlayan Ermeni gençleri, Osmanlı Devleti'ni, bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasının önünde engel olduğu düşüncesiyle suçlu ve düşman ilân etmişlerdi³⁷⁸.

Amerikalılara ek olarak İngilizler de Ermenileri Protestanlaştırma amacı güdüyordu. Hatta bu konuda iki devletin Protestan olması hasebiyle yardımlaşmaları ve birbirlerini korudukları da oluyordu. İngiliz misyonerler de Ermenileri etkileyebilmek için, sosyal hizmet alanındaki boşlukları iyi değerlendirdiler ve tapınaklar, hastaneler, okullar açmaya başladılar. Ermeni isyanlarına maddî destek sağlamak üzere, komitacılara düzenli maaş bağladılar. Tüm bunlar için gerekli olan finansmanı anavatandan yani İngiltere'den alan misyonerler, yaptıkları yoğun propaganda ile Osmanlı Devleti'ni adetâ canavar, himâyesi altındaki gayr-i müslimleri de mazlum birer halk olarak tanıttılar. Misyonerlerin bu mesnetsiz ve asılsız yalanlarına inanan ya da inanmak isteyen batılı efkârı arasında, büyük bir "*Türk düşmanlığı*" hâsıl oldu³⁷⁹.

Misyonerler kendilerine faaliyet alanı olarak özellikle Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı stratejik noktaları seçiyorlardı. Bunların başında Vilâyât-ı Sitte'deki Harput (Ma'muretü'l-Aziz) geliyordu. Harput'ta Fransızlar ve Amerikalılar birer kolej³⁸⁰, Almanlar

³⁷⁷ Ergünöz Akçora, "Fırat Havzası'nda Ermeni propagandası ve mektuplar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 49 (İstanbul 1987), s. 130.

³⁷⁸ D. İnce Erdoğan, Aynı makale, s. 156, 158.

³⁷⁹ M. K. Öke, *Aynı eser*, s. 73.

³⁸⁰ Osmanlı Devleti'ne hâlâ sadık kalmayı başarabilmiş bazı Harputlu Ermeniler, misyoner Amerikan okullarından duydukları rahatsızlıklarını yazdıkları şikâyet dilekçelerinde dile getirmişlerdir. Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir tezkire, Ermeni ahalinin bu türden okullardan duydukları memnuniyetsizliği özetler mahiyettedir: "... Amerika misyonerlerin Harput'ta tesis ettikleri mekâtibte Ermeni evladını fikren ve mülken tarik-i sadakâten çıkarıp efkâr-ı muzırraya sevk etmekte olduklarına ve saye-i şahanede her millete mahsus mekâtib mevcut olmak hasebiyle onların muavenetlerine milletçe ihtiyaç bulunmadığına dair bazı imzalarla

da bir lise kurmuşlardı. 1818 yılında Antep'e yerleşen Amerikan misyonierleri 1831 yılında kurdukları matbaada İncil basarak, Ermeniler arasında dağıttılar. Yine Antep'te 1848 yılında kurulan Amerikan hastanesinin ardından 1850'de de bir Amerikan Koleji açıldı. Amerikalıların bu faaliyetlerine 1879'dan itibaren Fransızlar da katıldılar³⁸¹. Amerikalı misyonierler yalnızca okullar vasıtasıyla değil, yaptıkları çeşitli türden yardımlarla da Ermeni ahaliye yakınlaşmaya çalışıyorlardı. Misyonierler tarafından yapılan yardımlardan etkilenen Ermeniler de Gregoryen mezhebini terk edip Protestan mezhebine geçmekte hiç tereddüt etmiyordu³⁸².

Sivas vilayeti dahilinde de faaliyet gösteren misyonierler, vilayetteki tüm köyleri dolaşarak buralarda İncil satma gayretine girdiler. Osmanlı Devleti bu misyon faaliyetini yasaklama yoluna gittiyse de onun bu kararına Amerika ve İngiltere'den sert tepkiler geldi. Söz konusu devletlerin sefaretleri, bu yasağın İncil cemiyetinin ticaretine sekte vuracağı gerekçesiyle, Kitab-ı Mukaddese'nin satışının yasaklanmasına itiraz ettiler³⁸³.

3. Kilise ve Din Adamları

Ermenilerin siyasî tarihi gibi kilise tarihi de oldukça mübalağalı ve efsanelere dayalıdır. Ermeni kilisesi Havari Thaddle ve Havari Bartholome'yi kurucuları olarak kabul etmesine rağmen, Ermeniler arasında Hıristiyanlığın yayılması Ermeni Prensi Tridat'ın 301 yılında Hıristiyan olmasıyla başlamıştır. Bu tarihten sonra, önceleri tabiata ve tabiat olaylarına tapan Ermeniler, yavaş yavaş Hıristiyanlığı benimsedi. Ermeniler arasına Hıristiyanlığı getiren, İran asıllı Gregoire Lussarovitch'dir. Rivayete göre, Ermeni Prensi III. Tridat Gregoire Lussarovitch'e ve savunduğu dine inanmayarak onu hapsedirmiş, fakat bu olaydan sonra hiçbir doktorun çare bulamadığı bir hastalığa yakalanmıştı. Hapse attırdığı Gregoire'in inayetiyle bu hastalıktan kurtulmuş ve etrafındaki insanlarla birlikte Hıristiyanlığı kabul etmişti.

Başlangıçta Ermeni kilisesi Bizans kilisesine bağlıydı ve yapılan bütün Sinod toplantılarının kararlarını kabul ediyordu. Fakat Ermeni katoligosu 451 yılındaki Sinod toplantısına gitmediği gibi burada alınan kararları da reddetti. Böylece Ermeni kilisesi Bizans kilisesinden fiilen ayrılmış oldu. Aslında bu ayrılıştaki teolojik nedenlerden ziyade, siyasî nedenler ağır basmıştı. Ermeni din adamları Bizans'ın himâyesinde ikinci sınıf ruhaniler

---

Harput'tan alınıp Dahiliye Nezaret-i celilesine havale edilen telgraftâme üzerine imza ashabının nam ve sıfatları..." (Bkz. BOA, HR.SYS. 2741/78).

³⁸¹ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 29.

³⁸² BOA, HR.SYS., 2834/61.

³⁸³ BOA, Y.A.HUS., 483/47.

olarak yaşamak yerine, bağımsız olarak varlıklarını devam ettirme düşüncesindeydiler. Eğer bu kiliseler birbirinden ayrılmıyaydı, Bizans kilisesi ve Bizans kültürü Ermenileri kendi etki alanı içinde hapsederdi. Bu yüzden Ermeni kilisesi dinî anlaşmazlıkları bahane göstererek Bizans kilisesiyle, dolayısıyla da Roma kilisesiyle yollarını ayırma ihtiyacı duymuştu. Esasında bu ayrılma gerçekleşmeseydi, bağımsız bir Ermeni devleti kurma fikri ortaya çıkmazdı. Zira Ermeni kilisesinin mevcudiyetini koruyabilmesi için bir kuvvete, bir devlete ihtiyacı vardı. Yani Ermeni devleti fikrini doğuran Ermeni milleti değil, Ermeni kilisesidir.

Eçmiyazın'de kurulan Ermeni kilisesi çeşitli sebeplerden dolayı pek çok kez yer değiştirmişti. 485 yılında Dvin'e, 901 yılında Ani'ye taşınan kilise, 1147 yılında Kilikya'ya nakledildi. Bir müddet Akdamar'a nakledilen katoligosluk, buradan Ani yakınlarındaki Argina'ya gitti. Bunun üzerine Akdamar Patriği kendisini katoligos ilân etti ve bu durum I. Dünya Savaşı'na değin devam etti. Kilikya'ya nakledilen katoligosluk 1292 yılında Sis'e taşındı. Bu katoligoslukların dışında biri İstanbul'da diğeri de Kudüs'te olmak üzere iki Ermeni patrikliği daha ortaya çıktı³⁸⁴.

Ermeni kilisesi Bizans kilisesinden ayrıldıktan sonra kendi cemaati içinde sağladığı hâkimiyeti uzun zaman devam ettiremedi. Özellikle XIX. yy.'la birlikte yaşanan gelişmeler, kilisenin cemaatiyle ters düşmesine neden oldu. Bu gelişmelerden ilki, Ermeniler arasında başlayan Katolik propagandasının tesirli olması ve çok sayıda Ermeninin Katolik mezhebine geçmesiydi. Uzun süren çekişmelerden sonra Osmanlı Devleti 1830 yılında Katolikleri ayrı bir millet olarak tanımak zorunda kaldı³⁸⁵. Taraftar kaybına uğrayan Ermeni kilisesi, Ermeniler arasındaki otoritesini "afroz" tehdidiyle sürdürmeye başladı. Yaşanan ikinci gelişme ise; ülke içerisinde Tanzimat reformlarıyla başlayan "demokratikleşme –laikleşme" süreciyle birlikte, kilisenin cemaat içindeki dünyevî hâkimiyeti sarsıntıya uğradı. 1863 yılında kabul edilen "Ermeni Millet Nizamnamesi" ile, patrik ve amiralar³⁸⁶ (aristokrasi) arasında paylaşılan iktidar mutlak olmaktan çıkarak, Ermeni milleti ile bölüşüldü.

Anlaşılabacağı gibi Ermeni kilisesi XIX. yy.'la birlikte ciddi bir kan kaybı yaşamaya başladı. Bir yandan kilise mensubu Ermeniler Katoliklik, Protestanlık gibi başka mezheplere yönelirken, diğer yandan kilisenin yetkilerinin bir kısmı patrikten Ermeni toplumuna geçiyordu. Böyle zor bir durumda Ermeni kilisesi bütün umutlarını "milliyetçilik" akımına bağladı. Kendisine yeni bir hedef belirleyen kilisenin bundan sonraki amacı, Osmanlı Devleti

³⁸⁴ K. Gürün, *Aynı eser*, s. 30-34.

³⁸⁵ Osmanlı Devleti Ermenilerin mezhep değiştirmesine müdahale etmediği gibi asıl mezhebinden dönenlere de yardımını esirgemiyordu. Osmanlı padişahlarının yardım ettiği kurumlar arasında Ermeni Katolik hastanesi ve okulları da bulunuyordu (BOA, *Y.A.HUS.*, 171/99).

³⁸⁶ Şehirli ve zengin Ermeni sınıfına verilen ad (Arus Yumul-Rıfat N. Bali, "Ermeni ve Yahudi cemaatlerinde siyasal düşünceler", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, I, İstanbul 2003, s. 364).

içinde bir toprak parçasını sahiplenmek ve sınırları belli bu alanda muhtar bir Ermenistanı savunan Ermeni milleti yaratmaktı. Bu şekilde Ermeniler arasında milliyetçilik şuurunu uyandıran kiliseye en büyük yardım batılı büyük güçlerden, özellikle de Ruslardan geldi. Diplomatik sahada Ermeni sorununu ilk ortaya atan ülke olan Rusya, bu sayede Ermenilerin kendisine olan düşmanlığını Osmanlı üzerine kanalize etmeyi başardı. XIX. yy.'dan itibaren Osmanlı Ermenilerinin dinî merkezini İstanbul Patrikliğinden Eçmiyazin Katoligosluğu'na kaydıran Rusya, Osmanlı Devleti'ni bölme faaliyetlerini bu katoligosluk vasıtasıyla yürütmeye başladı. Osmanlı Devleti'ndeki bazı patrikleri de ele geçiren Rusya, 1844'ten itibaren İstanbul Patrikhanesi'ndeki ayinlerde Eçmiyazin Katoligosluğu'nun adının anılmasına vesile oldu³⁸⁷.

Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni kilisesi “yardım” maksadıyla para toplama işlemi yürütmekteydi. Bu işlem sırasında Ermeniler masum, Müslümanlar ise barbar olarak gösteriliyor, Hıristiyan âlemi adetâ sömürülüyor ve kandırılıyordu. Ermeni kilisesi yurt dışından olduğu gibi yurt içindeki cemaatinden de bazen gönüllü, çoğu zaman da cebren para topluyordu. Toplanan paralar ise gerçekten ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmıyor, aksine papazlar ve misyonerler arasında paylaşıyordu. Misyonerler aldıkları paraları Türk hükümetine veya Kızılay'a teslim etmeden, kendi elleriyle tek tek evleri dolaşmak sûretiyle Ermeni ailelerine dağıtıyorlardı. Bunu yaparken de onlara Türk düşmanlığı aşılaktan ve kendi propagandalarını yapmaktan geri durmamışlardır. Yine toplanan paraların Ermeni komitelerinin silah ve cephane alımlarına harcandığı da bilinen bir husustu³⁸⁸.

Osmanlı Ermenileri arasında ayrılıkçı hareketlerin başlayıp yayılmasında, Ermeni din adamlarının da oldukça büyük payı vardır. Bulgarların, Romenlerin, Yunanlıların ve Sırpaların başlattıkları isyan ve ihtilâl hareketinin Ermenilere de sirayet etmesinin ardından Mıgırdıç Hırimyan, Nerses Varjabedian ve Mateos İzmirliyan³⁸⁹ adlı üç Ermeni patriği, bir komite kurmuştu. Bu komitenin başlıca amacı, Ermeni halkının Türklere karşı başlattığı silahlı mücadelenin başarıya ulaşmasını sağlamaktı³⁹⁰.

³⁸⁷ M. K. Öke, *Aynı eser*, s. 70-72.

³⁸⁸ E. Akçora, “Fırat Havzası'nda...”, s. 144-145.

³⁸⁹ 1894-1896 ve 1908-1909 yılları arasında 2 kez Ermeni Patrikliği yapan Mateos İzmirliyan, bu göreve başladıktan sonra komitelere bağlı kimseleri hizmetine aldı. Ermeni ahali arasında sürekli olarak ihtilâl ve isyan fikirlerini yaydı, hükümetin yaptığı işleri şiddetli bir şekilde eleştirmekten geri durmadı. Onun patriklik döneminde Ermeni isyanları hemen her vilayete sıçradı. Ancak padişah II. Abdülhamid'in takip ettiği politika neticesinde, bu isyanlar kısa zamanda bastırıldı. İngilizler tarafından da hayal kırıklığına uğratılan Ermeniler, Mateos İzmirliyan'ı istifaya davet etmeye başladılar. Baskılardan bunalan İzmirliyan 1896 yılında istifa etti. Onun ardından bu göreve Bursa Piskoposu Mgr. Bartalomeos, patrik vekili olarak tayin edildi (E. İter, *Aynı eser*, s. 47-48).

³⁹⁰ A. Alper Gazigiray, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörü'nün Kaynakları*, İstanbul 1982, s. 131-132.

Görüleceği gibi, asıl görevi dinî konularda cemaatini aydınlatmak ve kilise ayinlerini yönetmek olan Ermeni din adamları, görevlerinin dışına çıkarak Ermeni halkını bağımsız Ermeni devleti fikri etrafında teşkilâtlandırıp devlet aleyhine mesai harcamışlardır. Vilâyât-ı Sitte'de bulunan Ermeni papazları, patrikhaneye gizlice yolladıkları telgraflarla, mevcut durumun aksini iddia eden beyanatlarda bulunuyorlardı³⁹¹. Ermeni papazlarının patrikhane ile haberleşmede, bölgelerinde bulunan Fransız, Rus ve İngiliz konsoloslarını da vasıta olarak kullanıyorlardı. Yabancı konsoloslar, Ermeni din adamlarının verdiği mektupları, kendi resmî zarflarına koymak sûretiyle İstanbul'a ulaşmasına yardım ediyorlardı. Başkente ulaşan bu devlet aleyhine yazılmış mektuplar, sefaretteki görevliler tarafından Ermeni Patrikhanesine gönderiliyordu³⁹².

Yazdıkları yasadışı ve sakıncalı mektuplarla devletin güvenliğini tehdit eden Ermeni papazlarının faaliyetleri, bununla sınırlı değildi. Okula giden küçük çocukları da hedef alan papazlar, Ermeni öğrencilerin beyinlerini yıkamaktan ve okulları birer fesat yuvası haline getirmekten de geri durmamışlardır. Ermeni din adamlarının faaliyetleri hususunda, yabancı bir gözlemci olan Mayewski de aynı düşünceleri taşımaktadır. 1896 yılında Rusya'nın Van Konsolosu olarak görevlendirilen General Wiladimir Mayewski, 1912 yılında yazdığı "*Van ve Bitlis Vilayetleri İstatistiği*" adlı rapor niteliğindeki kitabında, konu hakkında şunları kaydetmiştir: "...Ermeni din adamlarına gelince, bunların din hususunda çalışmaları hemen hemen yok gibidir. Fakat buna mukabil milli fikirlerin yeşerip büyümesi hususunda önemli hizmetleri ortaya çıkmıştır. Yüzlerce seneden beri bu gibi fikirler esrarengiz manastırların sessiz duvarları arasında yeşerme imkanı bulmuştur. Buralarda dinî ayinler yerine Hıristiyan-Müslüman din düşmanlığı yerleştirilmiştir. Okullar ve kilise okulları da bu hususta dinî liderlere fazlasıyla yardımcı olmuşlardır. Zaman geçtikçe dinî inançlarının yerine milli hisler yerleşmiştir. Bir Ermeninin kalbinde dinî hisler çok az yer tutar. Buna karşılık mezhep anlayışlarına diyecek yoktur. Onun içindir ki Ermeni komitacıları, papazları çok çabuk olarak etkileri altına almayı başardılar. Türk ve Kürtleri son derece nefretle andılar. Kilise ileri gelenlerinin çoğunda bu his hasıl olmuş idiyse de bunlar yine Ermeni gençlerini Ermenilik için zararlı olan yolda yürümeye devam ettirmede başarılı olmuşlardır..."³⁹³.

Ermeni din adamları bölücü faaliyetlerini, Millî Mücadele döneminde de devam ettirmişlerdir. Rumlarla birlikte hareket eden Ermeni patrikleri, Kuva-yı Milliye'den rahatsızlık duydukları için İtilaf Devletleri temsilcilerine başvurular. Ermeni Patriği Zaven

³⁹¹ BOA, Y.PRK.PT., 9/105.

³⁹² BOA, Y.PRK.AZJ., 52/60.

³⁹³ W. Mayewski, *Aynı eser*, s. 5-6.

Efendi de, Neologos adlı bir gazetede yayınladığı mektubunda, yaşanan Millî Mücadele hareketinden dolayı, Ermeni ahalinin buldukları topraklardan göç etmek zorunda kaldığını iddia etti³⁹⁴.

4. Basın-Yayın Yoluyla Yapılan Propaganda

Ermeniler arasında milliyetçilik duygusunun ve ihtilâl fikrinin oluşmasındaki en önemli sebeplerden biri de basın ve yayın yoluyla yapılan propagandalardır. Gerek yurt içinde gerekse yurt dışında basılan propaganda maksatlı eserlerle Ermeni gençlere Türk-İslâm düşmanlığı aşılanıyor, onların Türklere kin ve nefret duymaları amaçlanıyordu. Dergi, kitap, ders kitabı, gazete, piyes, ilânnâme³⁹⁵ şeklinde tezahür eden bu tür yayınların hazırlanmasında Ermeni yazarların veya öğretmenlerin olduğu gibi Ermeni din adamlarının, yabancı konsolosların ve gazetecilerin de oldukça büyük katkıları vardır. Ermeni yazarlar tarafından Cenevre’de, Rusya’da ve İstanbul’da basılan çeşitli türden yayınlar, Türklüğü aşağılayıcı ve tahrik edici temalar içermekle birlikte, Ermeni komitecilerinin resimlerini, manzumelerini, Ermeni meselesiyle uğraşan yabancı yazarların biyografi ve resimlerini kapsıyordu³⁹⁶.

Ermeni din adamları da Türkler aleyhine yapılan propagandaya alet oluyorlardı. Nitekim Berlin Antlaşması imzalanır imzalanmaz 13 Temmuz 1878’de eski Ermeni patriği Hrimyan, Beşiktaş Başpiskoposu Noren Narbey, Stephan Papazyan ve Minos Ceros’dan oluşan bir heyet Avrupa başkentlerini dolaşarak, bu meseleyi Avrupa gündeminde tutmayı başarmışlardır³⁹⁷. Bu seyahatten güttükleri gaye; yaptıkları gövde gösterisiyle, propagandalarını mümkün olabildiğince geniş kitlelere duyurabilmek ve Avrupalı devletlerin desteğini kazanmaktı. İşte bu heyette bulunan Ermeni Patriği Mıgırdıç Hrimyan, daha 1857 yılında Van’da bir manastırda kurduğu matbaada³⁹⁸ “*Van Kartalı*” ve “*Muş Kartalı*” isimli

³⁹⁴ Kemal Atatürk, *Nutuk*, Ankara 2000, s. 178.

³⁹⁵ Hınçakyan İhtilâl Fırkası tarafından, Zeytun İsyanı’ndan önce Kilikya Ermenilerini isyana teşvik ve tahrik etmek üzere kaleme alınan bir ilânnâmede, şu satırlar yazılıydı: “*Kilikya Ermeni Cemaati, Ermenilerin mahvı taht-ı tehdidedir. Bugün Ermeni cemaati sıcak kanı içinde yüzmekte ve nâire-i dûzahda yanmaktadır. Düşman ve canavarların maksadı bütün Ermenileri mahv etmektir. Bu dakika-i müdhişde kendimizi muhafaza ve müdafaa edelim. Biraderler, ayağa kalkalım, elele verip kuvvetle birbirimizi kucaklayalım. Sonra hürriyet ve saadetimiz namına ihtilâl bayrağını yukarı kaldıralım. Sada-yı ihtilâli bir ağızdan çıkararak barbar düşmana karşı gidelim. Her ne olursa olsun, çünkü Ermeni cemaati mahv olmuştur. Kilikya ve Zeytun, esaret ve sefalet ve kaht içinde helâk olmak ve harab olmak ve tahkir olunmak ve katil edilmek ve asılmak bize lâyük değildir. İstemeyiz, böyle hâle mütehammil değiliz. Binaenaleyh elimizdeki kılıncı sıkı tutalım. Bizim reyimiz demir gibi kavî olmalı ve demir de ateş kesilmelidir. Kilikya! Sopa ve kürek ve balta ve kama ve tüfenk ve revolverini kaldır. Ve sizi muhafaza edecek her ne var ise cümlesini hazırla. Yaşasın Ermeni cemaati, yaşasın hürriyet, yaşasın istiklâl ve ihtilâl ve isyan. Yaşasın Ermenistan ve Kilikya. Yaşasın Hınçakyan firkaları* (Hüseyn Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, Ankara 1998, s. 157-158).

³⁹⁶ A. A. Gazigiray, *Aynı eser*, s. 85-86.

³⁹⁷ E. Akçora, “Şark Meselesi ve...”, s. 21.

³⁹⁸ Okuma-yazmaya çok meraklı olan ve okullara bağış konusunda adetâ birbirleriyle yarışan Ermeniler, aynı önemi matbaa işlerine de veriyorlardı. Osmanlı Devleti’nde Ermenilere ait ilk matbaa 1567 yılında İstanbul’da

iki gazete çıkarmaya başlamıştı. Ermeni bağımsızlığı fikrini şiar edinen bu gazeteler, sürekli olarak Ermeni çetelerinin yaptığı katliâm olaylarını görmezden gelerek, Türklerin Ermenilere zulüm yaptığını dair yalan raporlar yayınlıyordu³⁹⁹.

Psikolojik harekâtın bu cephesinde yabancı devlet konsoloslarını da görmek mümkündür. Diplomatik bagajla aranmaksızın Osmanlı sınırlarından içeri sokulan ayrılıkçı fikirlerin vurgulandığı çeşitli gazete, dergi, kitap, kartpostal, harita ve sokak ilânları yine konsoloslar vasıtasıyla dağıtılmaktaydı⁴⁰⁰. İngiliz konsoloslar, ıslahatları yerinde takip edip rapor verebilmek maksadıyla hükümetler tarafından ilgili bölgelere gönderiliyordu. Bu amaçla Albay Wilson Konya, Sivas, Kayseri, Bursa ve Kastamonu'ya, Yarbay Trotter ise Erzurum ve Van bölgelerine görevlendirildi. Ancak bu görevliler tarafsız ve objektif davranmayarak, Türklerin Ermenilere zulüm yaptığını ve onları katlettiğine dair gerçeklere aykırı düşen raporlar yazdılar⁴⁰¹.

Konsolosların yanısıra İngiliz basını da Ermeni muhipliği ve Türk düşmanlığı yapmaktan geri durmuyordu⁴⁰². Londra'da yayınlanan "*Hınçak (veya Çan)*" gazetesi bunlardan biriydi. Yine Viyana'da yayınlanan "*Troşak (veya Bayrak)*" ve Amerika'daki "*Haik*" gazeteleri de Ermenilerin basın organları durumundaydı. Buralarda çıkan yazılar ve makaleler, Ermenilerin amaçları uğrunda kendi milletinden insanları dahi acımasızca katlettiklerini ortaya koymaktadır. Ermenilerin çıkardığı bir takım isyan hadiseleri de yabancı basın aracılığıyla, adetâ Ermenilerin içine düştüğü bir facia veya dehşete dönüştürülüyordu. Sason'da meydana gelen olaylar üzerine İngiltere, "*Daily Telegraph*" gazetesinden Dr. Dillon ve "*Daily News*" gazetesinden Mr. Frank Scudamore'yi bölgeden yaşananları aktarması maksadıyla Sason'a gönderdi. Fakat ne Dr. Dillon ne de Mr. Scudamore, Erzurum'dan öteye geçemedikleri halde, sanki olaylara şahit olmuş gibi gazetelerine mektuplar gönderdiler. Halbuki bu mektuplar, Ermenilerin yaydığı dehşetli hikayelerin ve asılsız rivayetlerin önceki bir tekrarı olup gerçekleri yansıtmıyordu. Çünkü bu iki gazeteci Erzurum'daki İngiltere konsolosu tarafından ağırlandıkları vakit, Sason'dan gelen tek bir mülteciyle bile görüşmediler. Anlaşıyor ki yabancı gazetecilerin yüksek hayal gücüne dayalı yazıları ve

---

Hetum adlı bir din adamı tarafından kuruldu. 1678-1699 yıllarında Katolik Ermeniler de bir matbaa açtılar. Bu sûretle 20 sene içinde Ermenilere ait matbaa sayısı 10'a yükseldi. Matbaa kurma imkânlarının gelişmesi neticesinde 1759'da İzmir'de, 1859'da Van'da, 1869'da Muş'da ve 1871'de Sivas'da birer matbaa kuruldu. 1908 yılına gelindiğinde ülke çapındaki Ermeni matbaalarının sayısı 38'i buldu. 1910 yılında ise İstanbul'daki 16 Ermeni matbaasına karşılık 8 Rum, 8 İslâm ve 3 Musevi matbaası bulunuyordu. Ayrıca Türkçe yayınlanan 4 gazete ve 9 dergiye karşılık, Ermenice 5 gazete ve 7 dergi neşrolunuyordu (Y. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 1953, s. 248).

³⁹⁹ A. Süslü, *Aynı eser*, s. 35-36.

⁴⁰⁰ M. K. Öke, *Aynı eser*, s. 74.

⁴⁰¹ E. Akçora, "Şark Meselesi ve...", s. 22.

⁴⁰² E. Akçora, "Fırat Havzası'nda...", s. 133.

tarafgir tutumları neticesinde hem tüm Ermeniler hem de tüm Avrupa kamuoyu aldatılmış, Osmanlı Devleti de haksız yere kendi himâyesindeki azınlıklara katliâm uygulayan bir yönetim konumuna getirilmişti⁴⁰³.

Fransa da, Ermeni meselesinde Ermenilerin yanında olduğunu, burada yapılan yayınlarla ortaya koyuyordu. 1604-1877 yılları arasında bu ülkede mesele ile ilgili yaklaşık 200 kitap ve makale kaleme alındı. Sadece 1809-1877 yılları arasında Ermeni tarihi, coğrafyası, dili ve kültürü hakkında toplam 61 kitap ve makale yayınlandı⁴⁰⁴. Tüm bu rakamlar ortaya koymaktadır ki, Türk milleti olarak bugün dahi pasif kaldığımız “propaganda” konusunda, Ermeniler yıllar öncesinde bizden ileri durumda idiler.

Ermeni ahaliyi isyana teşvik etmek için kullanılan basın yoluyla propaganda metodu, Ermeni ihtilâl komitelerinin de tercih ettiği bir yöntemdi. Her fırsatta silahlanmayı ve genç-yaşlı demeden mücadeleye hazırlıklı olmayı Ermenilere telkin eden komiteler, bu isteklerini gazete, dergi ve mektup vasıtasıyla duyurmaya çalışıyorlardı. Propagandaya çok büyük önem veren komiteler, bu konu hakkında takip edilecek yolu da, kongrelerinde belirliyorlardı. Öyle ki Ermeni Taşnak Komitesi, 1914 yılında yapılan bir kongrede yapılacak propagandayı şöyle belirlemişti:

“1. Ermenistan bürosu vasıtasıyla komiteye müteallik âsâr ve neşriyatı ve bunların hesaplarını idare etmek üzere hususi bir heyetin teşkiline.

2. Ermeni meselesi için çalışmış olan Pro-Armenia gazetesiyle diğer Avrupa gazetelerine verilen ikramiyenin diğer umumî muntikalardan tesviye ettirilmesine.

3. Azadamard gazetesinde vilayet hayatına ve vukuata ait haberler için büyük bir kısım ayrılmasına ve komiteye gönderilecek paralar için mezkûr gazetenin tavassut etmesine.

4. Diğer mahallerde intişar eden gazetelerimizin tamamıyla komite âmâl ve maksadını takip etmeleri için şiddetle teftiş edilmesine karar verilmiştir.”⁴⁰⁵

Dikkat edilirse yukarıdaki propaganda talimatnâmesinde, üzerinde en fazla durulan husus gazetelerdir. Armenakan Komitesi'nin kurucularını yetiştiren Portakalyan da, gazete aracılığıyla propagandayı seçen bir Ermeni idi. Öğretmenlik yapan Portakalyan, Van'da kendi açtığı okulda pek çok Ermeni militan yetiştirdi. Fakat bir takım olaylara karışması sonucu hükümet tarafından Van'dan uzaklaştırıldı. Bunun üzerine Fransa'ya giden Portakalyan burada “Armenia”⁴⁰⁶ adlı bir gazete çıkarmaya başladı. “Kan dökmeden hürriyetin elde

⁴⁰³ C. B. Norman, *Ermenilerin Maskesi Düşüyor*, yay. hzr. Yavuz Ercan, Ankara 1993, s. 57, 62-63.

⁴⁰⁴ D. Aydın, Aynı makale, s. 289-290.

⁴⁰⁵ E. Akçora, “Fırat Havzası'nda...”, s. 132.

⁴⁰⁶ Marsilya'da bulunan Mıgırdıç Portakalyan tarafından basılan Armenia gazetesinin 23 Nisan 1890 tarihli sayısında şu satırlar dikkati çekmektedir: “Ermeni vatanperver ittihadının maksadı, ihtiyâcât-ı mahalliyeye göre

edilemeyeceği” propagandasını yaymaya çalışan gazetenin 1885 yılında Osmanlı Devleti’ne, 1886 yılında da Rusya’ya girişi yasaklandı. Ancak bu yasağa rağmen gazete bu ülkelere gizlice gönderilmiştir⁴⁰⁷. Osmanlı Devleti gerek böyle gazeteleri gerekse bu türden yayınları, Ermenilerin fikirlerinde heyecan uyandıracak ve onları tahrik edecek tarzda oldukları için her zaman yurda girişini engelleme yönünde bir politika tâkip etmiştir. Bu konuda ilgili nezaretlere ve mutasarrıflıklara devamlı uyarı yazıları göndererek sıkı tedbirler alınmasını sağlamıştır⁴⁰⁸.

Ermeniler Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Amerika’da da propaganda faaliyetleri yürütüyorlardı. Bu propagandalarla birlikte Türkler aleyhine yoğun bir kampanya yürütülüyor, Türklerin masum Ermeni ahaliye zulmettiği ve hatta onları katlettiği gibi yalan haberler yayılıyordu. Yaşanan gerçek olaylardan habersiz olan yabancı milletler de, bu asılsız haberlere inanmakta tereddüt göstermiyorlardı. Böylece Ermeniler, zihinlerde uyandırdıkları zavallı, bîçare, mazlum millet imajıyla, tüm batılı devletlerin ve onların halklarının desteğini elde ediyorlardı. Zaten onların istediği de buydu. Ermeni propagandaları yurt dışında olduğu gibi yurt içinde de tesirli oluyordu. Bu yöntemle pek çok cahil ve köylü Ermeninin akılları çeliniyor, çoğu zaman bağış adı altında kendilerinden zorla para alınıyordu. Alınan bu paralar ya komitelere silah alımı için ya da zararlı neşriyat basımı için sarf ediliyordu. Sadece köylü halk değil, Ermeni talebeler de propagandanın hedefindeki gruptu. Daha küçük yaşlardan itibaren okulda takip ettikleri ders kitaplarıyla kendilerine Türk ve İslâm düşmanlığı aşılanan çocuklar, büyüyünce tam bir militan oluyorlardı. Görüldüğü gibi Ermeni propagandası sınır tanımadığı gibi genç-yaşlı demiyor, bu uğurda gencecik beyinleri bile yıkamaktan çekinmiyordu.

Türkiye Ermenistanına bir tadilat ve teklifat idhal ettirmekdir. Ermenilerin arzusu kendi kendilerini idare etmektir. Bununla Ermenistan’ın harâbiyyetini mücib olan gasb-ı emvâl keyfiyyeti ref olunabilir. Maksud-ı ittihadı fiile çıkarmak için kendi iktidârını sarf eder ve hürriyet ve serbestiyetleri için dahili kuvvet vücuda getirir ve vatanlarının selâmeti için neşriyata başlayanlar ve ulvî bir sûretle say edenler teşcî eder. İttihadın lisân gibi bir gazetesi olur. Havadis-i saireden maada ittihadın mekâsıdını umuma arz eyler. Ermenistan’daki sefil Ermenilerin esâreti hakkında malûmât verir. Ve Ermenilere vatan muhabbeti ilkâ eder. Ermeni vatanperver ittihad cemiyetine azâ olmak veya muhabere etmek isteyenler, âtîdeki vechile müracaat etmelidir. Migirdiç Portakalyan” (Hüseyin Nâzım Paşa, Aynı eser, s. 124-125).

⁴⁰⁷ A. Süslü, Aynı eser, s. 52.

⁴⁰⁸ BOA, Y.A.HUS., 201/72.

B. Vilâyet-ı Sitte'deki Ermeni İsyamları

1. Erzurum Olayları

Ermeni komitecilerince büyük bir önem arzeden Erzurum vilayeti, Rus Ermenilerinin Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne geçmek için kullandıkları sınır üzerinde bulunuyordu. Şark bürosunu bu bölgeye nakleden Taşnaksutyun Komitesi, I. Dünya Savaşı'ndan önce son genel kongresini Erzurum merkezinde toplamıştı. Erzurum, Trabzon-Van yolunun ortasında bulunması dolayısıyla, hem Kafkasya'dan hem de Trabzon vasıtasıyla Batum, Köstence ve diğer bölgelerden istihbarat alma şansına sahipti. Aynı zamanda söz konusu yollardan vilayet dahiline pek çok kaçak silah ve cephane naklediliyordu. Bölgede bulunan Rus ve İngiliz konsoloları da göz önüne alındığında, Erzurum Ermenilerinin burada karışıklık çıkarmaları için tüm şartların hazır olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır⁴⁰⁹. Zira buradaki Rus konsoloları Ermenileri mezhep ve tabiiyet değiştirmeleri konusunda sürekli baskı altında tutarken, diğer konsoloları da bu eylemlerine davet etmişlerdir⁴¹⁰.

Erzurum İsyanı (20 Haziran 1890), Zeytun'da meydana gelen olaylardan sonra Ermenilerin siyasî maksatla çıkardığı ilk isyandır⁴¹¹. Planları İstanbul'da hazırlanan isyanın merkezi, vaktiyle burada Ermeniler tarafından açılmış olan Sansariyan Mektebi'dir. Dönemin Erzurum Valisi Sâmih Paşa ve diğer idarecilere yapılan bir ihbarda, Ermenilerin Rusya'dan getirdikleri silah ve cephaneyi adı geçen okulda ve Ermeni kilisesinde sakladıkları bildirilmişti. Bu ihbar üzerine polis ve jandarma gerekli yerlerde arama yapmak istedi⁴¹². Fakat Ermeniler olayı önceden haber aldıklarından, okulda ve kilisede bulunan tüm zararlı neşriyatı ortadan kaldırdılar. Dolayısıyla kilise papazı ve okul müdürü nezaretinde gerçekleşen aramadan herhangi bir sonuç elde edilemedi. Türk askerlerinin Ermeni kilisesine girmesinden rahatsız olan ve “*Türklerin kiliseye girmesi pisliktir, murdarlıktır*” diye bağırarak galeyana gelen Ermeniler, aramadan bir gün sonra ayaklandılar. Ayaklanmayı bastırmak için gönderilen askerlerin üzerine Ermeniler tarafından ateş açılması üzerine 1 asker öldü ve 4 asker de yaralandı. Bu olaydan sonra Müslüman halk da galeyana geldi ve iki taraf arasında bir çatışma yaşandı. Ermenilerin çıkardığı Erzurum isyanında 8 Ermeni ve 2

⁴⁰⁹ *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilaliyyesi*, hzr. H. Erdoğan Cengiz, Ankara 1983, s. 234.

⁴¹⁰ BOA, Y.PRK.UM., 35/39.

⁴¹¹ Ermenilerin Vilâyet-ı Sitte dışında gerçekleştirdikleri belli başlı isyan eylemleri ve tarihleri şöyle sıralanabilir: Musa Bey Olayı (Ağustos 1889), Trabzon İsyanı (2 Ekim 1895), Akhisar (İzmit) İsyanı (9 Ekim 1895), Maraş (Halep) İsyanı (27 Ekim 1895), Ayıntab (Halep) İsyanı (16 Kasım 1895), Maraş (Halep) İsyanı (18 Kasım 1895), Kayseri (Ankara) İsyanı (3 Aralık 1895), Yozgat (Ankara) İsyanı (3 Aralık 1895), Sultan Abdülhamid'e Suikast (Yıldız) (21 Temmuz 1905), Adana İsyanı (14 Nisan 1909). Ermenilerin çıkardığı isyanların kronolojik tam listesi için bkz. Ali Güler, Suat Akgül, *Sorun Olan Ermeniler*, Ankara 2003, s. 186-187.

⁴¹² A. A. Gazigiray, *Aynı eser*, s. 151-152.

Müslüman hayatını kaybederken 60 Ermeni ve 45 Müslüman da yaralandı. Avrupa kamuoyuna “*Ermeni katliamı*” şeklinde aksettirilen ve tüm Avrupa halkı tarafından böyle kabul edilen Erzurum isyanı sonrasında, Türk askerlerine ateş ettiği şüphesiyle yakalanan Ermeni asîler mahkemeye sevk edildi. Fakat İstanbul’daki büyük devletlerin temsilcilerinin baskıları neticesinde tutuklanan 28 Ermeni, serbest bırakıldı (28 Eylül 1880). Ermeni asîleri tutuklayan savcı da görevinden uzaklaştırıldı⁴¹³.

Hükümetin vergileri hafifletmesi, askerlik bedelinin kaldırılması, kirlenmiş olan kiliselerinin yıkılıp yenisinin yapılması ve Berlin Antlaşması’nın 61. maddesinin uygulanması gibi taleplerle ayaklanan Ermeniler, isyan süresince dükkanlarını kapalı tuttular, kilise ve mezarlıklarda kaldılar. Olayı yatıştırmaya çalışan Ermeni ileri gelenlerini dövdüler. Komite üyeleri mahalle mahalle dolaşarak Ermenileri isyan için cesaretlendirdi. Böyle organize bir şekilde çalışan Ermeni ahali, artık bundan sonra her fırsatta ayaklanacaklar ve pek çok masum insanın kanını dökeceklerdi⁴¹⁴.

1904 Erzurum vilayetinden meydana gelen çatışmada Ermeni çetecilerinden 9 kişi öldürülmüş, 17 kişi de tevkif edildi. Ermeni tarafından 35 kişinin telef olduğu tahmin edilmesine rağmen diğerlerinin ölümlerine rastlanamadı. Piyade Binbaşı Hulusi Efendi ve Mülazım-ı sâni Abdurrahman Efendi ile 19 piyadenin hafifçe yaralandığı çatışmada, süvariden 1 çavuş ile 3 asker ağır yaralandı. Yüzbaşı Süleyman Efendi ile 1 asker ve 1 onbaşı ise Ermeniler tarafından şehit edildi. Ermenilerin Erzurum’da bir mesele çıkarabilmek için her yolu denedikleri fakat buna rağmen bir şey elde edemedikleri anlaşılmaktadır⁴¹⁵.

2. Sivas Olayları

Ermeni komitelerinin en az Erzurum vilayeti kadar önem verdiği Sivas vilayeti, bu komitecilerin çıkardığı pek çok ihtilâl ve isyan olayına şahit olmuştu. Bilhassa Sivas’a bağlı Karahisar-ı Şarkî ve Suşehri kazalarına önem veren Ermeniler, daha Meşrutiyet’in ilk günlerinde bölgede bomba yapımına ve silah alımına başlamışlardı. Köy köy dolaşan Taşnaksutyun Komitesi üyeleri, Ermeni köylülerini silah almaları yönünde sürekli teşvik ediyordu. Komiteciler, “*Türklerin meşrutiyet ve hürriyetten maksadı Ermenileri kesmektir. Müsâvât, uhuvvet kelimelerine sakın aldanmayın. Ermeninin hürriyeti silah ve bombasıyla hâsıl olacaktır. Öküzünüzü satın. Bomba alın.*” gibi sözlerle, masum köylüleri Ermeni silah tacirlerine yönlendiriyorlardı. Penkanlı Piza Mıgırdıç, Kökdenli Murad, Suşehirli Dakesyan

⁴¹³ K. Gürün, *Aynı eser*, s. 140-142.

⁴¹⁴ Mehmed Hocoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlîmi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s. 191-192.

⁴¹⁵ BOA, *Y.A.HUS.*, 474/41.

Atam, Karahisarlı Karagözyan Himayak adlı Ermeniler, adı geçen kazalardaki Ermeni ahaliyi Balkan Savaşı'nın başlangıcına kadar silahlandırdılar⁴¹⁶.

Bölgede 1892-1893 yıllarında yaşanan isyan vak'alarını, Ermeni Hınçak Komitesi adına Karabet Tomayan adlı bir Ermeni yönetmiştir. Merzifon Amerikan Koleji'nde öğretmen olan Tomayan'la birlikte, yine aynı okulda öğretmenlik yapan Ohannes Kayayan da komitenin sekreteri olarak görev yapıyordu. Komitenin faaliyetleriyle, silahlanmak için halktan para toplandı ve bu silahlarla devletin kamu görevlilerine karşı silahlı saldırılar düzenlendi. Yönetim aleyhine ilânlar dağıtılıp yaftalar asıldı, pek çok posta arabası soyuldu⁴¹⁷.

Merzifon'da yolu kesilen bir posta arabasının sürücüleri ve jandarmalar, Ermeniler tarafından saldırıya uğradı. Yine Yozgat'ta 4-5 kişilik bir Ermeni çetesi Yozgat'a giden bir postanın sürücüsünü ve jandarmasını öldürerek silah ve atlarını çaldı. Çorum ve Merzifon arasındaki Derbend karakolu da Ermeniler tarafından basılarak buradaki jandarmalar öldürüldü. Yaşanan tüm bu acı olayların ardından Merzifon'da bir de Ermeni isyanı meydana geldi⁴¹⁸. Ermeni Hınçak Komitesi'nin Anadolu'da merkezi durumundaki Merzifon, Samsun limanına yakındı. Yurt dışında basılan ve Ermenileri isyana teşvik eden zararlı bildiri ve yayınlar, bu liman vasıtasıyla bölgeye dağıtılıyordu. Ayrıca Merzifon'da "*Küçük Ermenistan Devrim Derneği*" isimli bir Ermeni derneği bulunuyordu. 1893 yılından itibaren kazada, çoğu Amerikan Koleji'nde basılan ilân ve posterler görülmeye başlandı. Bunun üzerine olaylarda suçu bulunan bazı Ermeniler tutuklandı. Bunlar arasında Karabet Tomayan ve Ohannes Kayayan adlı öğretmenlerinde yer alması, Merzifon'da bir Ermeni isyanının çıkmasına neden oldu. Sonuçta Tomayan ve Kayayan idama, diğer komiteciler de çeşitli cezalara mahkûm oldular. Ancak İngiltere'nin araya girmesi sonucu Tomayan ve Kayayan affedildi⁴¹⁹.

Merzifon'un ardından olaylar Tokat'a sıçradı. 4 Ağustos 1894 tarihinde Tokat'tan İstanbul'a gitmekte olan bir posta arabasına saldıran Çakıcıoğlu Armanak, Kalostoğlu Serkiz, Kalosoğlu Kasbar, Keşişoğlu Nişan, Bezirganoğlu Ovadis, Pehlivan Serkiz, Melkûnoğlu Leon adındaki 7 Ermeni eşkıya, posta tatarı Mehmet Efendi'yi boğazlayarak öldürdüler. Gasp ettikleri 107.350 kuruş para ile diğer eşyaları Oharik Kantaryan adındaki bir Ermeniye teslim ettiler. Bu eşkıyaları takibe alan askerî müfreze ile eşkıyalar arasında çıkan çarpışmada, Abdullah Çavuş adındaki asker vefat etti⁴²⁰. Tokat'ta meydana gelen bu olayların asıl

⁴¹⁶ *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve...*, s. 242-243.

⁴¹⁷ Abdurrahman Çaycı, "Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler", *Tarihî Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1992, s. 91.

⁴¹⁸ A. A. Gazigiray, *Aynı eser*, s. 162.

⁴¹⁹ Cengiz Çakaloğlu, *Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1999, s. 156.

⁴²⁰ M. Hocaoğlu, *Aynı eser*, s. 197-198.

tertipteyicisi, Tokat Hınçak Cemiyeti reisi Dırdıryan Serkis idi. Postayı soyan eşkıyalardan birinin Dırdıryan'ın evine sığınması üzerine buraya bir baskın düzenlendi. Bu baskın neticesinde Dırdıryan ve sakladığı eşkıya, ölü olarak ele geçirildi. Bir türlü rahat durmayan asî Ermeniler, bu kez Müslüman ahaliden Ahmed adında birini öldürdüler. Bu cinayet üzerine Müslümanlarla Ermeniler arasında bir çatışma meydana geldi. Fazla büyümeden bastırılan olaylar sonunda, iki taraftan yaklaşık 10 kişi yaralandı. Posta arabasını soyan suçlular da yakalandı. Fakat buna rağmen Tokat'taki Ermeni faaliyetleri devam etmiştir⁴²¹.

Sivas'ın Suşehri kazasına bağlı Ezbidir nahiyesinde de 1329 yılının Teşrin-i evvel (M. Ekim-Kasım 1913)'inde bir Ermeni hadisesi meydana gelmişti. Bölgedeki manastır papazı Gerih darp, işkence ve hırsızlık suçlarından dolayı hükümetin dikkatini celbetmişti. Adı geçen papazın evinde yapılan arama sonunda, çok sayıda çalıntı eşya ile birlikte, yasadışı silah ve cephane ele geçirildi. Bu suçlar neticesinde papaz Gerih'in tutuklanarak mahkemeye sevk edilmesi, Karahisar Ermeni murahhaslığını oldukça telaşlandırdı. Esasında papazın tüm bu faaliyetleri murahhashanenin bilgisi ve isteği dahilinde gerçekleşiyordu. Hükümet nazarında âdi bir hırsız olan Gerih, murahhashane tarafından çok seviliyor ve korunuyordu. Bu nedenle kendisi tutuklanınca, murahhas efendi nüfuzunu kullanarak aracılık etmek istemiş ve Gerih'in diğer mahkûmlardan ayrı, özel bir odada bulundurulmasını, gerekli mercilerden rica etmişti. Ermeniler tarafından bu derece kıymetli olan papaz Gerih, gerçekte işlediği suçlardan ötürü sadece bir haydut ve hırsız idi. Nitekim bu hâli kanunlarla da sabit kılınmış ve evinde sakladığı silah ve cephaneler hükümet görevlileri tarafından evinden ihraç olunmuştur⁴²².

3. Diyarbakır Olayları

1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra Diyarbakır'ın bütün ticaret ve sanayiini ellerine geçiren Ermeniler, burada ithalat ve ihracatla meşgul oluyorlardı. Açtıkları okullarla gerek Fransızca'yı gerekse İngilizce'yi kendi anadilleri gibi konuşuyorlardı. Bu eğitilmiş hâlleri, onların devlet dairelerinde kolayca iş bulabilmesine de vesile oluyordu. Taşnak ve Hınçak komitecilerinin bölgeye gelişlerine kadar, Ermenilerin Müslüman ahali ile diyalogu son derece iyi olup, aralarında herhangi bir husumet yoktu. Fakat komitecilerin Ermeni ahaliyi, bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması ve mücadele için Müslümanlara karşı silahlanma konularında kışkırtmasıyla birlikte, iki taraf arasındaki iyi ilişkiler de bozuldu. Tahrik edilen

⁴²¹ C. Çakaloğlu, *Aynı tez*, s. 157.

⁴²² *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve...*, s. 244-245.

Ermeni ahali, Müslüman komşularına karşı soğuk, düşmanca ve saldırgan bir tutum içerisinde girdiler⁴²³.

1895 yılının Eylül ayında Müslümanlarla Ermeniler hükümete gönderdikleri ortak bir mazbatada, vilayette emniyet ve asayişin tam ve mükemmel olduğunu bildirmişlerdi. Fakat kötü niyetli ve karışıklık çıkarmak isteyen bazı Ermeni fesatçıları, bu mazbatadan rahatsızlık duydular. Kışkırtarak harekete geçirdikleri Ermeni ahaliyle birlikte kiliselere toplanmaya başladılar. Dükkanlarını kapayıp işini gücünü bir kenara bırakan Ermeniler, 3 gün boyunca kilise çanlarını çaldırmak sûretiyle, Müslüman halkta korku ve endişe yaratmaya çalıştı. Fakat Müslümanlar üzerinde bekledikleri etkilerin gerçekleşmediğini, emniyetin bozulmadığını gören asî Ermeniler, bu kez Diyarbakır'ın ileri gelen âlimlerinden Ali Efendi'nin sarığını başından almak sûretiyle onu tahkir ettiler. Ancak Müslüman ahali bu olaya da sabır gösterdi ve Ermenilerin istediği gibi herhangi bir taşkınlık çıkarmadı. Tüm çabalarına rağmen karşı tarafı tahrik edemeyen Ermeniler, bu defa İslâm mabetlerine tecavüze kalkıştılar. 1 Kasım 1895 Cuma günü Müslüman ahalinin Cuma namazı kılmak için camide bulunduğu bir sırada, Ermeni fedaileri Cami-i Kebir, Fatih Paşa, Behram Paşa, Ali Paşa, Sultan Sa'sa camilerine hücumla kalktılar. 48 saat devam eden kargaşalıkta isyancı Ermeniler pek çok Müslümanı cami avlularında şehit ettiler. Hükümetin aldığı tedbirler sonucu isyan bastırıldı. Fakat bundan sonra Ermeni evlerinden atılan kurşunlar sonucu şehirde büyük bir yangın çıktı. Yangını söndürmek isteyen memur ve askerlerin de Ermeni kurşunlarına hedef olduğu bu felaket neticesinde, 677'si cami ve mescit vakfı olmak üzere toplam 870 dükkan kül oldu⁴²⁴. Müslüman ahalden 70 kişinin hayatının kaybettiği, 80 kişinin de yaralandığı isyan sonrasında, Ermenilerden de 300 ölü ve 120 yaralı olduğu tespit edildi⁴²⁵.

Diyarbakır vilayetinde yoğun bir komite faaliyeti yürüten Ermenilerin asıl amacı, bölgeye yapılacak Rus ilerleyişini ve işgâlini kolaylaştırmaktı. Bu maksatla Müslüman ahaliye karşı Rusların başarısını ilândan ve onların propagandasını yapmaktan çekinmiyorlardı. Evlerine, okullarına, murahhashane ve kiliselerine Ermeniliğe ait levhalar, Ermenistan haritaları, komite reislerinin resimlerini asan Ermeniler, bu küstah hareketleriyle hem Müslümanları aşağılıyor, hem de hükümetle adetâ dalga geçiyordu. Ermeni mahallelerinden geçmek isteyen Müslümanlara zorluk çıkardıkları gibi, polis ve jandarma ekiplerinin de şehirde devriye gezmesine engel oluyorlardı.

⁴²³ Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ankara 1992, s. 10.

⁴²⁴ M. Hocoğlu, *Aynı eser*, s. 235-236.

⁴²⁵ C. Çakaloğlu, *Aynı tez*, s. 201.

Diyarbakır vilayetinde askerlik yapmayan veya silahlı olarak ordudan kaçan Ermeniler “*Dam taburu*” adı altında bir çete oluşturmuşlardı. İhtiyaçlarını halktan zorla ve damdan dama dolaşmak sûretiyle elde eden bu tabur, istediklerini vermeyenleri tehdit ediyordu. Dam Taburu’nun asıl maksadı, Rusların Azerbaycan’da ilerlemesini fırsat bilerek, resmî dairelere ve çeşitli mahallelere bomba atarak, halkta şaşkınlık yaratmak ve çıkan yangınlardan istifadeyle, şehrin önemli noktalarını işgâl etmektir. İşgâl sırasında sur kapıları da tutulacağından şehre girişler önlenecek ve Ermeniler içeride hapsedilen İslâm ahaliyi katledecekti. Fakat bu hain planlarını gerçekleştiremediler. Zira Dam Taburu’nu oluşturan eşkıyanın yakalanması için yapılan araştırma sonucu 500 kişi silahlarıyla birlikte yakalandı. Taşnaksutyun Ermeni Mektebi’nde, gizli bir bölmede saklanan ve fedai oldukları anlaşılan 4 Ermeni de ele geçirildi. Yine 13 Nisan 1331 (M. 26 Nisan 1915) tarihinde yapılan bir başka aramada vilayet merkezinde 60’ı aşkın bomba, kutularla dinamit kapsülleri, kangallarla dinamit fitilleri, dinamit barutları, yüzlerce mavzer, mavzer tabancaları, çeşitli tiplerde tüfekler ve 1000’den fazla asker kaçağı ele geçirildi. Ermeni komitelerinin tüm bunlardan amaçladıkları ise, Rus orduları ilerledikleri takdirde, vilayette gerçekleştirecekleri bir Müslüman katliamı ile muhtemel Rus işgâlini kolaylaştırmaktı⁴²⁶.

Diyarbakır Ermenileri merkez vilayetin dışında bazı kazalarda da ufak tefek karışıklıklar çıkarmışlardı. Lice kazasında dükkanlarını kapayarak evlerine çekilen Ermeniler, Müslümanlar üzerine kurşun yağdırmaya başladılar. Olay sonucu 2 Müslüman şehit oldu. Silvan kazasında ise evlerinde mazgallar ve metrisler hazırladıktan sonra sokaklara dökülen Ermeniler, Müslümanları tahrik edici hareketlerde bulundular. Bundan sonra evlerine çekilerek, silahlarıyla beklemeye başladılar. Ancak onların tahmin ettiği gibi herhangi bir olay yaşanmadı. Nusaybin’de Ermeni ihtilâlciler tarafından çoğaltılıp dağıtılan (Ermenistan’ın 24 esas madde üzerine kurulduğunu belirten) zararlı bir mektup, Müslüman ahaliyi heyecanlandırıp, kaza asayişinin bozulmasına sebep oldu. Yine Palu, Çermik ve Ergani’de Müslümanları kışkırtan, camilere, mescitlere ve Müslümanlar üzerine ateş açan Ermeniler, bir takım huzur bozucu eylemlerde bulundular, fakat önemli bir hadise çıkaramadılar⁴²⁷.

I. Dünya Savaşı esnasında Ermenilerin Diyarbakır ve civarında yaptıkları ve Diyarbakır valisinin araştırması sonucu ortaya çıkan katliamları şöyle sıralamak mümkündür:

“*1.Silvan kazasına bağlı Başnik köyünde barınan Ermeni Derian Dono çetesi, 28 Haziran 1915 tarihinde Şeytan Kaya mevkiinde birkaç jandarmayla birlikte 500 katırcıyı bir*

⁴²⁶ *Ermeni Komitelerinin A’mâl ve...*, s. 239-240.

⁴²⁷ M. Hocaoğlu, *Aynı eser*, s. 237-238.

ırmaktan geçirmekte olan subay Hacı Hamid Efendi nezaretindeki konvoyu saldırmış ve büyük bir kısmını katletmiştir.

2.Lice kazasına bağlı Kum ve Sum köyleri yakınlarından geçen izinli Osmanlı askerleri, buralardaki Ermenilerin saldırısına uğramışlar, bıçaklanmışlar ve öldürülmüşlerdir.

3.Diyarbakır'ın Şark nahiyesine bağlı Arzaoğlu ve Şaniköy'deki eli silah tutan bütün Ermeniler, meşhur Hone'nin liderliğinde bir çete kurarak erkekleri cephede olan Hıdır İlyas köyündeki Müslümanlara saldırmışlar, kadınlarla çocukları Merseni çayına sürükleyerek kurşuna dizmişler ve süngülemişlerdir.

*4.Siverek-Urfa yolunda çalışan Ermeni işçiler isyan ederek jandarmaları katletmişler ve eşkıyalık yapmaya başlamışlardır. Karacataş'a ziyarete giden erkek ve kadınları tevkif etmişler ve onları 300 metreden hedef yaparak kurşuna dizmişlerdir.*⁴²⁸

4. Ma'muretü'l-Aziz Olayları

Ma'muretü'l-Aziz'de ilk Ermeni isyanı, 7 Kasım 1895 tarihinde Kesrik Köyü'nde Bağcıyan Kirkor adlı bir Ermeni'nin evinden açılan ateş sonucu Hacı Ali Rıza Efendi, Hoca Mustafa Efendi ve Bekir Efendizâde İsmail Bey'in yaralanmaları ile başlamıştı. Dükkanlarını kapatarak kilisede toplanan ve yoldan geçen Türkleri vurmaya başlayan Ermeni isyancılar, kendilerine herhangi bir karşılık verilmemesinden cesaret bularak daha da ileri gittiler. Aldıkları cesaretle Hüseyin Köyü'ne gelmekte olan bir müfrezeyi pusuya düşürdüler ve bir onbaşı ile birkaç askeri şehit ettiler. Gerginleşen ortamda Türklerin Ermenilere saldırısını önlemek isteyen güvenlik güçleri, zamanında aldıkları tedbirlerle muhtemel bir çatışmayı engellediler.

Bu olaydan sadece 2 gün sonra, yani 9 Kasım 1895 tarihinde Ermeniler Arapgir'de bir isyan başlattılar. Kısa zamanda çevreye yayılan isyanda Türk ve Ermeni ahali arasında yaşanan çatışmada karşılıklı kayıplar meydana geldi. Çatışma devam ettiği sırada Ermenilerin bölgede kasıtlı olarak çıkardığı yangınlar neticesinde pek çok ev, okul, cami, han, hamam ve resmî bina yandı. Bölgeye gelen güvenlik güçleri olaya müdahale etmekte gecikmedi. Ermenilere silahlarını bırakmaları yönünde yapılan sözlü müdahaleye, onlar çok sayıda Türk askerini şehit ederek karşılık verdiler. Askerlerin yanısıra kadınlar, çocuklar ve yaşlılar da Ermeni zulmünden nasiplerini alarak öldürüldüler⁴²⁹.

⁴²⁸ A. Süslü, *Aynı eser*, s. 82-83.

⁴²⁹ Ergünöz Akçora, "Harput'ta 20. yüzyıl başlarına kadar Türkler ile Ermeni toplumunun sosyo-ekonomik durumu ve Ermeni isyanları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 58 (İstanbul 1989), s. 199-200.

Malatya'da meydana gelen olaylar, 4 Kasım 1895 Pazartesi günü Puskıran Köyü'nden Hemo adında bir Müslümanın, traş olmak için Ehlican oğlu Serkis adında Ermeni bir berbere girmesiyle başlamıştır. Berber Serkis'in traş esnasında Hemo'yu ustura ile boğazından kesmek sûretiyle katletmesi üzerine kargaşalık çıkmıştır. Tüm Malatyalı Ermeniler, dükkanlarını kapatarak kilise ve evlerine çekildiler. Buralardan Müslüman ahali ile polis, jandarma ve askerlerin üzerine ateş açmaya başladılar. Uzunca bir zamandan beri tebaalığa yakışmayacak hareketlerde bulunan ve Müslümanları tahrik edici tavırlar sergileyen Ermeniler, bu isyanda, önceden biriktirdikleri cephanenin ateş alması sonucu şehirde büyük bir yangına da sebebiyet verdiler⁴³⁰.

Ma'muretü'l-Aziz vilayetindeki isyanlarına 1896 yılı boyunca da devam eden Ermeniler, bu kez isyan mahalli olarak Eğin'i seçmişlerdi. Gizlice evlerde ve kiliselerde buluşarak kendi aralarında toplantılar icra eden Ermenilerin bir isyan hazırlığı içerisinde oldukları anlaşıldı. Nitekim 13 Eylül 1896 tarihinde Köybaşı kilisesinde toplanan ve isyan kararı alan Ermeniler, çok geçmeden bu kararlarını eyleme dönüştürdüler. Dükkanlarını açmayan, evlerde ve kiliselerde silahlı olarak pusuya yatan Ermeniler, bölgeye gelen asker müfrezesine kurşun yağdırmak sûretiyle isyan başlattılar. Fakat asker ve ahalinin karşılık vermesi üzerine Sanduk Dağı civarına çekilmek zorunda kaldılar. Bu çekiliş esnasında yolda aşiretlerle de çatışmaya giren Ermeni çetecilerin çoğu hayatını kaybetti⁴³¹.

Yine Eğin'de, Osmanlı ordusuna gönderilmek için toplanan zahirenin bulunduğu ambarda, Ermeniler tarafından büyük bir yangın çıkarılmıştı. Filipos adındaki genç bir Ermeninin ambara yakın bir dükkanda başlattığı bu yangında hem dükkan hem de kendisi yandı. Söndürülen yangının ardından Filipos'un evinde bir araştırma yapıldı ve burada bulunan muhabere evrakından, failin bu suçu Eğin murahhasa vekilinin teşvikiyle gerçekleştirdiği anlaşıldı. Diğer Ermeni ahalinin ve bunların ruhani reislerinin evlerinde yapılan aramalarda ise 5000'i aşkın silah, 300 kadar bomba, 40 kilo bomba fitili, 200 paket dinamit, 5000 adet dinamit misketi bulundu. Yine Arapgir Ermeni murahhashanesinde de silah ve bombadan başka 2 kat derviş kıyafeti ele geçirildi. Bu derviş kıyafetleri, Ermenilerin eylemlerini gerçekleştirirken bunları giyerek, kendilerine Müslüman süsü verdiklerini hatırlara getirmektedir⁴³².

⁴³⁰ M. Hocaoğlu, *Aynı eser*, s. 244-245.

⁴³¹ E. Akçora, *Aynı makale*, s. 200.

⁴³² *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve...*, s. 238-239.

5. Bitlis Olayları

Yılın her mevsimi işlek ve sevkıyat için müsait olan Van-Diyarbakır-Halep-İskenderun yolu üzerinde bulunan Bitlis vilayeti, bu özelliğinden dolayı Ermeni komitelerinin Van'dan sonra en fazla önem verdiği bölge idi. Eski Ermeni isyanlarının vuku bulduğu Muş ve Talori gibi yerler de Bitlis vilayetinde bulunuyordu. Bu sebeple Ermeni komiteleri, teşkilâtlarını tayin ve idare maksadıyla en önemli adamlarını ve murahhaslarını, Ermeni patrikhanesi de en kıymetli papazlarını ve ruhanî reislerini bölücü faaliyetler için Bitlis'e gönderiyordu⁴³³.

Adını Ermeni isyanlarıyla duyuran Sason, dönemin mülkî teşkilâtına göre 100'den fazla köyüyle birlikte Bitlis vilayetine bağlı bir kaza idi. Muş'a 14 saat mesafedeki kaza, Mutki ve Garzan'ın yakınında bulunuyordu. Arazisi oldukça sarp ve dağınık olan Sason, bu nedenden dolayı hükümetin nüfuz ve etkisinden uzaktı. Bu da bölgede Ermenilerin neden yoğun bir faaliyette bulunduğunu açıklamaktadır⁴³⁴.

Esasında 1875 yılına kadar Sason'da fazla Ermeni yaşamıyordu. Bölgenin büyük bir kısmı Silvan aşiretlerinden Bekranlı aşiretinin yazlık yaylası durumundaydı. Fakat zamanla Ermeniler bazı aşiret ağalarına yanaşmak sûretiyle onların himâyesine girmeyi başardılar. Ancak asıl niyetleri sonradan anlaşıldı. Ermeniler Kızıl Kilise ve Çanlı Kilise manastırlarının fesatçı din adamlarıyla birlikte hareket edip Bekranlı aşiretini hükümete şikayet etmeye başladılar. Aşireti zalim ilân edip hayvanlarını yazın yaylaya sokmamaya başladılar. Ermeni papaz ve keşişlerin sözlerine inanan hükümet, Bekranlı aşiretinin yazın hayvanlarını yaylaya götürmelerini yasakladı. Böylece bölgenin tasarrufunu kendi ellerine geçiren Ermeniler nüfuslarını çoğaltmak için Muş ve Diyarbakır gibi yerlerden pek çok Ermeniye göç ettirip buraya yerleştirdiler. Öyle ki burada daha önceden 3 Ermeni köyü varken, bu sayı sonradan 14'e kadar yükseldi. Sayıları zaman geçtikçe artan Ermeniler, devlete vergi vermedikleri gibi bölgeye hiçbir devlet memurunu da sokmadılar. Buraya uğrayan memur ve jandarmaları döverek ve küfürler ederek kovdular. Yani bölge Ermenileri burada başlarına buyruk bir hayat sürdürmeye başladılar⁴³⁵.

Sason'da 1890 yılında ortaya çıkan Mihran Damadyan adlı bir Ermeni, bölgede 3 sene dolaşarak bir Ermeni ayaklanması çıkarabilmek için halk arasında çeşitli tahrik ve telkinlerde bulundu. Fakat kendisinden rahatsızlık duyan bazı Sasonlular, söz konusu Ermeniye hükümete ihbar ettiler. Yapılan takibat sonucu, Damadyan'ı 1893 yılında yakalayan hükümet, onu muhakeme etmek üzere İstanbul'a getirttiyse de İngilizlerin yoğun baskısı sonucu serbest

⁴³³ Aynı eser, s. 228.

⁴³⁴ M. Törehan Serdar, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Bitlis 1996, s. 98.

⁴³⁵ M. Hocoğlu, *Aynı eser*, s. 200.

bırakmak zorunda kaldı. Anlaşıldığı gibi, Mihran Damadyan bölgede bir isyan çıkaramadan yakalandı. Fakat onun başlattığı bu hareket yarım kalmayacak ve Sason'da, onun yakalanmasından sadece bir yıl sonra “*Ermeni Murat*” tarafından tamamlanacaktır⁴³⁶.

Asıl adı Hamparsun Boyacıyan⁴³⁷ olan Murat, bilhassa Muş, Diyarbakır ve Van'daki Ermeni papazlarının yardımıyla Sason ve Talori Ermenilerini isyana teşvik etmeye başladı. Tahriklerin ardından katliamlarına başlayan Boyacıyan, kendisine bağlı çetesiyle birlikte, Muş'a 2 saat uzaklıktaki Vilikan aşiretinin bulunduğu yaylayı basarak birkaç kişiyi öldürdü. Aşiretin mal ve eşyalarını talan etti. Sonrasında Bikrem ve Zadyan aşiretlerinden bazı kişileri de şehit ederek mallarını yağmaladı. Böylece Ermeni isyanı resmen başlamış oldu (8 Ağustos 1894). Ellerine geçirdikleri Müslümanları gözlerini oymak, kulaklarını kesmek ve karınlarını deşmek sûretiyle çeşitli işkencelere tâbi tutan Ermeniler, pek çok masum insanı öldürdüler. Hamile kadınlara bile olmayacak hakaretlerde bulundular. İslâm dinine ve Osmanlı Devleti'ne ağza alınmayacak küfürler eden isyancılar, Müslüman ahalinin boynuna haç takarak sokaklarda dolaştırmak küstahlığında da bulundular. İsyanı bastırmak üzere 27 Ağustos'ta harekete geçen askerî birlikler, asîlerin toplandığı Anduk Dağı'na yöneldiler. Askerlerin gücüne karşılık veremeyeceklerini anlayan asîler, çeteler halinde çevrede bulunan orman ve derelere sığındılar. Ancak bu kaçışları işe yaramadı. Yapılan keşif hareketi sonucu asîleri saklandıkları yerlerde yakalayan askerler, top atışlarının ardından eşkiyanın yarından fazlasını temizledi. Çarpışmada 1 yüzbaşı ve 4 asker şehit olurken 10 asker de yaralandı. 28 Ağustos'tan 5 Eylül'e kadar devam eden harekâttan sonra Talori'ye geçildi. Burada yakalanan 20 civarındaki silahlı Ermeni eşkiyanın itirafları sonucu, isyancıların başı Hamparsun Boyacıyan ve 10 arkadaşının Talori civarında bir mağarada saklandıkları anlaşıldı. Mağarayı kuşatan askerlerle çeteciler arasında yaşanan silahlı çatışma sonunda Hamparsun Boyacıyan ve arkadaşları teslim olmak zorunda kaldılar. 2 askerinin şehit olduğu ve 6 askerinin de yakalandığı çatışma sonunda ele geçirilen isyan lideri ile yandaşları yargılanmak üzere Muş'a sevk edildiler. Sason İsyanı⁴³⁸ sırasında Türk askerine sığınmış olan Ermeni ahaliye ise

⁴³⁶ *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve...*, s 163.

⁴³⁷ Kumkapı Ayaklanması'nın (15 Temmuz 1890) da elebaşlarından olan Hamparsun Boyacıyan, Tıbbiye'de 8 yıl eğitim gördükten sonra hükümetin araması üzerine Atina'ya kaçtı. Atina'dan Cenevre'ye geçen, daha sonra İskenderun üzerinden Diyarbakır'a gelen Boyacıyan, yanına aldığı 5 arkadaşıyla birlikte Talori bölgesine girdi. Kendinden önceki isyancı Damadyan'a destek olanların da yardımıyla, Ermeni ahaliye isyana teşvik etmeye başladı. Ermenilere Avrupa'dan geldiğini ve isyan ettikleri takdirde buraya İngiltere'den asker getireceğini vaat eden Boyacıyan, tüm Avrupalı devletlerin Ermeni isyanını desteklediklerini, bu sayede bağımsız bir Ermeni devleti kurabileceklerini söyledi. Bu propagandasıyla Şirik, Simal, Gülgüzar ve Hevenk gibi Ermeni köylerini kendisine bağlayan Boyacıyan, Muş, Kulp ve Silvan'dan da 3.000 kişiyi etrafına toplamayı başarmıştı (M. Hocaoğlu, *Aynı eser*, s. 201-202).

⁴³⁸ Ermenilerin Sason İsyanı'nı çıkarmasındaki birinci amaç, Avrupa kamuoyunun dikkatini kendileri üzerine çekebilme idi. General Mayewski de bu konuda hemfikiridir: “...*Sason olayı bütün Avrupa'yı uyandırdı ve Türkiye iç siyasetine Avrupa müdahalesinin en birinci sebebini teşkil etti. Her yerde bundan bahsedilerek en*

isyancıların yaptıkları zûlmün aksine, yiyecek verilmiş ve kendileri hiçbir kötü muamelede bulunulmamıştı⁴³⁹. İsyân sırasında zarar gören Ermeni ahaliye yardım etmek isteyen yalnızca Osmanlı idaresi değildi. Ruslar da bölge Ermenilerine bu yönde bir yardımda bulunmak istediler. Bu maksatla Rusya, Kafkasya Ermenileri tarafından toplanan parayla Sason'daki Ermenilere zahire alınması, alınan zahirenin de Rusya'nın Bitlis konsolosu aracılığıyla ihtiyaç sahiplerine dağıtılması talebinde bulundu. Fakat Osmanlı yönetimi, Ermenilere hariçten yapılacak her hangi bir yardımı müsamaha ile karşılamanın doğru olmayacağı düşüncesiyle, bu talebi hoş karşılamadı⁴⁴⁰.

1895 yılında Bitlis'te yine Ermenilerin çıkardığı başka bir hadisede, öncekilerin aksine Ermeni din adamları ve komitelerden ziyade, misyonerlerin önemli rol oynadığı göze çarpar. Corc Nab adında Bitlisli bir Ermeni tarafından Bitlis'te kurulan Amerikan Misyoner Okulu, yetiştirdiği Ermeni gençlerine isyankâr ve bölücü fikirler aşıliyordu. Bunların etkisinde kalan Ermeniler de devletin kanun ve nizamlarına aykırı davranmakta bir sakınca görmüyorlardı. Hınçakyan Komitesi fedailerinin de kışkırtmasıyla, devlet dairelerinde görevli memurların işlerine gitmesine engel olmaya çalışan Ermeniler, 25 Ekim Cuma günü silahlı eylemlerine başladılar. Müslüman ahalinin Cuma namazında olduğu bir sırada, yukarıda bahsedilen Protestan misyoner okulunda çan çalınarak verilen işaret üzerine, Ermeniler evlerine çekildi. İkinci çan sesinden sonra ise dükkanlar kapatıldı, yollara barikatlar kuruldu ve camide ibadet eden Müslüman ahali ablukaya alındı. Durumdan haberdar olan cami ahali, dışarıya çıktığında Ermenilerin silahlı saldırısı ile karşılaştı. Askerlerin müdahalesiyle hadiseler kısa zamanda bastırıldı ve olaylara sebebiyet veren misyoner okulun kurucusu Corc Nab tutuklandı⁴⁴¹.

1895-96 yıllarında Anadolu'nun hemen her bölgesinde isyanlar çıkartan, son olarak da İstanbul'daki Osmanlı Bankası'na⁴⁴² baskın düzenleyen Ermeniler, bu baskının fiyaskoyla

---

korkunç şekilde tasvir edildi. Dersaadet yabancı devlet sefirlerinin ayrımıyla 1894 senesi bilhassa Türklerden oluşan bir komisyon oluşturuldu. Memlekette soruşturma yapmaya memur edildi. Bu komisyona üye olmadan Erzurum'da konsolosları bulunan devletlerden de dinleyici sıfatıyla aşağıdaki memurlar tayin olundu: Vilberet (Fransız), Perja Valiski (Rus), Cibiley (İngiliz)...” (W. Mayewski, Aynı eser, s. 125).

⁴³⁹ M. T. Serdar, *Aynı eser*, s. 100-102.

⁴⁴⁰ BOA, *A.MKT.MHM.*, 689/4.

⁴⁴¹ Ali Karaca, *Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993, s. 66-67.

⁴⁴² İngiltere, kendi dostluğundan yüz çevirip yavaş yavaş Rusya ve Almanya'ya meyletmeye başlayan Osmanlı Devleti'nin bu hareketinden son derece hoşnutsuzdu. Bu sebeple başta Ermeniler olmak üzere Anadolu'daki Hıristiyan ahalinin hâmilğine soyundu. Ermeniler lehine yapılması vaat edilen ıslahatların bir türlü gerçekleşmemesini bahane ederek, ihtilâlcî Ermeni komitelerini kışkırtmaya başladı. Zaten bu komitelerin başları da Londra'da bulunuyordu. Ermeniler de, hem bağımsız Ermenistan yolunda en büyük engel olarak gördükleri Türklerden intikam almak, hem de Avrupalı devletlerin desteğine mahzar olabilmek maksadıyla 26 Ağustos 1896 tarihinde İstanbul'daki Osmanlı Bankası'na taarruzda bulundular. Taarruzda bulunanlar, şehre dışarıdan gelmiş, silahlı ve ihtilâl komitelerine mensup 20 kadar Ermeni idi. Bunlar bankayı koruyan muhafızları öldürdükten sonra kapıları kırmak sûretiyle içeriye girdiler. Bundan sonra olayı duyan ve galeyana gelen İstanbul

neticelenmesinin ardından dağılan kuvvetlerini tek bir yerde toplamaya karar verdiler. Bu toplanma için kendilerine en uygun yer ise coğrafi özellikleri itibarıyla Sason ve Talori bölgesi idi. Bu nedenle Taşnak Komitesi, sözü edilen bölgede ikinci bir defa isyan çıkarma hazırlıklarına başladı⁴⁴³.

Aslında komite faaliyetleri olmadığı zamanlarda Bitlis ve civarındaki Müslüman ve Ermeni ahali gayet iyi geçiniyordu. Birkaç tanesi dışında diğer bütün Ermeni köylerindeki Ermeniler, Ermenice değil Türkçe konuşuyordu. Ayrıca iki taraf birbirinin hukukuna son derece riayet ediyor, bölgede barış ve huzur ortamı hüküm sürüyordu. Fakat özellikle Rusların kışkırtması ve Amerika ile Avrupa'ya çalışmaya giden, ardından memleketlerine geri dönen Ermenilerin propagandaları neticesinde, Müslümanlarla Ermeniler arasında tesis edilmiş olan iyi münasebetler bozuldu. Bölgeye Kafkas, İran ve Trabzon yoluyla Rusya'dan, İskenderun yoluyla ise Mısır ve Amerika'dan çok sayıda silah ve bomba getirildi. Bu sayede Ermeniler her zamankinden fazla cephaneye sahip oldu. Öyle ki, buradaki Müslüman halkın elinde yalnızca basit çifte, tüfek ve tabanca bulunurken, Ermeniler yüzlerce ateşli Rus mavzerlerine, çeşitli tipte kuvvetli tabancalara ve bombalara sahip bulunuyordu. Elleriindeki bu kadar silahla birlikte, bölgede sürekli olay çıkartan ve Müslüman ahaliyi sebepsiz yere katleden de hep Ermeniler oldu⁴⁴⁴.

İşte bu silahlı Ermenilerin Bitlis'te çıkardıkları olaylardan biri, ilki 1894 yılında yaşanan II. Sason İsyanı'dır. 1895 yılı ilkbaharında Antranik, Hrayr, Serop gibi çetecilerin liderliğinde, bazı Ermeni çetelerinin Kafkasya ve İran'dan Osmanlı topraklarına geçmesini müteakip, 1897 yılında Ermeni komiteleri Sason ve Muş havalisine geldiler. Bölgeye yerleşen bu komiteciler daha sonra isyanın nasıl gerçekleşeceğini planlamaya başladılar. Taşnakların 1898 yılındaki kongrelerinde Sason'un faaliyet merkezi seçilmesinin ardından buraya silah ve cephane yığılmasına karar verildi. Kararın ardından Sason'a 1.500 silah ve külliyetli miktarda mühimmat sevk edildiği gibi ayrıca 300.000 rublelik bir tahsisat ayrıldı. İsyanı Ahlatlı Ermeni Serop⁴⁴⁵ yönetecekti. Kendisinin faaliyet alanı Bitlis, Ahlat, Sason ve Muş civarı idi. Serop'un rakipleri tarafından öldürülmesinden sonra yerini Antranik aldı⁴⁴⁶.

---

halkı ile Ermeniler arasında çatışmalar vuku buldu. Olay, büyük devletlerin müdahalesiyle halledildi ve olayın faileri yine bu devletlerin elçileri vasıtasıyla şehirden uzaklaştırıldı (E. Z. Karal, *Aynı eser*, s. 143-144).

⁴⁴³ M. Hocaoğlu, *Aynı eser*, s. 376.

⁴⁴⁴ *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve ...*, s. 229.

⁴⁴⁵ Bu çete lideri hakkında General Mayewski şunları bildirmektedir: "*Van ilinden sonra Ermeni meselesi Bitlis ilinin Sason, Muş tarafında alevlendi. 1898 ve 1899 seneleri buralarda Serop Çetesi nam aldı. İşte yalnız bu Ermeni bilhassa milliyet davasıyla isyan eden yegâne bir çete reisidir. Türkler bunu "Serop Paşa" diye adlandırmışlardı. Bu adam, bütün komitelerin haricinde hareket ederek bunlarla hiçbir şekilde temas etmeyi istemedi. Ne Londra'ya tanır, ne Paris'i bilir. Bunun mesleği Ermeni meselesinde yağmakârlık eden Kürt ve Türklerden intikam almaktır. Bunun doğum yeri Nemrut Dağı'nın yamacındaki Sukurat Köyü'dür. Adı geçen*

1899 yılından 1905 yılına dek süren II. Sason İsyanı'nı⁴⁴⁷ Ermeni çete reisi Antranik idare etti⁴⁴⁸. 1901 yılında Muş'ta ortaya çıkan Antranik ve çetesi, bu şehrin doğusunda bulunan Surp Arakel Manastırı'nı zaptetti ve burayı kendi harekâtları için adetâ müstahkem bir mevki haline getirdi. O sıralarda Muş civarındaki askerî birliklerin Başkumandanı olan Mehmet Ali Paşa'ya, bu çetenin yakalanması hususunda İstanbul'dan bir emir geldi. Gelen emirde Surp Arakel manastırında saklanan Antranik ve yandaşlarının derhal yakalanması, fakat aynı manastırda bulunan kadın, çocuk, köylü ve papazların zarar görmemesi bildiriliyordu. Bu nedenle Mehmet Ali Paşa ve askerleri manastıra açıktan saldırmak yerine, sadece buranın etrafını sarmakla yetindi. Böylece, kuşatılan ve açlığa terk edilen manastırın teslim olacağı düşünülüyordu. Ancak mevsimin kış olması ve devamlı yağan kar neticesinde, manastırı saran askerler arasında donarak ölme vak'aları görülmeye başlandı. Başkumandan Mehmet Ali Paşa ise manastıra hücum etmek için hükümetten istediği izni bir türlü alamıyordu. Beklenen izin gelmediği sürece, soğuk ve don yüzünden pek çok asker hayatını kaybetti. Harekât boyunca Ermeni çetesinin kaybı sadece 4 kişi olurken, Türk tarafından 12 asker ve 2 subay şehit oldu. Ayrıca tifodan her gün 20-30 asker ölüyordu. Sonunda Antranik ve çetesi, 9 Aralık gecesi yaşanan şiddetli bir kar fırtınasından istifade ile manastırdan kaçmayı ve izlerini kaybettirmeyi başardı. Muhasaranın başarısızlıkla sonuçlanmasına, emri altındaki askerlerin soğuktan donarak ölmesine ve buna rağmen hükümetten hücum emrinin gelmemesine fazlasıyla üzülen Mehmet Ali Paşa, Erzurum'a döndükten sonra üzüntüsünden hastalanarak vefat etti⁴⁴⁹.

Sason Talori'de yaşanan hadiseler, tam da Ermenilerin istediği şekilde Avrupa basınına yansımıştır. Almanya'da yayınlanan bazı gazeteler olayları, taraflı ve tamamen Osmanlı Devleti'ni suçlayıcı bir üslûpla, kamuoyuna şöyle yansıtmışlardır: *“Türklerin reddiyesi bundan ibarettir. Vaktiyle Merzifon ve Yozgat vukuatını takbîh etmiştik. Halbuki Talori vak'ası onlara makis olamaz. Köylü Ermenilerin açıktan açığa Hükümet-i Osmaniye'ye karşı isyan ile son dereceye değin döğüşmeleri iddia olunduğu gibi yalnız bir ecnebi müfsidinin teşvikâtı üzerine olamayacağı bedihî olup bunun gayet ciddi esbaba mebnî bulunması şüphesizdir. Esbab-ı mezkûre evveleminde Kürtlerin tecavüzatı ve sonra tekalif-i gayr-i muhikk tarhi ile kaht u galâdır. Hatta şu son iki sebep Kürtlerin dahi Ermenilere iltihakını mûcib olmuştur. Sason vak'asına dair ma'lûmât-ı mufasssala yoktur. Maamafih mesele-i*

---

daima çoluk çocuğuyla, çetesiyle beraber gezen ve vücutça gayet kuvvetli ve cesur olup bu havalice pek şöhet kazanmıştır.” (W. Mayewski, *Aynı eser*, s. 76-77).

⁴⁴⁶ A. A. Gazigiray, *Aynı eser*, s. 190-191.

⁴⁴⁷ M. Hocaoglu, *Aynı eser*, s. 396.

⁴⁴⁸ A. A. Gazigiray, *Aynı eser*, s. 191.

⁴⁴⁹ W. Mayewsky, *Aynı eser*, s. 82-83; A. A. Gazigiray, *Aynı eser*, s. 191.

mezkûre hakikatının zahir ihracını Hükümet-i Seniyye'nin gönderdiği komisyondan bekleyemeyiz. Bu keyfiyet tahkiki muhtelit bir Avrupa komisyonuna havale olunmalıdır. Eğer Bâbiâli gazeteler vasıtasıyla ilân ettirdiği son güzerân vak'anın doğru olduğuna kâni ise ne sebebe mebnî bu babda tereddüt ediyor? Havalı-i mezkûrenin bâdî-i esef hali yeni bir şey değildir. Biz Hükümet-i Osmaniye'nin iyiliğini isteriz. Binaenaleyh bir ecnebi devletin ileride vuku bulacak müdahalesine meydan vermemek için ahval-i hâzıranın tebdil ve islahına hükümet-i müşarunileyha gayret ve himmet etmelidir'⁴⁵⁰

1904 yılında Bitlis'e tâbi Ahlat'ta meydana gelen müsademede ise 2 Ermeni firarî yaralanmıştı. Van gölündeki Akdamar adasında abluka altına alınmışken firar eden ve Ahlat kazasının Atabağ (?) köyü yakınlarına gelen Ermeni çeteciler, burada nizamiye müfrezesinden 1 çavuş, 1 onbaşı ve 2 askere tesadüf ettiler. İki taraf arasında yaşanan çatışmada 2 Ermeni yaralandı, diğerleri ise gecenin karanlığından istifade ile kaçtılar. Yaralanan Ermenilerden birinin üzerinden çıkan 225 adet mavzer fişegi, bunların ne kadar donanımlı ve çatışmaya hazırlıklı olduklarını göstermesi bakımından önemlidir⁴⁵¹.

6. Van Olayları

Ermenilerin Bitlis'le birlikte nüfusça en kalabalık olduklarını iddia ettikleri vilayet Van idi. Bütünüyle gerçeğe aykırı olan bu iddiaların aksine, Ermeniler bu vilayette Hakkari ve ona bağlı yerlerde toplam nüfusun 1/4'ini, merkez Van ve civarında ise 1/3'ini geçemiyorlardı. Sayıca azınlıkta bulunan Van Ermenilerinin iktisadî durumları ise Türk nüfusa oranla oldukça iyiydi. Vilayetin en küçük köyüne kadar ticareti ellerinde bulunduruyorlardı. Müslümanlardan Ermeni tüccarının maiyetinde çalışanlar dahi vardı⁴⁵².

Van aynı zamanda Ermeni ihtilâl komitelerinin en önemli merkezlerinden biri idi. İlk ihtilâlcî Ermeni örgütü olan “Kurtuluş Birliği”, 3 Mart 1872'de burada kurulmuş, böylece Kafkasya'daki Rus idaresi ile bağlantı sağlanmıştı. Yine gizli bir Ermeni ihtilâl örgütü olan “Kara Haç”⁴⁵³ 1878 yılında Van'da teşkilâtlanmıştı. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren burada Ermenice gazete çıkarılmaya başlanması, manastırlarda icra edilen gizli faaliyetler, misyonerler tarafından açılan okul, hastane, yetimhane gibi kurumlar, ileriki bir tarihte bölgede çıkacak Ermeni isyanlarında büyük pay sahibi olacaklardı⁴⁵⁴.

⁴⁵⁰ BOA, Y.PRK.EŞA., 20/86.

⁴⁵¹ BOA, Y.A.HUS., 477/152.

⁴⁵² *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve...*, s. 255-256.

⁴⁵³ “Kara Haç” adı, üyeleri arasında sır saklayamayanların, ihanet edenlerin isimleri üzerine bir kara haç işareti çekilerek idama mahkûm edilmelerinden geliyordu (Bekir Koçlar, “Tarihte Van (XVIII.-XIX. yüzyıllar)”, *Van Kütüğü*, Ankara 1993, s. 120).

⁴⁵⁴ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 60.

Kafkasya ve İran sınırında bulunan Van vilayeti, serhat şehri olmasından dolayı stratejik bir öneme sahipti. Ayrıca İran sınırı üzerinde bulunan bekçi kuleleri ve gümrük daireleri, vilayetin daima gözlem altında bulunmasına sebep oluyordu. Bundan faydalanan Ermeni çeteleri, İran sınırı vasıtasıyla Van'a çok miktarda silah ve cephane yığmayı başarmışlardı⁴⁵⁵. Çevrede sığınmaya müsait mağaraların varlığı ve “*Van Bahçeliği*” denilen yerde bir Ermeni mahallesinin bulunması, Ermenilerin Van şehrinde fesatlık çıkarmaları için uygun ortamı sağlıyordu⁴⁵⁶.

Komitelerin yanı sıra, bölgeye yurt dışından gelen ve sözde arkeolojik gezi ve incelemelerde bulunan Alman, İngiliz, Fransız ve diğer milletlerden seyyahlar, Ermeni ahali arasında sürekli propaganda yapmışlardır. Bilimsel araştırma adı altında Van'a gelen yabancı arkeolog, tarihçi ve misyonerler, hemen her fırsatta Ermenilerin haklarını korumaya ve onları isyana hazırlamaya başladılar. Bunlardan başka, Mıgırdıç Hrimyan⁴⁵⁷ adlı bir Ermeni papazı da Ermenileri sürekli olarak isyana kışkırtıyordu. Avrupa'da eğitim gören ve daha sonra Amerika'ya giden Hrimyan, buralarda ihtilâlcî fikirlerinin olgunlaşmasının ardından Van'da faaliyetlerine başladı. Esaslı ve programlı bir şekilde çalışan Hrimyan, ilk olarak Ermenilerin eğitim işine el attı. Kurduğu matbaa sayesinde Ermenilerin millî hislerini açığa çıkartan ve bu hisleri kabartan yayınlar yapan Hrimyan, bundan sonra Ermeni kilise ve okullarında isyan propagandalarına hız verdi. Mıgırdıç Hrimyan'a ek olarak Van'daki Ermeni komitelerini ve ayaklanmalarını destekleyen bir başka kişi de, İngiliz Konsolosu Binbaşı Wilyams olmuştur. Binbaşı Wilyams, kurduğu “*Fakir Severler Cemiyeti*”⁴⁵⁸ ile bölge Ermenilerini maddî yönden

⁴⁵⁵ Yapılan araştırmalar sonucu İran ve Kafkasya'dan Van'a gelen Ermeni komitelerinin 3 ayrı yol tâkip ettikleri ve bu yollar vasıtasıyla Van'a çok sayıda silah ve mühimmat soktukları anlaşılmıştır. Birinci yol; Revan'dan hareketle Ah, Payecik Köyü, Karadere, Yezidi Derveli, İsa Bey ve Kozluca Dağı tâkip edilerek Van'a ulaşan yol. Komiteler bu yolu 4 gecede almaktaydı. İkinci yol; İran'ın Van Köyü'nden hareketle sırasıyla Avrin Dağı, Gireberan Dağı, Ahta Dağı, Arkav Dağı'ndan gidilerek Van'a ulaşılan yol. 5 gece sürmekteydi. Üçüncü yol; İran'ın Hukanvan ve Kalasar köylerinden hareketle Duşvan Deresi'ne, Karahisar Abdullah Ağılı'na, Sultan Yaylası'na Ereğ Dağı'na ve buradan da Van'a ulaşan yol. Bu güzergâh da 4 gece sürmekteydi. Gündüz gizlenen, yollarına gece devam eden Ermeni komiteleri, bu yolların dışında başka yolları izleyerek de Van'a ulaşabilmekteydiler (A. Karaca, *Aynı eser*, s. 129-131).

⁴⁵⁶ C. Çakaloğlu, *Aynı tez*, s. 210-211.

⁴⁵⁷ Osmanlı toprakları üzerinde muhtar bir Ermenistan kurulması düşüncesinin mimarlarından biri olan Mıgırdıç Hrimyan, 1820 yılında Van'da dünyaya geldi. 1854 yılında 34 yaşında iken “*Vartabed*” derecesiyle Akdamar Ermeni Kilisesi'ne intisab etti. 1858 yılında Van'da ve 1863 yılında Muş'ta kurduğu matbaalarla, Ermeni bağımsızlığını savunan yayınlar neşretmeye başladı. 1869 yılında Ermeni Patriği seçilen Hrimyan, “*Ermeni Milleti Nizâmnâmesi'ni tekrar tetkik ve vilayetlerin arzusuna ve ihtiyaçlarına göre tâdil ettirmek*” ve “*İstanbul Ermeniliğinin, meclisin ve hükümetin gözlerini Ermenistan'a çevirmek*” konularında çalışmaya başladı. Hâlâ Osmanlı'ya sâdik olan banker, sarraf ve devlet memurlarının kendisine cephe alması üzerine Hrimyan 1873 yılında patriklik görevinden istifa etti. Onun bıraktığı görevi, yerine geçen Patrik Nerses Varjabedyan (1874-1884) devam ettirmiştir (E. İltar, *Aynı eser*, s. 34-36).

⁴⁵⁸ Bu cemiyetin çalışmaları hakkında General Mayewski şunları söylemektedir: “...*Van'daki Amerikan misyoner cemiyetinin çalışmaları artmaya başladı. Çünkü tüm gizli toplananlarla Londra'dan İngiliz Konsultosu aracılığıyla toplanmış paralar buraya geliyor ve buradan da güya Fukaraperver (Fakirsever) Cemiyeti maskesi altında lâzım gelenlere dağıtılıyor ve bu bahane ile daha 1895 senesi sonundan beri birçok Ermeni Van'da*

destekledi. Bu haliyle cemiyet, 1896 yılında meydana gelen Ermeni isyanında önemli bir rol oynadı. Amerikan misyonerleri de 3 ayrı yerde açtıkları fırınlar vasıtasıyla, Ermenilere bedava ekmek ve para dağıttılar. Bunu duyan çok sayıda Ermeni, civar köylerden akın akın Van'a gelmeye başladı. Ayrıca Amerika'dan ihtilâli kışkırtmak için bölge Ermenilerine gazeteler gönderilmiştir⁴⁵⁹.

Komiteler, yabancı devlet görevlileri ve elçileri ile misyonerler, Van Ermenilerini fikrî yönden olduğu kadar, eylem bakımından da çıkacak isyana karşı hazırlamışlardı. Ferik Sadettin Paşa ve Şemsi Paşa başkanlığında bölgeye gelen teftiş heyeti, bu hazırladıkları raporla Ermenilerin isyan planlarını gözler önüne sermişlerdir: *“Evvelce de ispatlandığı üzere, bu olaylar önceden hazırlanmış isyan ve ihtilâl olduğundan, Ermeniler olaylara devamla akşamı Ereğ kilisesinden Haçboğaz, oradan Tepebaşı'na kadar olan geniş cadde ve Norşin Mahallesi'ne giden İt Sokağı üzerindeki evleri Protestan misyonerlerin karargâhına ve oradan Tazekeriz ve Dere kilisesine kadar olan yerlerdeki büyük evlerin pencerelerini kerpiçler ile örerek ve damların kenarlarına kerpiçten siperler yaparak, evlerin kerpiçten yapılmış duvarlarını özel yapılmış burgularla delip, tüfenk mazgalları yapmışlar ve ev kapılarını aradan kerpiçle örerek tahkim etmiş oldukları gibi ev kapılarının önüne kalın ağaçlar yerleştirip, neferlik siperler ve esasen yol kenarlarındaki ağaçları da kesip yollar üzerine devirerek barikatlar yapmışlardır. Bunları, ancak mükemmel bir kurmay subayın yapabileceği bu yerleri, Ermeniler müstahkem bir mevki haline getirmişlerdir.”*⁴⁶⁰

Van vilayetinde 1896 yılında meydana gelen Ermeni isyanının öncesinde de bir takım kıpırdanmalar yaşanmıştı. 1888 yılında Akdamar Kilisesi Piskoposunun tahriki ile meydana gelen ufak çaplı ayaklanma, fazla büyümeden ve kan dökülmeden bastırıldı. Bu olaydan sonra Ermeniler asıl isyan için hazırlanmaya başladı. Komitelerin, Ermeni ahaliden para toplamak sûretiyle satın aldığı silah ve mühimmat, şehre yığılmaya başlandı. İsyanı idare edecek olan elebaşları da Rusya ve İran sınırından geçerek, şehre vardılar⁴⁶¹. Tüm bu hazırlıkların ardından, Van vilayetinde vuku bulan Ermeni isyanı şu şekilde meydana gelmiştir: 1896 yılının 14 Haziran'ı 15 Haziran'a bağlayan gecesi, şehre birbuçuk saat mesafede devriye

---

toplanmaya başlıyordu. Bununla birlikte İngilizler para yardımı ile henüz Ermenilere taraftar olduklarını göstermeye çalıştıkları bir sırada Van Ermenileri İngiltere'nin Ermeni kanını Van samanından daha ucuz almakta olduğunu açıktan açığa söylüyorlardı. Yardım için buraya toplanan Ermeniler arasında gerçi günlük paraya muhtaç olanlar var idiyse de bir kısmı durumlarını gizlemek kasdıyla kötü giyinerek burada toplandıkları, bir müddet sonra hükümetin dikkatlerini üzerlerinde toplayarak burada bütün Ermenilerin toplanması mutlaka kesin bir mesele hazırladıklarına delalet eder fikri hasil oldu...” (W. Mayewski, Aynı eser, s. 49).

⁴⁵⁹ Faiz Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezâlimi (1895-1920)*, Ankara 1985, s. 11-13.

⁴⁶⁰ Ergünöz Akçora, “Ermenilerin çıkarmış oldukları Van İsyanı (1896) hakkında Sadettin Paşa'nın raporu”, *Genelkurmay Başkanlığı Beşinci Askerî Tarih Semineri'ne Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 1997, s. 247.

⁴⁶¹ A. A. Gazigiray, *Aynı eser*, s. 178.

gezen askerlere bir Ermeni çetesi tarafından ateş açıldı. Yaşanan çatışmada 2 asker ağır şekilde yaralandı. Aynı gece bağlık kesimdeki Ermeni evlerinden açılan ateş, şehir içindeki Ermeni evlerine de sirayet etti. Bazı eşkıyaların Müslüman evlerine saldırması üzerine olaylar büyüdü. Bölgeye sevk edilen taburlar ve devriye müfrezeleri ile alınan tedbirler sonunda şehir içindeki olaylar kontrol altına alındı. Ancak şehir dışındaki Ermeniler isyana devam ettiler.

16 Haziran günü tekrar başlayan olaylar akşama kadar sürdü. Şehir merkezindeki olaylar Adilcevaz ve Erciş gibi kazalara da sıçradı⁴⁶². 9 gün devam eden Van İsyanı, Erzincan'da bulunan Zeki Paşa tarafından gönderilen 20 tabur asker ve alınan diğer tedbirler neticesinde 24 Haziran 1896 tarihinde kontrol altına alındı. Yaşanan olaylarda 1 kurmay yüzbaşı ve 3 teğmen Ermeniler tarafından şehit edilirken, Müslüman ahaliden 340 kişi öldü ve 260 kişi yaralandı. Ermeni tarafından ise 219 kişi öldü, 60 kişi de yaralandı⁴⁶³. Eylül ayında tekrar isyana kalkışan Ermenilerin bu hareketleri, büyük oranda Ekim ayı sonunda bastırılabilmiştir. Yaklaşık 5 ay devam eden Van Ermenilerinin isyanı, tam anlamıyla bitmemiştir. 1897 yılında da faaliyetlerini sürdüren Ermeniler, 1915 yılında Van'da ikinci büyük isyanlarını çıkarmışlar⁴⁶⁴ ve bu isyanda çok sayıda masum Müslüman ahaliyi acımasızca katletmişlerdir⁴⁶⁵.

Esasında Van'da meydana gelen bu isyan hareketlerini, tüm Vanlı Ermenilere mâl etmek doğru sayılmaz. Zira vilayetteki Ermenilerin bir kısmı çete faaliyetlerini onaylamıyor ve Ermenilerin eski günlerde olduğu gibi Müslüman ahali ile bir arada ve huzur içerisinde yaşamalarını istiyordu. Vanlı Ermeniler, olayların en yoğun olduğu zamanlarda hükümete gönderdikleri bir telgrafla, hâlâ devletlerine sâdik olduklarını, manastır ve kiliselerde devletleri için dua ettiklerini dile getirerek, bu konudaki samimiyetlerini ortaya koymuşlardır⁴⁶⁶.

⁴⁶² Adilcevaz kazasında sabah saatlerinden öğleye kadar yaşanan çatışmalarda Müslüman ahaliden 2 şehit, 3 yaralı verilmiş, Ermenilerden 31 ölü, 2 yaralı olmuş, 2 köyde 5 ev yanmıştı. Erciş'te ise, evlere barikat kurmuş Ermeni çetelerin yoldan geçen Müslümanlar üzerine ateş açmasıyla başlayan ve aralıklarla 18 gün devam eden olaylarda Müslümanlardan 6 şehit ve 8 yaralı, Ermeni çetecilerinden 27 ölü ve 4 yaralı verilmişti. Adilcevaz ve Erciş'in dışında, Van vilayetine bağlı Karçıkan, Bargiri, Meks (Müküs), Erçek, Şatak (Çatak), Gevaş, Mahmudi ve Elbak kazalarında da yine Ermeniler tarafından çıkarılmış çeşitli olaylar meydana gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Akçora, "Ermenilerin çıkarmış oldukları...", s. 251-252.

⁴⁶³ C. Çakaloğlu, *Aynı tez*, s. 211-212.

⁴⁶⁴ İkinci Van İsyanı (1915)'nin ayrıntıları için bkz. Şenol Kantarcı, "Van'da Ermeni isyanları (1896-1915)", *Ermeni Araştırmaları*, sayı 5 (Ankara 2002), s. 138-167.

⁴⁶⁵ Ermenilerin 1915 yılında çıkardıkları Van İsyanı'nda, masum ahaliye karşı yürüttüğü katliam hareketlerinin ayrıntıları için bkz. Azmi Süslü, "Van-Zeve'deki Türk katliamı", *Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1990, s. 27-35; Ergünöz Akçora, "Yaşayanların diliyle Van ve çevresinde Ermeni mezalimi", *Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1990, s. 147-169; Hüseyin Çelik, "1915 görgü tanıklarınca Van ve çevresinde Ermeni olayları", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Ankara 2002, s. 85-104.

⁴⁶⁶ BOA, *Y.A.HUS.*, 492/88.

C. İsyandar Karşısında Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler

Etnik ve dinî yönden Müslümanlarla Hıristiyan Ermenilerin bir arada yaşadığı Doğu Anadolu, özellikle II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) devletten ayrılma eğilimleri gösteren Ermeni tebaanın şiddetli isyan hareketlerine sahne olmuştur. Bağımsız bir devlet kurma hayallerine kapılan Ermeniler, Amerika, İngiltere ve Fransa gibi yabancı devletlerin de tahriklerinden etkilenerek İstanbul'u dinlememeye başladılar. Merkezî otoritenin kuvvetlenmesine bu şekilde engel olan yabancı devletler, açtıkları misyoner okulları ve kolejler yoluyla kışkırttıkları Ermenilerin, Doğu Anadolu'da yıkıcı faaliyetlerde bulunmalarına sebep oluyorlardı. Bu olumsuz şartlar altında Sultan II. Abdülhamid, kendi merkeziyetçi-İslâmcı-dengeci-reformcu devlet anlayışıyla, Doğu Anadolu'da bir politika takip etmeye başlamıştır. Kimi zaman sert, kimi zaman da ılımlı ve dengeli bir şekilde ortaya çıkan bu politikayla II. Abdülhamid'in hedefi, Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulmasını engellemek ve bu bölgeyi Osmanlı Devleti sınırları içerisinde tutabilmektir. II. Abdülhamid'in hedefine ulaşmaktaki vasıtalarından birisi Hamidiye Süvari Alayları olmuştur. Alayların kuruluşu tamamen Ermenilerin bölgedeki taşkınlıklarına bağlanamaz⁴⁶⁷. Fakat Hamidiye Süvari Alayları'nın bir görevi de *“Ermenilerin faaliyetlerine engel olmak ve Müslüman halkla Ermeniler arasında güç dengesini temin etmek”* ti. Hamidiye Alayları yoluyla Müslüman halkı örgütlendirmek, silahlandırmak ve Ermenilere karşı hazırlıklı tutmak düşüncesinde olan II. Abdülhamid, böylece kuvvet dengesini kurarak olası bir Ermeni isyanını engellemeyi amaçlıyordu. Nitekim 1891 yılından sonra Ermeniler, sürekli olarak Hamidiye Alayları'nın dağılmasını istemişlerdir. Bu ise, zaman zaman Ermeni olaylarına adları karışan Hamidiye Alayları'nın Ermeni ayaklanmalarına karşı da kurulduğu fikrini kuvvetlendirmektedir⁴⁶⁸.

Aslında Hamidiye Süvari Alayları'nın seferber hale getirilmesi ancak padişah iradesi ile mümkün olabildiğinden, alayların Ermeni isyanlarının bastırılması amacıyla hemen harekete geçemediği bir gerçektir. Bu nedenle alaylar, 1908 yılına kadar olan süreçte meydana gelen Ermeni isyanlarından sadece I. Sason İsyanı'na (1894) müdahale edebilmişti. Fakat olay mahalline gönderilen kuvvetler sadece yarım alaylık bir asker grubu olup bunlarda isyan bölgesine gönderilmemiş ve buradan sevk edilen nizamiye kuvvetlerinin yerini tutmak

⁴⁶⁷ Hamidiye Süvari Alayları'nın kuruluşunu gerçekleştiren diğer sebepler şöyle sıralanabilir:

1. Merkezî otoriteyi sağlamak.
2. Doğu Anadolu'da devletin etkin olabileceği yeni bir sosyo-politik denge kurmak.
3. Aşiretlerden askerî güç olarak faydalanmak.
4. Rusların saldırısından ve İngiliz politikasından Doğu Anadolu'yu korumak.
5. Pan-islamizm politikasını yürütmek (B. Kodaman, *Aynı eser*, s. 29-30).

⁴⁶⁸ B. Kodaman, *Aynı eser*, s. 27-31.

amacıyla Muş merkezine görevlendirilmişti. Hamidiye Alayları'nın sadece isyan mahalline gönderilmeleri bile İngiltere'yi rahatsız etmişti. İngiltere sefiri Sadrazama yazdığı bir mektupta, Talori'ye gönderilen “*henüz taht-ı intizâm altına alınmamış olan*” Hamidiye Alaylarının sevkinin Osmanlı Devleti için vahim neticeler doğurabileceğini belirtmişti. Tüm olumsuzluklara rağmen teşkilat, hem sosyo-ekonomik hem de askerî yönden konar-göçer aşiretlerin güçlenmesine sebep olduğu gibi bölgedeki dengeleri de değiştirdi. Vilâyât-ı Sitte'de görülen pek çok Ermeni isyanına karşın, bölgede bir Ermenistan devleti kurulamadı. Dolayısıyla teşkilat siyasî açıdan amacına ulaşmış görülmektedir⁴⁶⁹.

Devlet Ermeni isyanlarını önleyebilmek için Hamidiye Süvari Alayları'nın dışında, başka bir takım askerî tedbirler de almıştır. Bunlardan biri, 27 Haziran 1895 tarihinde Anadolu Vilayâtı Umûm Müfettişliği'ne tayin edilen Yaver-i Ekrem Müşir Ahmet Şâkir Paşa'nın aldığı tedbirlerdir. Ahmet Şâkir Paşa, 30 Ekim 1895 tarihinde meydana gelen Bayburt, Erzurum ve Hınıs olaylarının ardından, isyan çıkan yerlerle çıkması ihtimal dahilinde olan yerlere 2 bölükten az olmamak üzere, Kolağası komutasında asker yerleştirilmesine, her vilayet, sancak ve kazada Ermenilerin çoğunlukta buldukları köylere sayıları 30 kişiden az olmamak kaydıyla, icabına göre süvari veya piyade asker yerleştirilmesine, kaza merkezleri ve köyler arasında devriye kolları ve askerî devriyeler bulundurulmasına karar verdi. Askerî kıta komutanlarına da gerekli talimatlar verilerek, bunlara tam anlamıyla uymaları emredildi. Şâkir Paşa'nın aldığı bu tedbirlerin ardından gerek Vilâyât-ı Sitte dahilinde gerekse Ermeni bulunan Tirebolu, Giresun, Ordu, Sinop, Çarşamba ve Bafra gibi yerlerde olay meydana gelmemiştir⁴⁷⁰.

Ermenilerin başlattıkları tedhiş hareketleri ve isyanlar, sürekli olarak batılı devletlerin müdahalesiyle sonuçlanıyordu. Özellikle Sason isyanından sonra İngiltere, Fransa ve Rusya Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine dayanarak, Vilâyât-ı Sitte'de ıslahat yapılması için 1895 yılında bir “*Islahat Layihası*” sundular. Fakat Sultan II. Abdülhamid, Doğu Anadolu'nun da Balkanlar gibi elden çıkacağından endişe duyduğu için burada ıslahat yapılmasına sıcak bakmıyordu. Ancak Ermeni isyanlarından ve dış baskılardan bunalan padişah, 20 Ekim 1895'de “*Islahat Nizamnâmesi*” ni ilan etti. Bu nizamnâmenin de işe yaradığı söylenemez. Zira bölgedeki Ermeni hareketleri bir türlü yatıştırılmadığından, reformlar da yapılamadı⁴⁷¹.

Ayrıca devlet, çatışma yaşanması mahallerde adlî işlerin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi ve yakalanan asîlerin yargılanabilmesi maksadıyla, bu türden mahallerde

⁴⁶⁹ C. Çakaloğlu, *Aynı tez*, s. 80-84.

⁴⁷⁰ A. Karaca, *Aynı eser*, s. 55, 69.

⁴⁷¹ A. Şehirli, Aynı makale, s. 263.

gerekli miktarda adliye memuru bulundurulması yönünde, kazalara ikazlarda bulunmayı da ihmal etmiyordu⁴⁷². Bu husus, devletin en karışık zamanlarda dahi adli işlemlerin yerine getirilmesine verdiği önemi ortaya koymaktadır.

D. Ermeni İsyanlarının Sonuçları

Ermeni komitelerince organize edilen ve bütün Ermeni ahaliyi içine alan bu şiddet eylemleri, yalnız Müslüman kesimde değil Ermeniler arasında da memnuniyetsizliğe yol açmıştı. Olayların nihayete erişmesi, aslında her iki tarafın da tek arzusuuydu. Ermenilerin bu isteklerini General Mayewski şöyle dile getirir: “...Ermenilerin ileri gelenleri komitacıların fikriyle binlerce hemcinslerinin felaketlerine nasıl sebep olageldiklerini pekala gördüklerinden artık olaylara nihayet vermelerini dört gözle beklemekteydiler. Her türlü hürriyet elbette kan pahasına oluşturulmuştur. Eğer bu kan manasız olarak, yok yere dökülüyorsa o milletin genel durumu iyileşecek yerde daha ziyade kötüleşir...”⁴⁷³

İsyanlar sırasında Müslüman ahaliye ait pek çok ev ve dükkan zarar gördüğü gibi çok sayıda insan da hayatını kaybetti. Sadece Eğin’de (Ma’muretü’l-Aziz) 1896 yılında başlayan Ermeni isyanı sonucu 113 ev ve 137 dükkan yanarak kül oldu. Yaşanan çatışmada 111 Türk de şehit edildi⁴⁷⁴. Yine Erzurum’da meydana gelen ayaklanmada (1890), yüzden fazla kişi hayatını kaybettiği gibi 200-300 kadar da yaralı vardı. Ermenilerin çıkardığı tüm isyanlarda olduğu, Erzurum’da yaşananlar da yabancı konsolosların olaya karışmalarına neden oldu. Hükümet aleyhine çalışan Ermeniler, yabancı devlet konsoloslarına rapor hazırlamak sûretiyle yardımcı oluyorlardı. Diyarbakır vilayetinde de, Ermenilerin 1895 yılında gerçekleştirdiği cami basma olayından sonra yaşanan çatışmalarda, Müslümanlardan 70 kişi şehit oldu, 80 kişi ise yaralandı⁴⁷⁵.

Ermenilerin Osmanlı Devleti topraklarında bu kadar çok isyan çıkarmasının nedeni; Avrupa kamuoyunun dikkatlerini daima kendi üzerlerinde tutabilmek ve “Müslümanlar Ermenileri katlediyor” izlenimini uyandırabilmektir. Nitekim bunda başarılı oldukları da söylenebilir. Onların gerek Anadolu’nun doğusunda çıkardıkları isyanlar, gerekse İstanbul’da giriştikleri eylemler, Avrupalı devletlerin Ermeni meselesine daimi olarak ilgi göstermelerine, zaman zaman Osmanlı Devleti’ni Ermeni ıslahatları konusunda sıkıştırılmalarına ve Sultan II. Abdülhamid hakkında kötü fikirlerin oluşmasına yol açtı⁴⁷⁶. Ermenilerin 30 Eylül 1895

⁴⁷² BOA, Y.A.HUS., 467/88.

⁴⁷³ W. Mayewski, *Aynı eser*, s. 86.

⁴⁷⁴ E. Akçora, “Harput’ta XX. yüzyıl...”, s. 200.

⁴⁷⁵ M. Hocaoğlu, *Aynı eser*, 191, 234.

⁴⁷⁶ N. Göyünç, *Aynı eser*, s. 66.

tarihinde Bâbîâlî'de yaptıkları gösterinin⁴⁷⁷ ardından, Avrupa kamuoyu bir anda Türkler aleyhine döndü. Büyük devletler kendi tebaalarını korumak bahanesi ile İstanbul'a savaş gemilerini gönderdiler. İngiltere'de derhal müdahale edilmesini istedi⁴⁷⁸.

Ermeni meselesini icat eden ve bu meseleyi Osmanlı Devleti'nin bir iç olayı olmaktan çıkartıp, tüm dünyanın ilgilendiği bir olgu hâline getiren, hep Batılı büyük devletler oldu. Osmanlı Ermenilerinin hâmisini kesilen bu devletler, çıkardıkları isyanlarda da onları yalnız bırakmadılar. Örneğin, 1896 yılında çıkan Van İsyanı'nda Ermeniler sadece sınır komşusu Rusya'dan değil, Batılı devletlerden de önemli destek sağladılar. İsyanı çıkaran Ermeni çete liderleri ve isyancılar, Van'daki konsololar yardımıyla yurt dışına çıkarıldı. Tek başına Rusya 4.000 isyancı Ermeniye Rusya'ya geçirdi ve bunların bir kısmını eğittikten sonra tekrar Osmanlı topraklarına salarak, faaliyetlerine devam etmelerini sağladı⁴⁷⁹. Fakat Harputlu Ermeniler, Vanlı Ermeniler gibi burada Rusya ile tam bir işbirliğine gidemediler. Silah ve cephaneliklerinin ortaya çıkarılması ile çıkaracakları isyan önceden haber alındı. Böylece burada yaşanacak olan büyük bir katliamın önüne geçilmiş oldu⁴⁸⁰.

Özellikle 1880 yılından itibaren terör faaliyetlerine ağırlık veren Ermeni ihtilâl cemiyetleri, Vilâyât-ı Sitte'deki Osmanlı vergi memurlarına, postacılara, hâkimlere saldırılar düzenlediler. Köylerde katliamlara giriştiler. Ermeni cemaatinin zenginlerinden zorla bağış aldıkları gibi para vermek istemeyenleri öldürdüler. Esasında Ermeni ahalinin arasında, Osmanlı Devleti'ne hâlâ sadık olanlar ve isyanlardan dolayı rahatsızlık duyan kimseler de mevcuttu. Fakat onlara rağmen devam eden komita faaliyetleri, bölgedeki Müslümanların ve Ermenilerin bir arada yaşamalarını zorlaştırdı⁴⁸¹.

⁴⁷⁷ Ermeni Hınçak Cemiyeti tarafından hazırlanan bu olayda Ermeniler, 30 Eylül 1895 tarihinde Kumkapı'daki Patrikhane kilisesinde toplanarak, Osmanlı yönetiminden duydukları memnuniyetsizliği ifade eden nutuklar söylemeye başladılar. Ardından büyük bir kalabalık eşliğinde Bâbîâlî üzerine yürüyüşe geçtiler. Sadrazam Sait Paşa sadece seçtikleri bir heyeti Bâbîâlî'ye göndermelerini ve diğerlerinin dağılmasını kendilerine ihtar etti. Silahlı olan Ermeni grubu, bu ihtarı alırmayarak yürüyüşlerine devam etti. Bâbîâlî'yi basmak niyetinden olan kalabalığa, Avrupa'nın tepkisini çekmemek için herhangi askerî bir müdahalede bulunulmadı. Bu ise Ermenilere büyük cesaret verdi. Askerlerin duruma seyirci kalmasına tepki gösteren Müslüman ahali, Ermenilere karşı harekete geçti. İstanbul'da 3 gün devam eden çatışmalarda her iki taraftan da çok kan döküldü. Olaylar yalnızca İstanbul'la sınırlı kalmayıp Trabzon, Tekirdağ ve İzmit gibi yerlere de sirayet etti. Yaşanan bu olaylar, İngiltere gibi büyük devletler nezdinde yine protestolarla karşılandı (E. Z. Karal, *Aynı eser*, s. 141-143).

⁴⁷⁸ A. Çaycı, Aynı makale, s. 95.

⁴⁷⁹ E. Akçora, "Şark Meselesi ve...", s. 17.

⁴⁸⁰ E. Akçora, "Harput'ta XX. yüzyıl...", s. 203.

⁴⁸¹ A. Şehirli, Aynı makale, s. 256-257.

SONUÇ

1878 yılında imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarına kadar Türklerle Ermeniler arasında ciddi bir sorun olmadığı gibi her iki toplum, birlikte yaşadıkları dönem boyunca birbirlerinin haklarına riayet ederek, aynı toprakları paylaşmışlardı. Ancak bu huzur ortamı, anılan tarihten sonra ortaya atılan “*Ermeni meselesi*” ile birlikte bozulmuştur.

Öncelikle İngiltere ve Rusya’nın çıkarlarına dayanan Ermeni meselesi, Doğu Anadolu’da kurulması planlanan Ermeni devletinin emperyalist devletlerin siyasî ve stratejik menfaatlerine uygun bir şekilde kullanılması amacını taşıyordu. Yani batılı devletlerin Osmanlı Ermenileri ile ilgilenmesi ve onların koruyucuları gibi hareket etmeleri, samimî ve insanî duygularla açıklanamaz. Kaldı ki ne bölgesel tarihî gerçekler ne de nüfusça azınlıkta bulunmaları, onların Osmanlı Devleti sınırları içinde bağımsız bir devlet kurabilmelerine imkân sağlıyordu.

Ermenilerin “*bağımsız*” olabilmek adına, imparatorluğun pek çok noktasında isyan başlatmadan evvel, bir takım aşamalardan geçtikleri anlaşılmaktadır. Tabii bu aşamalarda kendilerine en büyük destek, sözde himâyecileri olan batılı devletlerden gelmiştir. Ermenilerde belli bir fikrî yapının ve millî şuurun oluşmasını sağlayan en önemli aşama, eğitim kurumları olmuştur. Bilhassa misyoner ajanlar tarafından açılan ve çoğu Vilâyât-ı Sitte’de faaliyet gösteren bu okullar, bir eğitim kurumundan ziyade, komiteci yetiştiren kamp görünümündeydi. Çoğunlukla Ermeni asıllı öğrencilerin devam ettiği okullarda, öğretmenlerin büyük kısmı Ermenilerin de içinde bulunduğu yabancılardan oluşmaktaydı. Türk öğretmenlerin sayıca çok az bulunduğu ya da hiç olmadığı bu türden okullarda, çocuklara daha küçük yaştan itibaren ihtilâl fikirleri aşılanıyor ve onların birer devlet düşmanı olarak yetiştirmeleri sağlanıyordu. Kısaca misyoner okulları, geleceğin çetecilerini, çetebaşlarını yetiştiriyordu.

Vilâyât-ı Sitte’de görev yapan yabancı devlet konsolosları ve Ermeni din adamları da Ermeni ahali arasında sürekli olarak yaptıkları propaganda ile onları devlete karşı ayaklanmaları konusunda teşvik etmişlerdir. Gerek yurt içinde basılan gerekse yurt dışındaki bazı merkezlerde basılarak yurda sokulan pek çok gazete ve zararlı neşriyat da hep aynı amaca hizmet etmiştir. Devlet aldığı bazı tedbirlerle bu tip yayınların önüne geçmeye çalıştıysa da başarılı olamamıştır. Yapılan aramalarda Ermeniler tarafından basılan zararlı yayınların kiliselerde veya okullarda bulunması, yayınların buralarda çoğaltılarak dağıtıldığını ortaya koymuştur.

Osmanlı Devleti, çıkan Ermeni isyanlarını bastırmak konusunda en büyük tepkiyi hep Avrupa basınından görmüştür. Osmanlı askerlerinin isyancı Ermenileri durdurmak için başlattığı tüm gayretler, Avrupa basınına haksız bir şekilde “*Ermeni katliâmı*” olarak yansımıştır. Devlet bu yalan haberlerle başa çıkamadığı gibi isyanlar sonunda yakalanan Ermeni çetecileri, batılı devletlerin baskıları neticesinde serbest bırakılmışlardır.

Aslında gerçek, iddia edildiği gibi, Ermeni katliâmı olmayıp devletin masum Müslüman ahaliyi asî Ermenilerden koruma, devlet topraklarının bölünmezliğini devam ettirme çabalarından başka bir şey değildi. Asıl katliâma maruz kalan taraf, Ermenilerin planlı ve silahlı saldırıları karşısında daima hazırlıksız yakalanan ve çeteciler tarafından türlü işkencelere tâbi tutulan Müslüman ahali idi. Yıllarca iç içe yaşadıkları ve komşuluk yaptıkları Ermenilerden ihanet gören Türkler, dost bildiklerinin kendilerine doğrulttukları silahlarla canlarından olmuştur. Tüm bu yaşananlar arşiv belgeleriyle de ispatlanmışken, olayların bir Ermeni soykırımı olarak nitelenmesi, son derece akıl ve mantık dışıdır. Osmanlı Devleti sınırları içindeki Ermeni nüfusun miktarı, iddia edildiği şekilde, hiçbir zaman 1,5 milyon gibi bir rakama ulaşmamışken, sözde soykırımında öldürülen Ermeni sayısının, yabancı yazarlar ve Ermeni yazarlar tarafından 1,5 milyon olarak telaffuz edilmesi de, bu mantıksızlığı bir kat daha arttırmaktadır. Meşrû bir devlete baş kaldıran ve o devleti bölme çabasında olan tüm eylemler, devletler hukukuna göre “*isyan*” olarak nitelenmektedir. Osmanlı Devleti de, tamamen devletin bütünlüğünü hedef alan Ermeni isyanlarını bastırmaya çalışmış ve başarılı olmuştur.

1895’ten I. Dünya Savaşı’nın başladığı 1914 yılına kadar devam eden isyanlar dönemi dışında, Türklerle Ermeni ahali arasında, ya da onların devletle olan ilişkilerinde, olağandışı her hangi bir hadise dikkatleri çekmez. Genel itibariyle müreffeh bir yaşam süren Ermenilerin büyük çoğunluğu ticaret ve gelir getirici diğer işlerle meşgûldüler. Kırsal kesimde oturanlar ise daha ziyade çiftçilikle uğraşıyorlardı. Kendilerine belli çerçeveler içerisinde kilise ve okul açma hakkı da tanınan Ermeniler, Müslümanlara kıyasla daha fazla okuma-yazma oranına sahiptiler. Elde ettikleri eğitim ve kültür, onların liyakâtleri doğrultusunda devlet kademelerinde de yer almalarına olanak sağlıyordu. Aralarında Hariciye Nâzırlığı’na kadar yükselenler olduğu gibi padişahın ilgisine mazhar olup devlet nişanı alanlar da vardı. Osmanlı ordusunda ve polis teşkilâtında istihdam edilen Ermeniler de mevcuttu. Tüm bu sayılanlar, Osmanlı Devleti’nin tebaası olan Ermenilere, onlara devlet yönetimini emanet edecek kadar güvendiğini ve itimad ettiğini ortaya koymaktadır. Ancak Ermeniler devletin kendilerine olan güvenini, XIX. yy.’dan sonra maalesef devam ettirememişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV VESİKALARI

1. BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

Yıldız Tasnifine Ait Belgeler

Yıldız Hususî Maruzat Evrakı; 164/46, 171/99, 201/72, 239/31, 318/61, 467/88, 474/41, 477/152, 483/47, 492/88.

Yıldız Perakende Elçilik ve Şehbenderlik Tahrirâtı; 20/86

Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahrirâtı; 3/48, 17/126, 19/53, 29/35, 29/46, 29/108, 35/39, 35/124, 38/92.

Yıldız Perakende Dahiliye Nezareti Maruzatı; 6/57, 6/62, 7/19.

Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mâbeyn Mütercimliği; 19/43.

Yıldız Perakende Maarif Nezareti Maruzatı; 3/31.

Yıldız Perakende Askerî Maruzat; 93/78, 98/107, 111/30.

Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller; 31/105, 52/60.

Yıldız Perakende Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı; 9/105.

Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı; 75/132, 87/9, 282/25.

Yıldız Esas Evrak; 33/54, 33/58.

Bâb-ı Âlî Sadaret Dairesi Kalemlerine Ait Belgeler

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi; 659/29, 661/4, 689/4, 748/5, 752/47.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları; 115/2.

Nezaretlere Ait Belgeler

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Emniyet Kalemi; 70/25.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Memurîn Kalemi; 121/37.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Muhaberât ve Tensîkât Müdüriyeti Kalemi; 4/47.

Dahiliye Nezareti İdarî Kısım; 30-2/4, 116/1, 116/4, 116/32, 116/70, 180/24.

Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi; 14-2/7.

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi; 31/99.

Hariciye Nezareti Siyasî Kısım; 2741/78, 2834/61.

Muallim Cevdet Tasnifine Ait Belgeler

Cevdet Tasnifi Adliye; 2578, 3701.

2. ATASE (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı) Arşivi

ORH (Osmanlı-Rus Harbi) Kataloğu

ORH-I; kutu no: 4, gömlek no: 46, belge no: 46-1.

ORH-VII; kutu-defter no: 1-7, belge no: 971.

ORH-VII; kutu-defter no: 2-10, belge no: 719, 720.

ORH-VII; kutu-defter no: 2-10, belge no: 528.

3. Yayınlanmış Belgeler

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, I, Ankara 2002.

ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLERİ

ABBASOVA, Aygün, “Rusya’nın doğu politikasında Azerbaycan (XVIII. yüzyıllar)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 157 (İstanbul 2005), s. 197-204.

AKÇORA, Ergünöz, “Fırat Havzası’nda Ermeni propagandası ve mektuplar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 49 (İstanbul 1987), s. 127-150.

_____, “Harput’ta 20. yüzyıl başlarına kadar Türkler ile Ermeni toplumunun sosyo-ekonomik durumu ve Ermeni isyanları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 58 (İstanbul 1989), s. 183-203.

_____, “Şark meselesi ve Van’da Ermeni isyanlarına Batılı devletlerin etkileri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IV/1 (Elazığ 1990), s. 9-35.

_____, “Ermenilerin çıkarmış oldukları Van İsyanı (1896) hakkında Sadettin Paşa’nın raporu”, *Genelkurmay Başkanlığı Beşinci Askerî Tarih Semineri’ne Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 1997, s. 242-266.

_____, “Tanzimat’tan millî mücadeleye Harput’ta Ermeniler ve faaliyetleri (1839–1922)”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu’na Sunulan Bildiriler*, Elazığ 1999, s. 127-143.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)*, I, Ankara 1999.

AKÖZ, Alâaddin, “Konya’da ihtida hareketleri ve Osmanlı mahkemesi (1640-1750)”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi’ne Sunulan Bildiriler*, Konya 2000, s. 547-560.

AŞAN, Muhammed Beşir, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri (XI.-XIII. Yüzyıllar)*, Ankara 1992.

ATATÜRK, Kemal, *Nutuk*, Ankara 2000.

AYDIN, Dündar, “Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında Fransa’nın rolü”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu’na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1985, s. 285-291.

AYDIN, Sıtkı, *Bitlis Tarihi*, İstanbul 1967.

AYTEKİN, Halil – YAVUZ, Nuri, “İkinci Meşrutiyet döneminde Elazığ ili eğitim sistemi”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu’na Sunulan Bildiriler*, Elazığ 1999, s. 193-216.

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu’nun Tarihî Coğrafyasına Giriş*, Ankara 1988.

_____, “Tanzimatta şehir ve belediye”, *150. Yılında Tanzimat*, yay. hzr. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s. 277-287.

BEKTAŞ, Hamza, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler*, Bursa 2001.

BEYDİLLİ, Kemal, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Doğu Anadolu’dan Rusya’ya göçürülen Ermeniler”, *Belgeler*, XIII/17 (Ankara 1988), s. 365-410.

BEYOĞLU, Süleyman, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni nüfusu”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim* (Özel sayı), sayı 38 (Ankara 2003), s. 55-59.

BİNARK, İsmet, *Ermenilerin Asılsız Soykırım İddialarına Cevap*, Ankara 1998.

CEYLAN, Oğuz, *Sur ve Kaleleri ile Tarihte Sivas*, Sivas 1988.

Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sivas, Sivas İl Özel İdaresi Basımı, Ankara 1998.

Cumhuriyetimizin 75. Yılında Van, Van Valiliği Kültür Varlıklarını Araştırma, Derleme, Tanıtma ve Yayınlama Merkezi, Ankara (t.siz).

ÇAKALOĞLU, Cengiz, *Müşîr Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1999.

ÇARK, Y., *Osmanlı Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 1953.

ÇAVDAR, Necati, *Tarihte Türk-Ermeni Münasebetleri ve Bazı Yayın Organlarında Ermeni Mes’alesi (1878-1925)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2001.

ÇAYCI, Abdurrahman, “Türk-Ermeni ilişkilerinde gerçekler”, *Tarihî Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)’na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1992, s. 75-111.

ÇELİK, Şenol, “XV.-XVI. Yüzyıllar”, *Van Kütüğü*, Ankara 1993, s. 103-113.

ÇETİN, Osman, *Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara 1994.

DARKOT, Besim – YINANÇ, Mükrimin H., “Bitlis”, *İA*, II, s. 657-664.

DARKOT, Besim – YINANÇ, Mükrimin – İNALCIK, Halil, “Erzurum”, *İA*, IV, s. 340-357.

DARKOT, Besim, “Diyarbakir”, *İA*, III, s. 601-626.

_____, “Harput”, *İA*, V/I, s. 296-299.

DEMİROĞLU, Faiz, *Van’da Ermeni Mezâlimi (1895-1920)*, Ankara 1985.

DOĞANAY, Rahmi, “Salnâmelere göre 1881-1907 yılları arasında Ma’muretü’l-Aziz vilayetinde gayr-i müslim tebaa”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, I/2 (Elazığ 1987), s. 121-137.

Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, Dış Politika Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989.

DÜNDAR, Fuat, *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913–1918)*, İstanbul 2002.

ERCAN, Yavuz, “Türkiye’de XV. ve XVI. yüzyıllarda gayrimüslimlerin hukuki, içtimai ve iktisadi durumu”, *Bellekten*, XLVII/188 (Ankara 1984), s. 1119-1149.

_____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilerin Tanzimat’a kadarki durumu”, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, sayı 302 (Ankara 1986), s. 102-111.

_____, “Kurumsal açıdan gayri müslimler (Azınlıklar)”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi)*, İstanbul (t.siz), s. 305-342.

ERDOĞAN, Dilşen İnce, “Amerikalı misyonerlerin Ermeni isyanlarının çıkmasındaki etkileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 9 (Isparta 2003), s. 147-166.

ERGİN, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, I-II, İstanbul 1977.

EROĞLU, Hamza, *Türk İnkılâp Tarihi*, İstanbul 1982.

GAZİGİRAY, A. Alper, *Osmanlılar’dan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörü’nün Kaynakları*, İstanbul 1982.

GEDİK, İlhan, *Vilâyât-ı Sitte’de Demografik Durum*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1985.

GENCER, Ali İhsan, “İhtilâlcî Ermenilerin ‘Kaza İhtilâl Teşkilâtı’ talimatnâmesi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 13 (İstanbul 1987), s. 577-606.

GÖYÜNÇ, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983.

_____, “Diyarbakır”, *DİA*, IX, s. 464- 472.

_____, “Van”, *İA*, XIII, s. 194-202.

GROUSSET, Rene, *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2005.

GÜLER, Ali – AKGÜL, Suat, *Sorun Olan Ermeniler*, Ankara 2003.

GÜNDÜZ, Şinasi - Mahmut Aydın, *Misyonerlik*, İstanbul 2002.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1988.

HAKKI, İsmail – NAFİZ, Rıdvan, *Sivas Şehri*, yay. hzr. Recep Toparlı, Sivas 1997.

- HALAÇOĞLU, Ahmet, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul 2005.
- HAYDAROĞLU, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara 1990.
- HOCAOĞLU, Mehmed, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976.
- Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, Ankara 1998.
- İLTER, Erdal, *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytin İsyanları (1780-1915)*, Ankara 1995.
- _____, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara 1999.
- _____, “Ermenistan adı, Ermenilerin menşei ve Türk-Ermeni ilişkileri konusunda tespitler”, *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 2003, s. 3-10.
- İNALCIK, Halil, “Doğu Anadolu tarihine toplu bir bakış”, *Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, Van, s. 65-70.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, I, çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2004.
- “İngiltere ve Ermeniler (1839-1904)”, *Türkler, Ermeniler ve Avrupa*, edit. Bayram Kodaman, Isparta 2003.
- İZBIRAK, Reşat, “Van”, *Türk Ansiklopedisi*, XXXIII, s. 246-250.
- KANTARCI, Şenol, “Katolik Ermenilerin Anadolu'daki faaliyetleri”, *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler)'na Sunulan Bildiriler*, Elazığ 2002, s. 437-454.
- _____, “Tarihî boyutuyla Ermeni sorunu: Başlangıçtan Lozan'a”, *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara 2003, s. 1-43.
- KARABEKİR, Kâzım, “Ermeniler nereden geldiler, nereye gidiyorlar?-I”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 17 (İstanbul 1986), s. 67-73.
- _____, “Ermeniler nereden geldiler, nereye gidiyorlar?-IV”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 21 (İstanbul 1986), s. 58-60.
- _____, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1995.
- KARACA, Ali, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, V, VI, VIII, Ankara 1988.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1997.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.

- KAŞGARLI, Mehlika Aktok, “Ortaçağ Ermeni tarihleri kritiği”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu’na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1985, s. 323-330.
- _____, *Kilikya Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara 1990.
- KAYNAR, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1991.
- KEVORKYAN, Dikran, “Uluslararası terörizm bünyesinde Ermeni terörü”, *Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı*, Ankara 1984, s. 91-99.
- KILIÇ, Davut, “Ermenistan’ın kuruluşunda Çarlık Rusya’nın rolü”, *Türkiye’nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler)’na Sunulan Bildiriler*, Elazığ 2002, s. 491-503.
- KILIÇ, Orhan, “XIX. yüzyılda Harput’ta misyoner faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, III/1 (Elazığ 1989), s. 119-137.
- _____, *Van Sancağı (1548-1648)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 1994.
- KISAPARMAK, Necip Güngör, *Milli Eğitim Cephesiyle Elazığ*, Elazığ 1967.
- KOCABAŞ, Süleyman, *Tarihte Türkler ve Fransızlar*, İstanbul 1990.
- _____, *Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir?*, İstanbul 1994.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika*, İstanbul 1989.
- KOÇLAR, Bekir, “Tarihte Van (XVIII.-XIX. Yüzyıllar)”, *Van Kütüğü*, Ankara 1993, s. 114-123.
- KODAMAN, Bayram, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987.
- _____, “Şark Meselesi ve tarihî gelişimi”, *Tarihî Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)’na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1992, s. 59-63.
- _____, “XX. Yüzyıl başında Sivas vilayeti (1901)”, *X. Türk Tarih Kongresi’ne Sunulan Bildiriler (Ayrı Basım)*, Ankara 1993, s. 1851-1863.
- Komisyon, “Fransa Dışişleri Bakanlığı belgeleriyle Ermeni meselesi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 1 (İstanbul 1985).
- KONUKÇU, Enver, “Osmanlılar ve millet-i sâdikadan Ermeniler”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, II/38 (Ankara 2001), s. 621-629.
- KOŞAY, H. Zübery, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara 1984.
- KÖSE, Ali, “İhtida”, *DİA*, XXI, s. 554-558.
- KURAT, Yuluğ Tekin, *Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, Ankara 1968.
- KÜÇÜK, Cevdet, “XIX. asırda Anadolu’da Ermeni nüfusu”, *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu’na Sunulan Bildiriler*, İzmir 1983, s. 75-95.
- LOTİ, Pierre, *Sevgili Fransa’mızın Doğudaki Ölümü*, çev. Tuğrul Baykent, Ankara 2002.

- MAYEWSKİ, Wiladimir, *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*, çev. Azmi Süslü, Ankara 1986.
- _____, *Yabancı Gözüyle Ermeni Meselesi*, çev. Mehmed Sadık, Ankara 2001.
- McCARTHY, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1998.
- _____, “Osmanlı Ermeni nüfusu”, *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Ankara 2002, s. 63-83.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2000.
- METİN, Halil, *Türkiye'nin Siyasî Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, İstanbul 1997.
- NORMAN, C. B., *Ermenilerin Maskesi Düşüyor*, yay. hzr. Yavuz Ercan, Ankara 1993.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995.
- ÖKE, M. Kemal, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara 1991.
- ÖRNEK, Sedat Veyis, *Etnoloji Sözlüğü*, Ankara 1971.
- ÖZDEMİR, Hikmet – ÇİÇEK, Kemal – TURAN, Ömer - ÇALIK Ramazan - HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara 2004.
- ÖZEY, Ramazan, “20. Yüzyılın başlarında Sivas'ın tarihî coğrafyası”, *Cumhuriyet'in 80. Yılında Sivas Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, Sivas 2005, s. 133-146.
- ÖZGÜL, M. Cemil, “Osmanlı Devleti'nde Ermeniler”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, I/37 (Ankara 2001), s. 53-60.
- “Sal-nâme”, *İA*, X, s. 134-136.
- SANDER, Oral, *Siyasî Tarih İlkçağlardan 1918'e*, Ankara 1999.
- SARAY, Mehmet, “Türk-Sovyet münasebetleri ve Ermeni meselesi”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkileri Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1985, s. 125-131.
- _____, “Ermeni meselesinin ortaya çıkışı”, *XI. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler)*, V, Ankara 1994, s. 1755-1760.
- SELAHATTİN, İ., “Ermeni sorununun rakamlarla gerçeği”, *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, II/2 (İstanbul 1984), s. 367-419.
- SERDAR, M. Törehan, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Bitlis 1996.
- SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul 1986.
- SEVİM, Ali -Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara 1989.
- STRECK, “Ermeniye”, *İA*, IV, s. 317-326.
- SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990.
- ŞEHİRLİ, Atila, “Osmanlı Devleti'nde ihtilâlciler Ermeni cemiyetlerinin faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler”, *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara 2003, s. 253-264.

ŞİMŞİR, Bilal N., “Osmanlı Ermenileri ve büyük devletler”, *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu’na Sunulan Bildiriler*, İzmir 1983, s. 121-128.

_____, “Ermeni propagandasının Amerika boyutu üzerine”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu’na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1985, s. 79-124.

ŞİŞMAN, Adnan, “Yurt dışında tahsil yapan burslu Ermeni asıllı Osmanlı öğrencileri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IV/2 (Afyon 2002), s. 1-30.

TANÖR, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul 2002.

TAŞDEMİRCİ, Ersoy, “Türk eğitim tarihinde azınlık okulları ve yabancı okullar”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 10 (Kayseri 2001), s. 13-30.

TEKELİ, İlhan – İLKİN, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993.

TEXIER, Charles, *Küçük Asya*, III, çev. Ali Suat, Ankara 2002.

TOZLU, Necmettin, *Kültür ve Eğitim Tarihimize Yabancı Okullar*, Ankara 1991.

TURAN, Osman, “Selçuklular zamanında Sivas şehri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* (Ayrı basım), IX/4 (Ankara 1951), s. 447-457.

_____, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996.

_____, “Keyhüsrev I”, *İA*, VI, s. 613-620.

_____, “Keyhüsrev II”, *İA*, VI, s. 620-629.

_____, “Keykavus I”, *İA*, VI, s. 631-642.

_____, “Keykubad I”, *İA*, VI, s. 646-661.

_____, “Kılıç Arslan II”, *İA*, VI, s. 688-703.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara 1988.

ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989.

_____, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 1999.

VAHAPOĞLU, M. Hidayet, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Ankara 1990.

Van İl Yıllığı, (basım yeri yok)1967.

Van Vilayet Salnâmesi (1315), Ankara 1995.

YILMAZÇELİK, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara 1995.

YİNANÇ, Refet, “Selçuklular ve Osmanlıların ilk dönemlerinde Ermeniler”, *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu’na Sunulan Bildiriler*, İzmir 1983, s. 67-74.

_____, *Dulkadir Beyliği*, Ankara 1989.

YUMUL, Arus – BALI, Rıfat N., “Ermeni ve Yahudi cemaatlerinde siyasal düşünceler”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, I, İstanbul 2003, s. 362-366.

YUVALI, Abdülkadir, “Tarihî devirlerde Ermenilerin idarî statüleri”, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu’na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1990, s. 127-134.

ZÜLFİKAR, Hamza, *Bitlis-Muş Yörelerinde Halk Kültürü, Atatürk ve Kuvayimilliyeye Hareketleri*, Ankara 1992.

A

ABD	45, 104
Abdülhamid II.	33, 86, 109, 132, 133, 134, 143
Abdülmeccid	21
Abgar	4
Adana	18, 34, 35, 42, 46, 66, 72, 98, 115
Adapazarı	50
Adilcevaz	80, 131
Afrika	98
Ağrı	2
Ahlat	3, 7, 9, 12, 126, 128
Akdamar	20, 68, 108, 128, 129, 130
Akdeniz	3, 12, 86, 87, 88, 95
Akkoyunlu	18
Alaaddin Keykubad I.	16
Alexander Powell	38
Alman	14, 48, 57, 66, 129
Almanca	51, 52
Almanya	23, 52, 58, 66, 87, 104, 125, 127
Alp Arslan	12
Amasya	29, 44, 55, 56, 58, 62, 63, 64, 82, 99
Amerika... ..	23, 37, 49, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 70, 92, 93, 95, 102, 103, 104, 106, 107, 112, 114, 126, 129, 132, 143, 145
Amerikalı.....	57, 61, 62, 63, 64, 103, 106, 107, 141
Amerikalılar... ..	51, 60, 61, 62, 63, 64, 102, 104, 105, 106
Amerikan.....	58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 93, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 117, 125, 129, 130
Anadolu I, 3, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 19, 20, 25, 27, 32, 33, 36, 37, 39, 42, 48, 49, 50, 59, 60, 61, 62, 64, 71, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 97, 98, 100, 101, 102, 104, 105, 117, 125, 132, 133, 134, 136, 140, 142, 143	
Anazarba.....	18
Ani.....	10, 11, 12, 13, 108
Antakya	12, 16
Antalya	14
Antep	66, 98, 107
Arap	6, 8, 9, 11, 14, 67
Arapgir	61, 121, 122
Araplar.....	3, 9, 10, 11
Ararat.....	1, 2, 3, 96
Aras havzası	1
Ardahan	28, 89
Ardaşad şatosu.....	4
Ardzruniler	10
Armeniya	3, 7
Arsasid	7, 8
Arsasidler	8
Arslan Yabgu.....	14
Arşak	8
Artakes	8
Artaxias I.	7
Artvin	28
Asurice	5, 6
Asya.....	1, 3, 10, 12, 13, 34, 48, 62, 86, 89, 101, 145
Aşot	9

DİZİN

Atlantik.....	59
Avar	3
Avarayr savaşı	5
Avrupa I, 5, 6, 14, 23, 26, 34, 37, 39, 42, 50, 51, 69, 70, 77, 86, 87, 89, 96, 111, 113, 114, 116, 124, 126, 127, 129, 134, 135, 137, 142	
Avusturya	22, 23, 39, 48, 87, 88
Ayastefanos Antlaşması ...	27, 33, 87, 88, 89, 90, 96
Azerbaycan.....	3, 12, 37, 94, 120, 139
B	
Bâbüâli	62, 128, 135
Bafra	50, 133
Bagrat	9, 11, 12
Bagratuniler	10
Balat	50
Balkanlar	3, 51, 86, 87, 94, 133
Baltık Denizi.....	94
Bargiri.....	80, 83, 131
Basileios II.....	10, 11
Basra Körfezi.....	86
Batı Anadolu.....	1, 19
Batum	28, 89, 115
Baybars.....	17
Bayburt.....	11, 28, 133
Bayezid.....	28, 55, 58, 71
Bedreddin İbrahim Bey	18
Berlin 6, 19, 21, 28, 33, 88, 90, 91, 92, 96, 111, 116, 133, 136	
Berlin Antlaşması 6, 19, 21, 28, 33, 90, 91, 92, 111, 116, 133	
Besni.....	17
Beyoğlu	26, 31
Birleşik Devletler	37
Bistun Abidesi	7
Bitlis ...27, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 54, 55, 58, 62, 63, 64, 71, 75, 82, 84, 85, 93, 99, 100, 110, 123, 125, 126, 128, 140, 144, 146	
Bizans...4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 18, 19, 20, 65, 87, 94, 107, 108, 144	
Bizans İmparatorluğu	13
Bizanslılar.....	12
Boğazlar	95
Bulgar	51, 88, 96
Bulgaristan.....	39, 92, 94, 96
Bursa.....	5, 19, 34, 72, 109, 112, 140
Büyük İskender.....	7
Büyük Selçuklu İmparatorluğu.....	13, 14, 18, 19
C	
Celâyir	18
Ceneviz.....	68
Ceyhan.....	14
Cezayir	42, 98
Chalcedon.....	5
Cizvit	57
Clair Price.....	38

Ç

Çemişkezek	80
Çerkez.....	35
Çermik.....	120
Çıldır.....	28
Çin.....	12, 13, 91
Çukurova	13, 14, 18, 68, 98

D

Dara I.....	7
David Magie.....	45, 46
Derbısak	17
Dersaadet.....	75, 79, 125
Dersim.....	30
Divriği	21, 29
Diyarbakır.. 8, 18, 27, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 55, 63, 65, 66, 82, 84, 100, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 134, 141, 145	
Doğu Anadolu 33, 36, 48, 89, 95, 97, 100, 104, 132	
Dulkadiroğulları	18
Dübeyl.....	12
Dünya Savaşı I..... 31, 45, 48, 65, 98, 108, 115, 120, 137	
Dvin.....	5, 8, 9, 108

E

Eçmiyazın.....	5, 67, 68, 94, 96, 108, 109
Edirne	34, 35, 42, 87, 96
Efes.....	4
Eğın	21, 50, 122, 134
Elazığ....3, 27, 30, 41, 48, 57, 60, 61, 65, 80, 97, 98, 105, 139, 140, 141, 142, 143	
Elbak.....	80, 131
Elbistan.....	14
Elcezire.....	3, 15
Erciş.....	9, 80, 131
Erçek.....	80, 131
Ereğli	16, 17, 19
Ergani	29, 55, 58, 120
Ermeni 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146	
Ermeni Millet Nizamnâmesi.....	25, 108
Ermenice.... 4, 5, 6, 22, 26, 50, 51, 56, 61, 112, 126, 128	
Ermeniler 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82,	

85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145	
Ermenistan... 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 11, 18, 22, 48, 49, 56, 88, 89, 92, 95, 97, 101, 111, 113, 114, 117, 118, 119, 120, 125, 129, 133, 142, 143	
Ermeniye	2, 3, 9, 117, 144
Erzincan.....	18, 20, 28, 93, 131
Erzurum... 2, 3, 9, 11, 18, 20, 27, 28, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 55, 56, 58, 62, 64, 66, 82, 84, 92, 112, 115, 116, 117, 125, 127, 133, 134, 140, 143	
Eyyubi	15, 67

F

Farsça	5, 6
Fatih Sultan Mehmed	19, 20, 67
Fener Rum Patrikhanesi	67
Fırat ..3, 61, 66, 80, 96, 98, 105, 106, 109, 112, 113, 139, 141, 143	
Fırat Koleji	61, 66
Filaretos	13, 14
Filistin.....	40, 66, 98
Firuz	8
Fransa 21, 22, 23, 38, 43, 51, 58, 65, 68, 69, 70, 77, 87, 92, 95, 98, 99, 100, 101, 104, 113, 132, 133, 140, 143	
Fransız ...36, 38, 39, 51, 57, 65, 66, 69, 98, 99, 100, 101, 110, 125, 129, 139	
Fransızca.....	51, 52, 61, 62, 65, 118
Fransızlar	38, 51, 65, 66, 98, 101, 106, 143
Frigler.....	1, 3
Frigya	1

G

Gagik I.....	10
Gagik II.	12, 13
Garzan	123
Gence.....	12
Genç	30, 75
Gıyaseddin Keyhüsrev I.	15
Gıyaseddin Mesud.....	18
Gorniçay	8
Göksun	13, 14
Grandük Nikola	96
Gregoryen 3, 4, 5, 11, 12, 29, 38, 41, 58, 62, 67, 94, 98, 107	
Grek.....	2, 6
Greko-Ortodoks.....	5
Güneri Bey	17
Gürcistan	3, 9, 11, 12, 95
Gürcü.....	1, 6, 12, 95
Gürün..2, 4, 5, 7, 8, 9, 11, 18, 20, 25, 29, 36, 38, 39, 64, 74, 96, 108, 116	

H

Haçın	16
Haçlılar	14

Hafik.....	29
Hakkari.....	55, 80, 128
Halep.....	34, 35, 68, 115, 123
Hamidiye.....	80, 132, 133
Hamparsum Boyacıyan.....	79
Harput.....	20, 30, 34, 36, 42, 43, 46, 48, 57, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 81, 104, 105, 106, 121, 134, 135, 139, 140, 141, 143, 145
Hatur.....	28
Havasor.....	80
Hay.....	2, 5
Hayesdan.....	2
Hayk.....	2, 3
Hazar.....	3
Hekimhan.....	70
Hekimoğlu Ali Paşa.....	69
Henry Layard.....	88, 90, 91, 143
Heraklius.....	9
Herodotos.....	1
Hersek.....	94
Hethum.....	13
Hınçak Komitesi.....	92, 93, 117
Hıristiyan... ..	4, 10, 13, 15, 22, 23, 24, 29, 45, 58, 61, 64, 65, 75, 86, 87, 88, 89, 90, 94, 97, 98, 100, 103, 104, 105, 107, 109, 110, 125, 132
Hıristiyanlık.....	4, 61, 86, 105
Hint-Avrupa.....	5
Hititler.....	2
Hovakim.....	19
Hülagu.....	17
Hız. İsa.....	4, 5, 67, 102

I

Ioannes.....	14
Irak Selçukluları.....	18
Islahat Fermanı.....	23, 24, 25, 60

İ

İbrani.....	6
İlhanlı.....	17
İncil.....	6, 61, 66, 70, 107
İngiliz.....	87, 88, 89, 90, 91, 93, 102, 105, 106, 110, 112, 115, 125, 129, 132
İngilizce.....	52, 59, 61, 62, 118
İngiltere.....	5, 21, 22, 23, 24, 33, 52, 58, 70, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 100, 101, 102, 104, 106, 107, 112, 117, 124, 125, 130, 132, 133, 135, 136, 142
İran... ..	3, 5, 7, 8, 9, 13, 28, 31, 37, 39, 71, 86, 92, 94, 95, 97, 107, 126, 129, 130
İrani.....	5
İranlılar.....	5, 7
İskenderun Körfezi.....	86
İskit.....	6
İslâm.....	12, 20, 43, 67, 72, 73, 74, 75, 76, 103, 111, 112, 114, 119, 120, 124, 145
İslâmiyet.....	18, 66, 72, 74, 75, 103
İspir.....	11
İstanbul... ..	1, 2, 4, 6, 7, 12, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 41, 42, 48, 49, 50, 51,

54, 60, 61, 67, 68, 69, 70, 76, 77, 78, 81, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 96, 98, 101, 102, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 115, 116, 117, 121, 123, 125, 127, 128, 129, 132, 134, 135, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146
--

İtalya.....	58, 87
İttihat ve Terakki.....	62, 76, 141
İzmit.....	21, 34, 35, 42, 50, 115, 135
İznik.....	4, 14
İzzeddin Keykavus I.....	16

J

Jacques de Morgan.....	36
Jakobitler.....	105
Justin McCarthy.....	33, 41
Jüstinien.....	11

K

Kadıköy Konsili.....	5
Kafkaslar.....	8
Kafkasya.....	7, 8, 12, 28, 31, 39, 86, 92, 94, 95, 97, 115, 125, 126, 128, 129
Kahire.....	18
Kâhta.....	80
Kamsarakanlar.....	10
Kanada.....	37
Kangal.....	74
Kanunî Sultan Süleyman.....	98
Kapadokya.....	3, 7
Karadeniz.....	3, 86, 94
Karahisar.....	29, 71, 116, 118, 129
Karahisar-ı Şarkî.....	29
Karakoyunlu.....	18
Karamanoğulları.....	17
Karçıkan.....	80, 131
Kars.....	11, 18, 28, 89
Kastamonu.....	34, 35, 42, 112
Katerina II.....	94
Katolik... ..	5, 29, 38, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 50, 57, 58, 65, 68, 69, 70, 71, 79, 98, 99, 106, 108, 112, 142
Kayseri.....	12, 15, 20, 49, 50, 112, 115, 145
Keban.....	14, 16
Keldaniler.....	105
Kemah.....	21
Keysun.....	14, 15
Kıbrıs.....	68, 89, 90, 98
Kılıç Arslan I.....	14
Kılıç Arslan II.....	15
Kıpçak.....	3
Kıpti.....	43, 44, 47
Kırım.....	23, 24, 37, 95
Kızılırmak.....	3
Kiği.....	75
Kilikya... ..	2, 3, 6, 13, 14, 15, 16, 18, 68, 88, 108, 111, 143
Kogh Vasil.....	13
Konstantin III.....	9
Konstantin IX.....	12
Konya.....	19, 34, 35, 42, 74, 112, 139
Kozan.....	13, 68

Kösedag	16
Köstence	115
Krikor Zohrap	36
Kudüs	23, 50, 67, 108
Kumkapı	50, 124, 135
Kuruçesme	50
Küçük Kaynarca Antlaşması	94
Kütahya	19

L

Lampron	15, 16
Langa	50
Lârende	16, 19
Latin	6, 37, 47, 70
Latin Amerika	37
Laz	6, 34
Lehistan	94
Leon II	14, 15, 16
Leon IV	18
Lice	120, 121
Londra	2, 48, 62, 90, 91, 92, 112, 125, 126, 129
Lord Gladiston	92
Louise Nalbandian	7, 95
Lucullus	7
Ludovic de Constenton	38
Lydia	1
Lynch	39, 43

M

Ma'muretü'l-Aziz	27, 29, 30, 35, 38, 39, 40, 41, 46, 55, 58, 64, 70, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 106, 121, 122, 134, 141
Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi	54
Mahmud II	21, 32, 77
Mahmudi	80, 131
Malatya	8, 13, 20, 29, 30, 36, 55, 58, 61, 82, 122
Malazgirt	12
Malta	103
Mamikonyanlar	10
Manisa	50
Manuel Komnenos	14
Maraş	14, 15, 16, 17, 98, 115
Marcel Leart	36
Mardin	29, 55, 58, 63, 64, 66
Mateos İzmirliyan	109
Mayewski	56, 62, 68, 110, 124, 126, 129, 134
Medler	5
Mehmed II	19
Mehmed Paşa	77
Mehmet Ali Paşa	127
Melik el-Âdil	16
Melikşah	14
Membic	12
Memlûk	17, 67
Merziban	17
Merzifon	29, 44, 50, 57, 61, 63, 64, 66, 104, 117, 127
Merzifon Amerikan Koleji	61
Mesud	14, 15
Mezopotamya	1, 3, 66

Mezraa	66
Mıgırdıç Hrimyan	111, 129
Mısır	98, 126
Milletdaş Cemiyeti	22
Mingrel	6
Mitridates	7
Mleh	15
Moğol	6, 17, 18
Moskova	50, 94
Mr. Madatiyan	51
Murad IV	69
Museviler	29
Mustafa Reşid Paşa	21
Muş	3, 4, 7, 28, 30, 31, 54, 55, 58, 63, 75, 82, 93, 99, 100, 111, 112, 123, 124, 126, 127, 129, 133, 146
Mutki	123
Müks	9, 83
Müslüman	9, 11, 14, 15, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 29, 35, 39, 40, 41, 44, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 63, 64, 66, 67, 72, 73, 74, 75, 76, 87, 88, 97, 100, 105, 110, 115, 118, 119, 120, 122, 124, 125, 126, 131, 132, 134, 135, 137, 144
Müslümanlar	31, 33, 35, 37, 38, 41, 43, 44, 45, 46, 51, 53, 56, 59, 74, 99, 103, 105, 109, 119, 120, 131, 134, 144

N

Nağçıvan	12
Nairi	2, 6
Napolyon Bonapart	69, 98
Nasturi	46, 98
Nerses Varjabedian	88, 90, 91, 109, 129
Nuh Peygamber	2
Nureddin Mahmud	15
Nusaybin	120

O

Ohannes Hünkârbeyendiyan	51
Oltu	11, 28
Olur	28
Ortadoğu	59, 98
Ortaköy	26, 50
Ortodoks	3, 12, 19, 23, 58, 70, 71, 94, 106
Osman Bey	19
Osmanlı Beyliği	19
Osmanlı Devleti	20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 31, 32, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 46, 48, 49, 51, 53, 55, 57, 59, 60, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 74, 76, 77, 78, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 111, 113, 114, 115, 124, 125, 127, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 144
Osmanlı Ermenileri	51, 87, 88, 96, 102, 109, 136, 145
Osmanlı İmparatorluğu	2, 19, 20, 21, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 50, 57, 60, 65, 68, 87, 89, 141, 142, 145
Oşin	13, 15

P

Palu.....	61, 120
Paris.....	22, 23, 24, 38, 39, 45, 46, 50, 91, 95, 126
Pastırmacıyan.....	7, 36, 79
Patrik Karabet.....	50
Peçenek.....	3
Pers.....	2, 7
Pertus kalesi.....	16
Petro I.....	94
Pompey.....	8
Pont Devleti.....	3
Protestan ..	23, 24, 38, 41, 43, 44, 45, 47, 50, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 70, 71, 98, 102, 103, 106, 107, 125, 130

R

Raban.....	17
Ramazanoğulları.....	18
Rasas.....	17
Rıza Paşa.....	56
Robert Koleji.....	61
Roma.....	2, 5, 7, 8, 46, 65, 67, 68, 70, 91, 108
Romalılar.....	7, 8
Romanos Diogenes.....	12, 13
Ruben.....	13, 14
Rumeli.....	32, 39
Rumlar.....	3, 10, 11, 12, 24, 59, 61, 103
Rupen II.....	15
Rus..6, 27, 28, 30, 33, 37, 39, 51, 54, 56, 62, 68, 87, 88, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 110, 115, 118, 119, 120, 125, 126, 128, 139, 140	
Rusya..21, 22, 23, 24, 27, 36, 37, 38, 58, 62, 70, 71, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 100, 101, 109, 110, 111, 114, 115, 125, 126, 130, 133, 135, 136, 139, 140, 143	

S

Saint Pierre.....	5
Samatya.....	50, 56
Samî.....	5
Sâmih Paşa.....	115
Samsat.....	13
Sarıkamış.....	28
Sasanî.....	8
Sasaniler.....	8, 10
Sason.....	112, 123, 124, 126, 127, 132, 133
Selçuklu.....	6, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 144
Selçuklular.....	3, 11, 12, 14, 145
Senekerim.....	12
Sırbistan.....	94
Siirt.....	29, 30, 36
Silifke.....	16
Silvan.....	8, 120, 123, 124
Sis.....	16, 18, 20, 68, 108
Sivas...12, 18, 20, 27, 29, 33, 34, 35, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 55, 56, 58, 62, 63, 64, 66, 71, 72, 73, 74, 75, 82, 83, 84, 93, 99, 107, 112, 116, 118, 140, 141, 143, 144, 145	
Siverek.....	29, 121
Slav.....	94

Stanford J. Shaw.....	40, 41
Stefan.....	15
Suriye.....	2, 3, 15, 17, 34, 40, 42, 98, 100
Suşehri.....	29, 116, 118
Süleyman Şah.....	14, 15
Süryani.....	10, 11, 13, 45, 46, 47
Süryanice.....	6
Süryaniler.....	12

Ş

Şark Meselesi.....	87, 111, 112, 135, 143
Şatak.....	45, 80, 82, 131
Şemseddin İsfahani.....	17
Şenkaya.....	28

T

Talas.....	66
Talori.....	123, 124, 126, 127, 133
Tanzimat Fermanı.....	21, 22, 23, 24, 25
Tarsus.....	8, 17, 18
Taşnaksutyun Komitesi.....	92, 115, 116
Tebriz.....	20
Tekirdağ.....	21, 135
Tiflis.....	3, 6, 9, 11, 12, 50, 92
Tigran II.....	7
Tigranokerta.....	8
Timar.....	80
Timur.....	18
Tokat.....	15, 29, 64, 75, 117
Tonus.....	29
Toros II.....	15
Toroslar.....	3, 13, 15, 18
Trakya.....	1, 11
Tridate III.....	4, 8
Türk..2, 3, 4, 6, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 22, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 41, 48, 49, 50, 51, 56, 59, 61, 65, 66, 69, 72, 77, 78, 81, 88, 92, 94, 95, 96, 98, 101, 102, 106, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 121, 124, 127, 128, 131, 134, 136, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145	
Türkçe..3, 5, 33, 50, 51, 53, 56, 61, 65, 77, 112, 126	
Türkiye Selçukluları.....	19
Türkler..5, 10, 12, 13, 14, 18, 28, 29, 30, 35, 49, 70, 81, 82, 89, 92, 95, 101, 104, 105, 111, 114, 121, 126, 135, 137, 139, 142, 143	
Türkmen.....	18
Türkmenler.....	15, 18

U

Ulukışla.....	16
Urartu.....	1, 2, 6, 7
Urartular.....	1, 3
Urfa.....	4, 12, 98, 121

Ü

Üsküdar.....	50
--------------	----

V

Vahan Mamikonyan.....	8
-----------------------	---

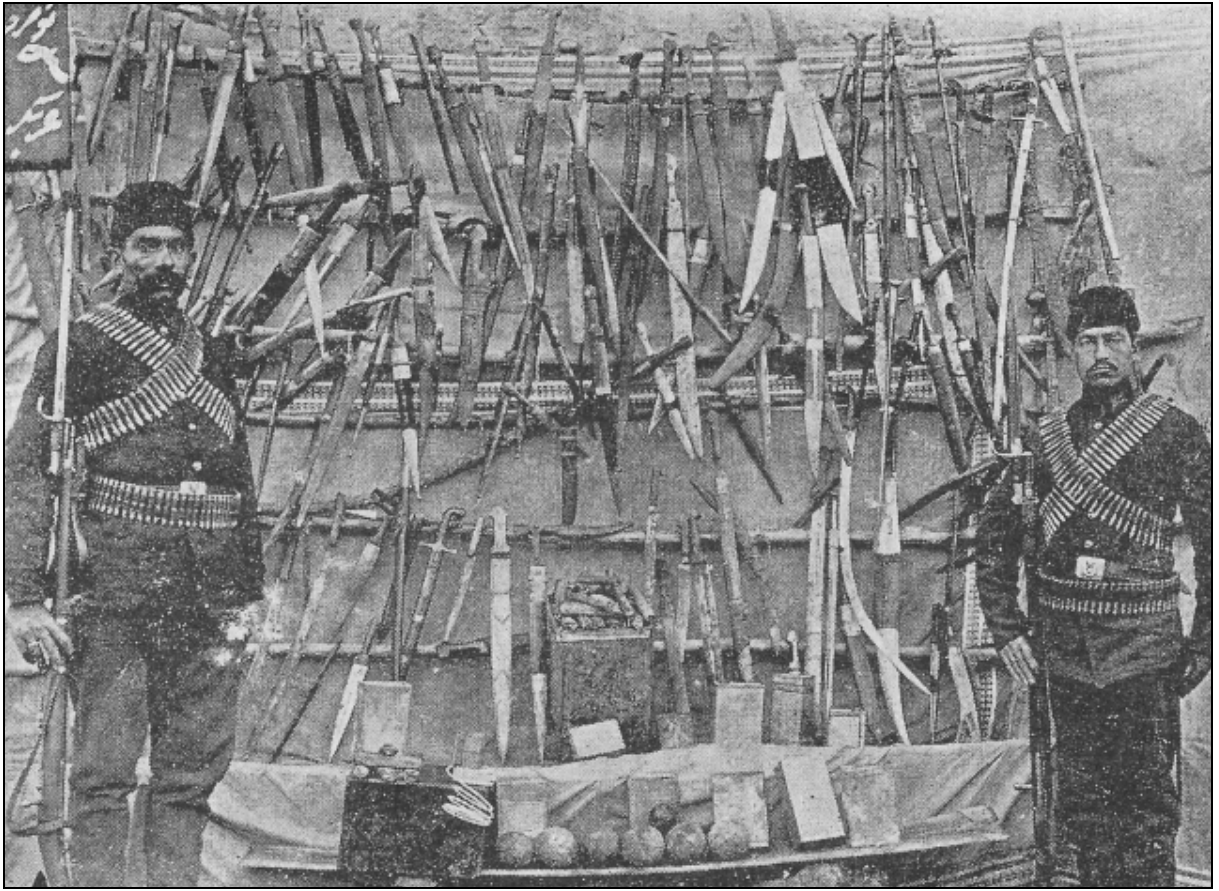
Vahram	13
Van ...2, 3, 11, 12, 13, 27, 28, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 53, 55, 57, 58, 62, 63, 64, 66, 68, 80, 82, 83, 84, 92, 93, 98, 99, 100, 104, 110, 111, 112, 113, 115, 123, 124, 126, 128, 129, 130, 131, 135, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146	
Vaspuragan.....	3, 10, 11, 12
Venedik	6, 22, 68
Vilâyât-ı Sitte 27, 28, 31, 34, 35, 36, 38, 40, 41, 43, 46, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 58, 60, 63, 64, 67, 70, 72, 76, 79, 81, 82, 83, 84, 93, 99, 104, 106, 110, 115, 133, 135, 136, 141	
Vital Cuinet	39, 40, 45
Viyana	23, 112
Von Kühlmann	48

Y

Yafes.....	2
Yahudi	10, 19, 26, 43, 45, 47, 49, 78, 108, 146
Yahudiler	24, 59, 64
Yavuz Sultan Selim	20
Yozgat	62, 99, 115, 117, 127
Yunanca.....	5, 6
Yunanistan.....	77

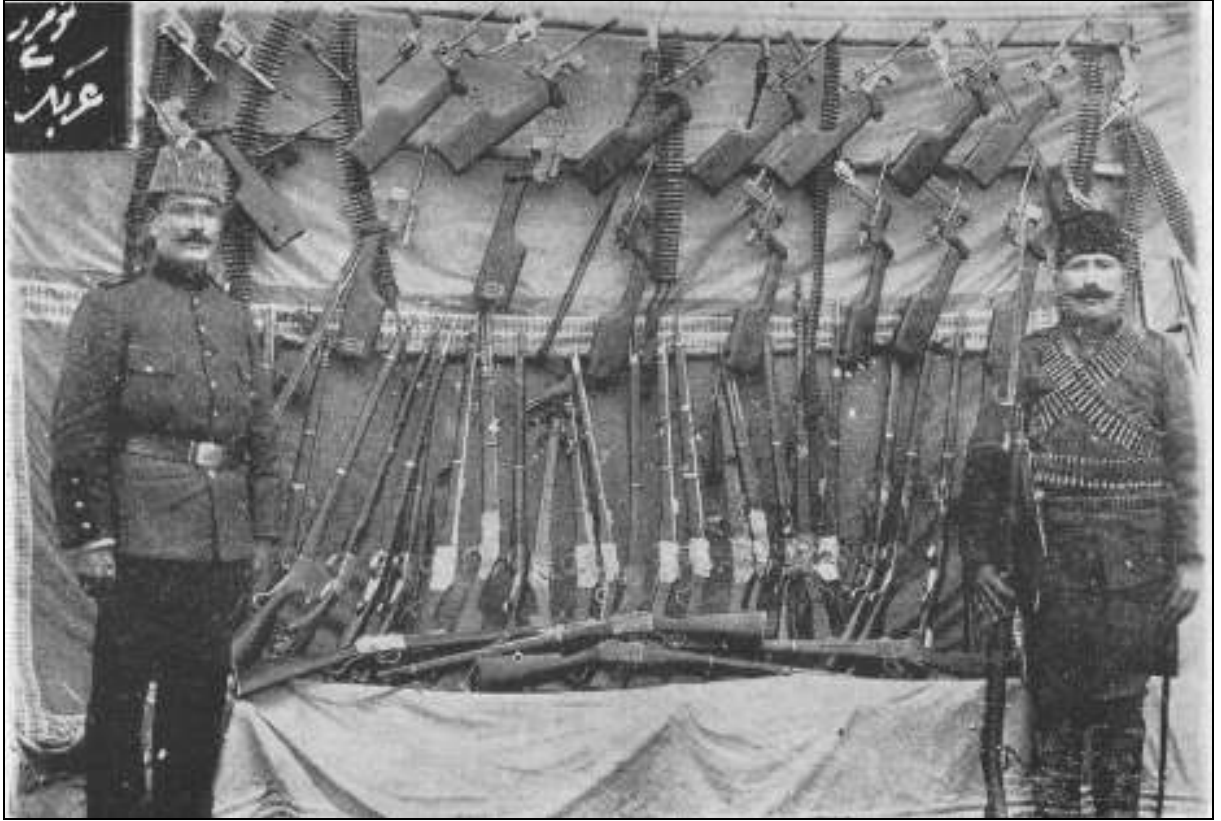
Z

Zeki Paşa	93, 117, 131, 140
Zerdüş.....	8
Zeyneddin Karaca Bey	18
Zeytun.....	95, 96, 100, 111, 115, 142
Zühdü Paşa	56

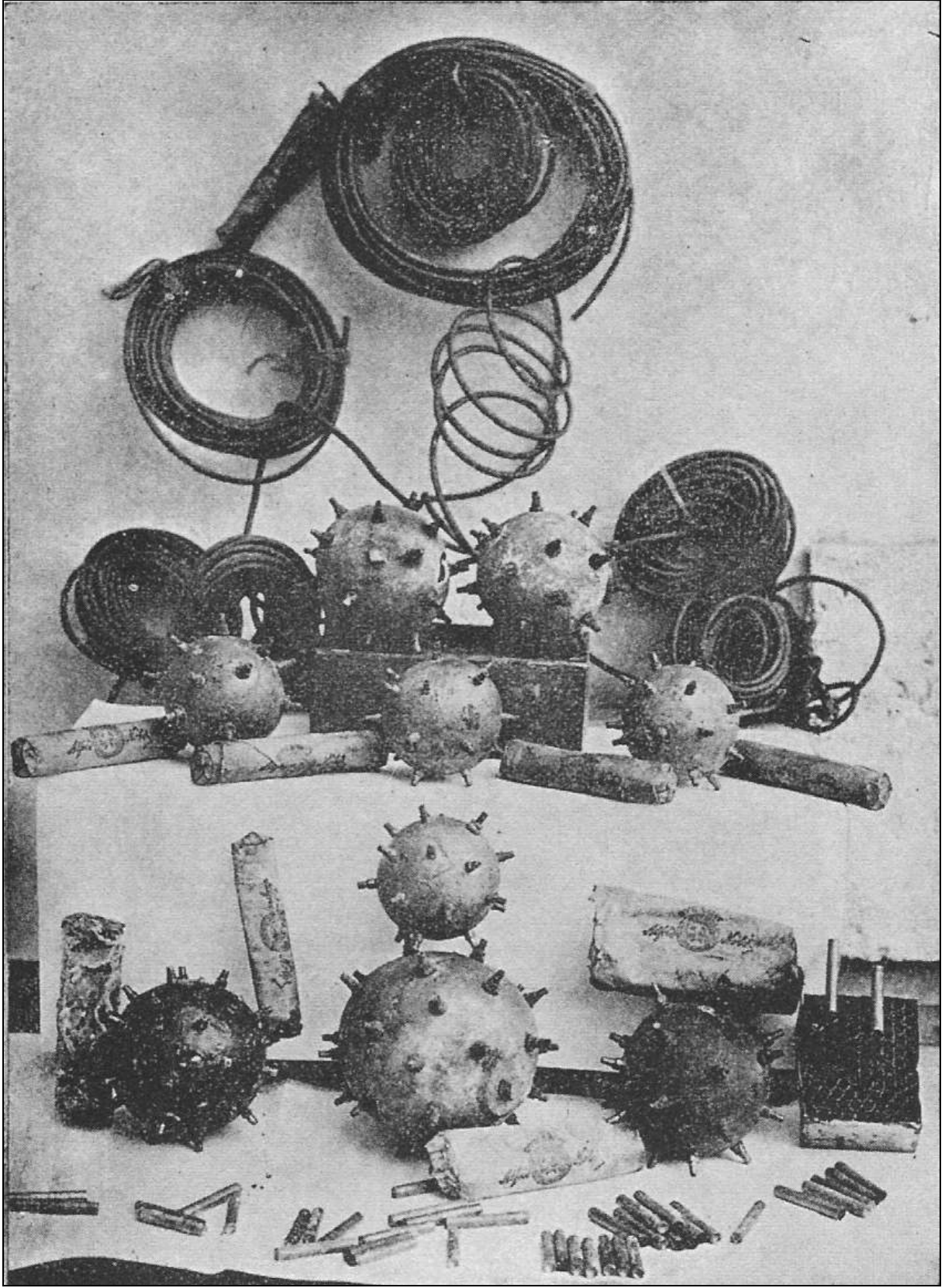
EKLER

Ek – 1 : Arapgir’de isyancı Ermenilerden ele geçirilen çeşitli yasadışı silahlar, bombalar, dinamit, barut ve fitiller.

(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.9.)

Ek – 2 : Arapgir’de isyancı Ermenilerden ele geçirilen çeşitli yasadışı silahlar.
(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.11.)

Ek – 3 : Sivas'ta ele geçirilen Ermenilere ait bombalar ve dinamit örnekleri.

(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.18.)

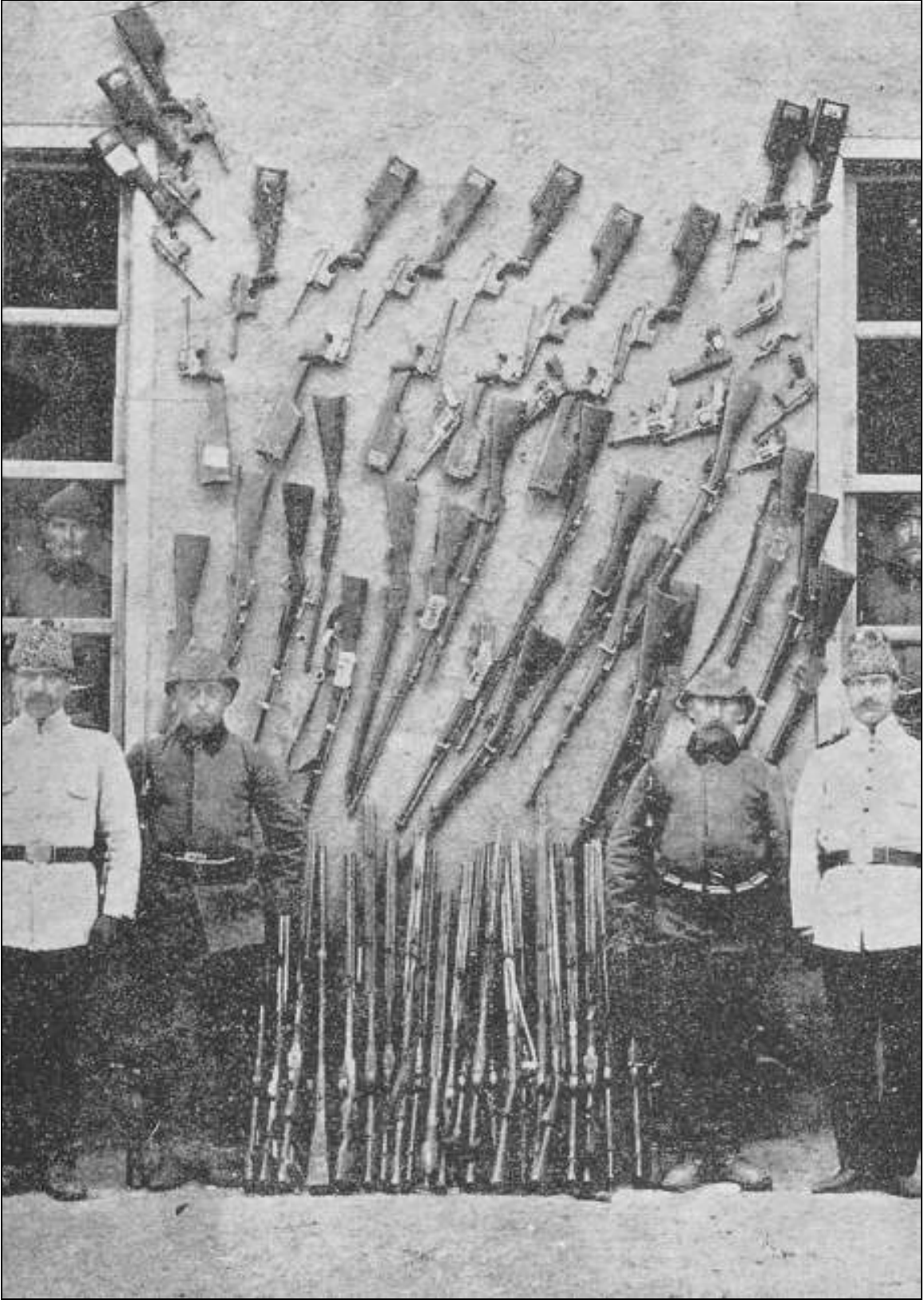
Ek – 4 . Taşnaksutyun İhtilal Komitesi arması.

(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.20.)

Ek – 5 : Diyarbakır'da kale dışında Dicle nehrine bakan Antranik mağarasına kapanarak suikastlar düzenlemeye yemin eden Mardinli komiteci Mardo'nun emri altında bulunan fedailer.
(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.25.)

Ek – 6 : Elazığ'da Ermenilerden ele geçirilen silahların bir kısmı.

(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.26.)

Ek – 7 : Van Tashnaksutyun çetelerinden bir grup. Van isyanında bilfiil çatışmaya katılmışlardır.
(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.31.)

Ek – 8 : Muş ve Bitlis civarında kurulup Bayezid ve Van sınırında Rus ordusuna öncülük eden ve Müslüman halklara karşı yaptığı zulüm ve kötülüklerle tanınan Ermeni çetelerinden bir grup.
(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.58.)

Ek – 9 : Kafkasya’da Türkiye’ye karşı savaşa katılmak için Ermenilerin seferberlik halinde gönüllü yazılmalarını biraz daha özendirmek için Ermeni nüfuzlu ve varlıklı ailelerinden küçük çocukların silahlı gönüllü kıyafetleriyle sergilenmesine ilişkin örneklerden.

(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.62.)

Ek – 10 : Ermeni çetelerinin elebaşlarından Murat. Aslen Sivaslıdır. Şebinkarahisar ihtilalini düzenlemiş, yönetmiş ve daha sonra Rusya'ya kaçmıştır.

(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.64.)

Ek – 11 : Çemişgezek ve Çarsacak kazaları Ermeni piskoposu Kirkor Efendi'ye, Amerika'daki Ermeni rahibi Hamazasb Vartabed tarafından hediye edilen, 1910 yılında basılan "Ermeni ana" tablosu.
(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.4.)

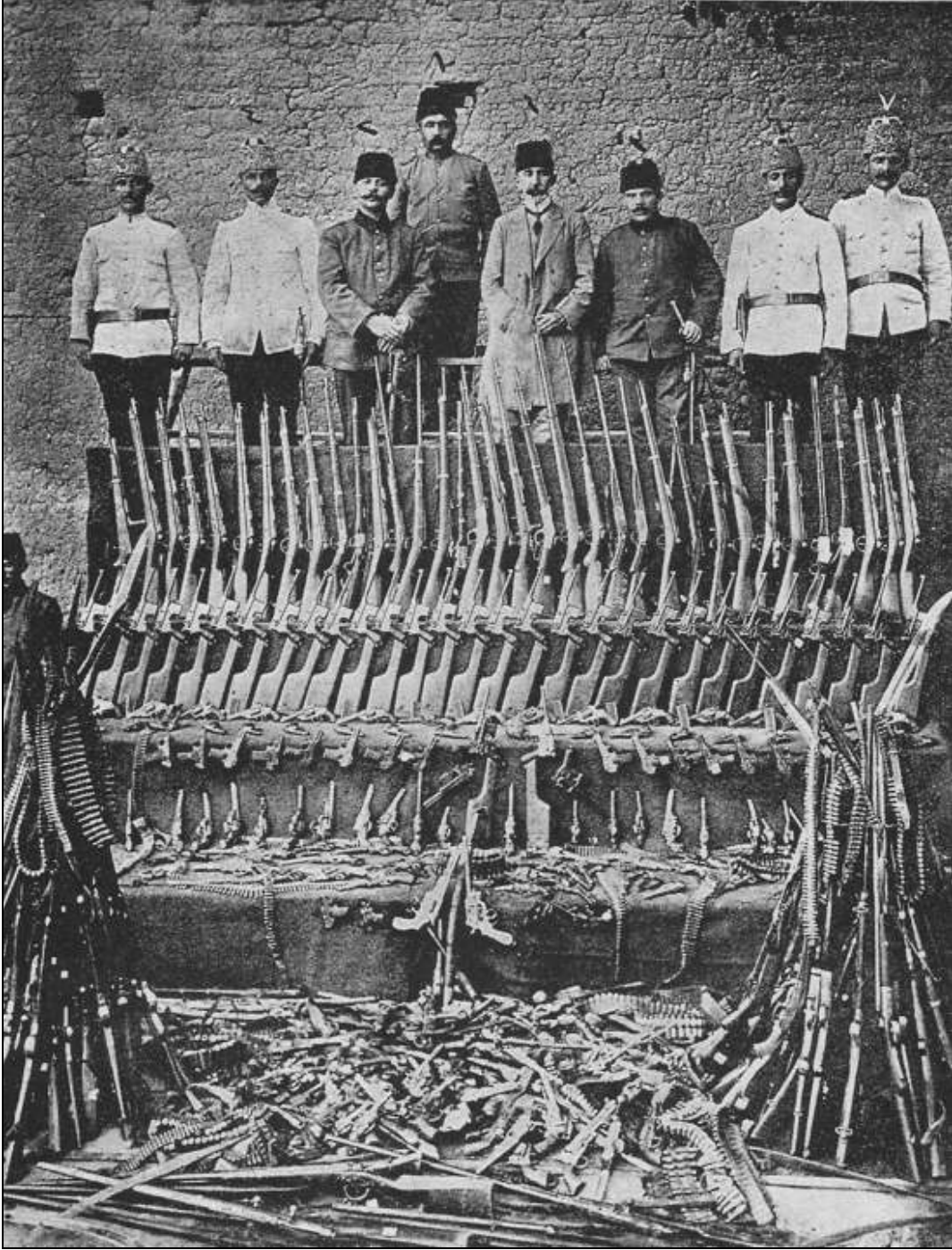
Ek – 12 : Cenevre’de 1909 da basılarak Osmanlı ülkesinin her yerine dağıtılan “Hürriyete doğru” tablosu.
(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.6.)

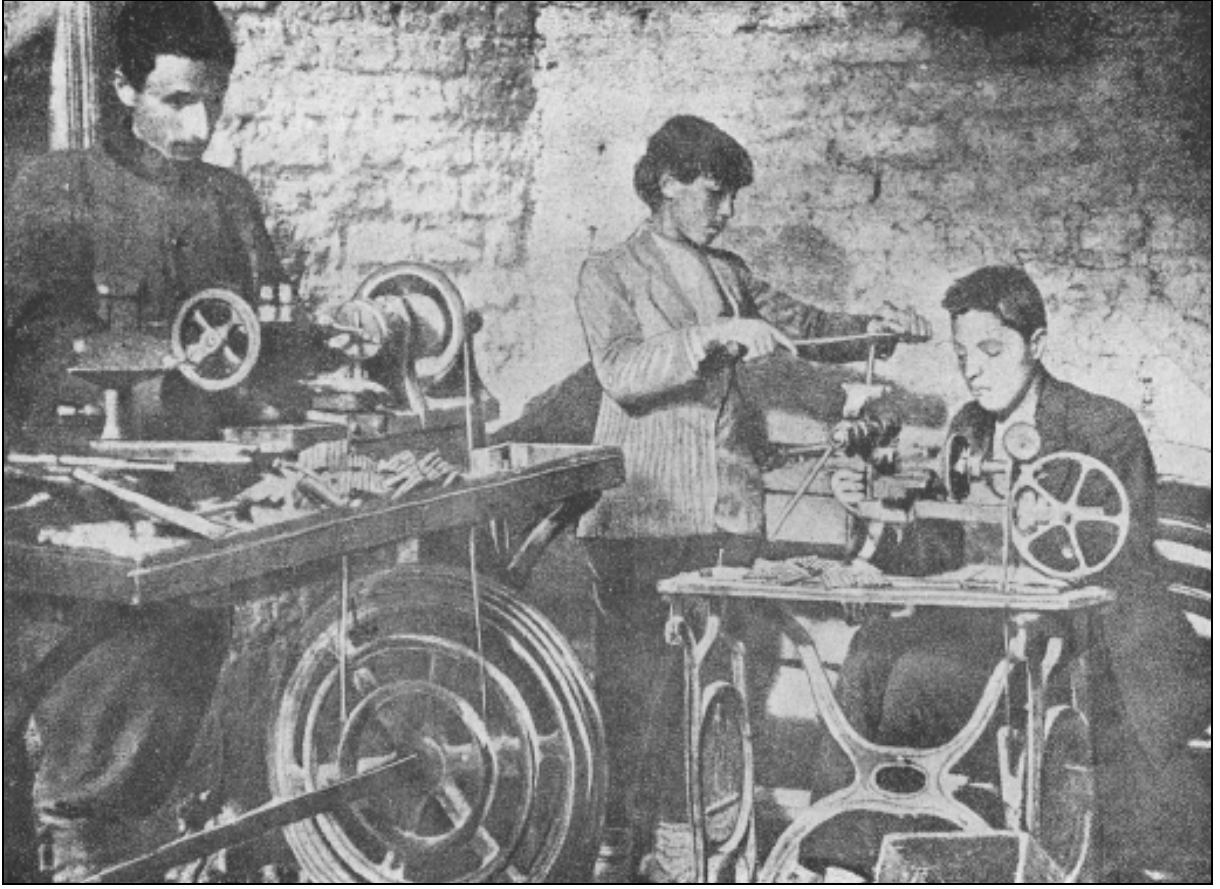
Ek – 13 : Hınçak Komitesi ve Hınçak çeteleri ileri gelenlerinin isimlerini yaşatmak için onların anısına Hınçak Komitesinin Varna şubesi tarafından hazırlanan tablo.

(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.11.)

Ek – 14 : Amasya’da isyancı Ermenilerden ele geçirilen silahlar.

(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.36.)

Ek – 15 : Ermeni askerlerin yer altındaki mahzenlerde mermi imal etmeleri.
(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.52.)

Ek – 16 : Savaşta cesaret ve yiğitlikleriyle öne çıkan Ermenilere verilmek üzere Rusya hükümetinin özel olarak hazırlattığı madalya. Etrafında “Ya Rap Ermeni’yi sen korusun!” cümlesi kazanmıştır.
(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.59.)

Ek – 17 : Van'ın Rus ordusu tarafından işgalini kolaylaştırmak için isyan eden Ermenilerin Osmanlı askerlerine karşı siperlerde savaşmaları.

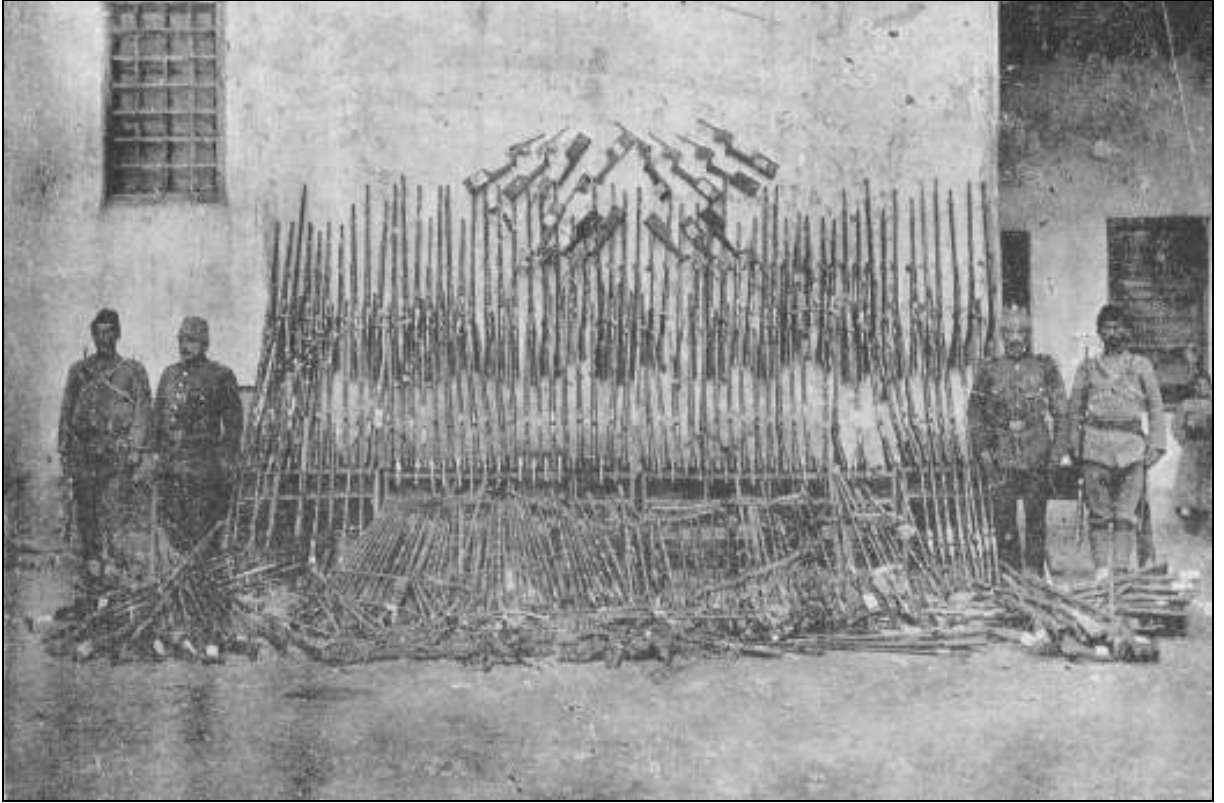
(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.51)

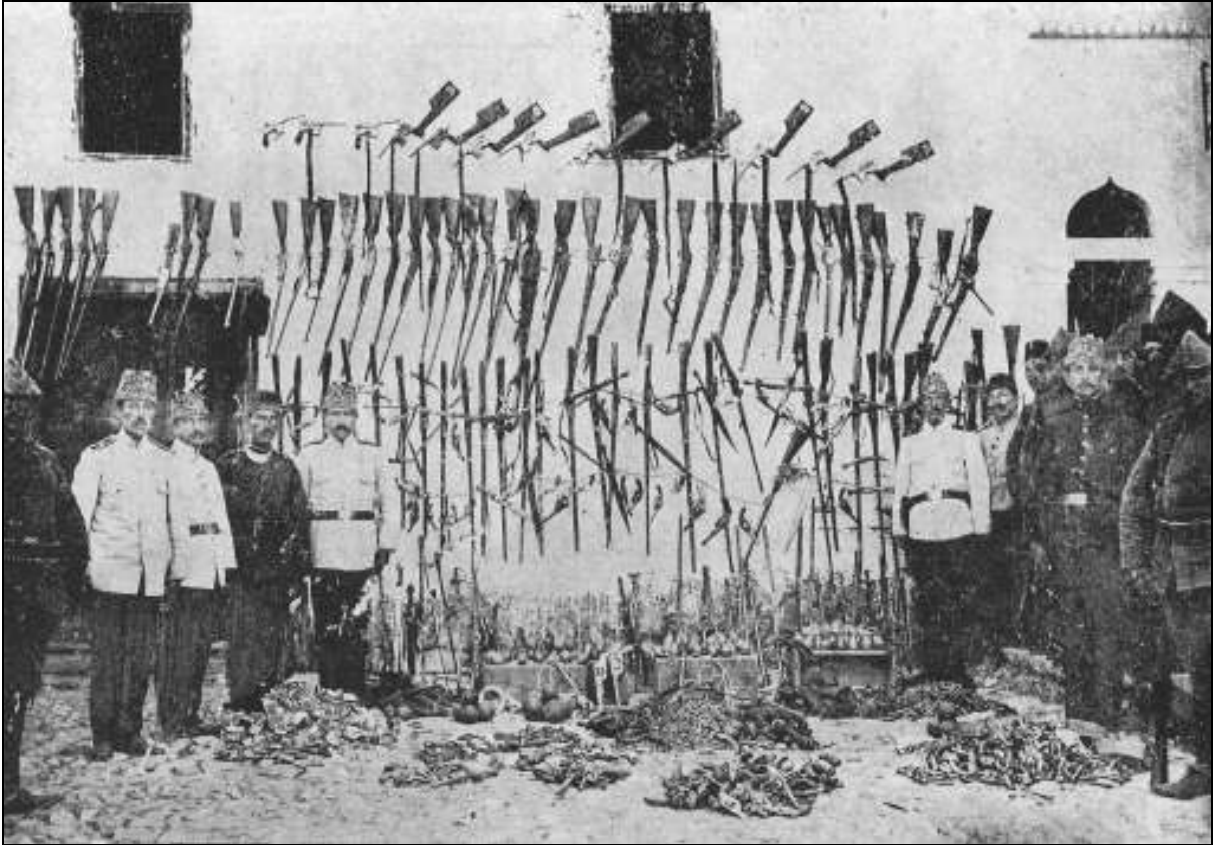

Ek – 18 : Hınçak gönüllü çetelerinden Hamazasb Çetesi.

(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.50.)

Ek – 19 : Malatya merkezinde isyancı Ermenilerden ele geçirilen silahlardan bir kısmı.
(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.45.)

Ek – 20 : Elazığ merkezi ve civarında yapılan aramalar sonucu isyancı Ermenilerden ele geçirilen silahlar ve patlayıcı maddelerin bir kısmı.

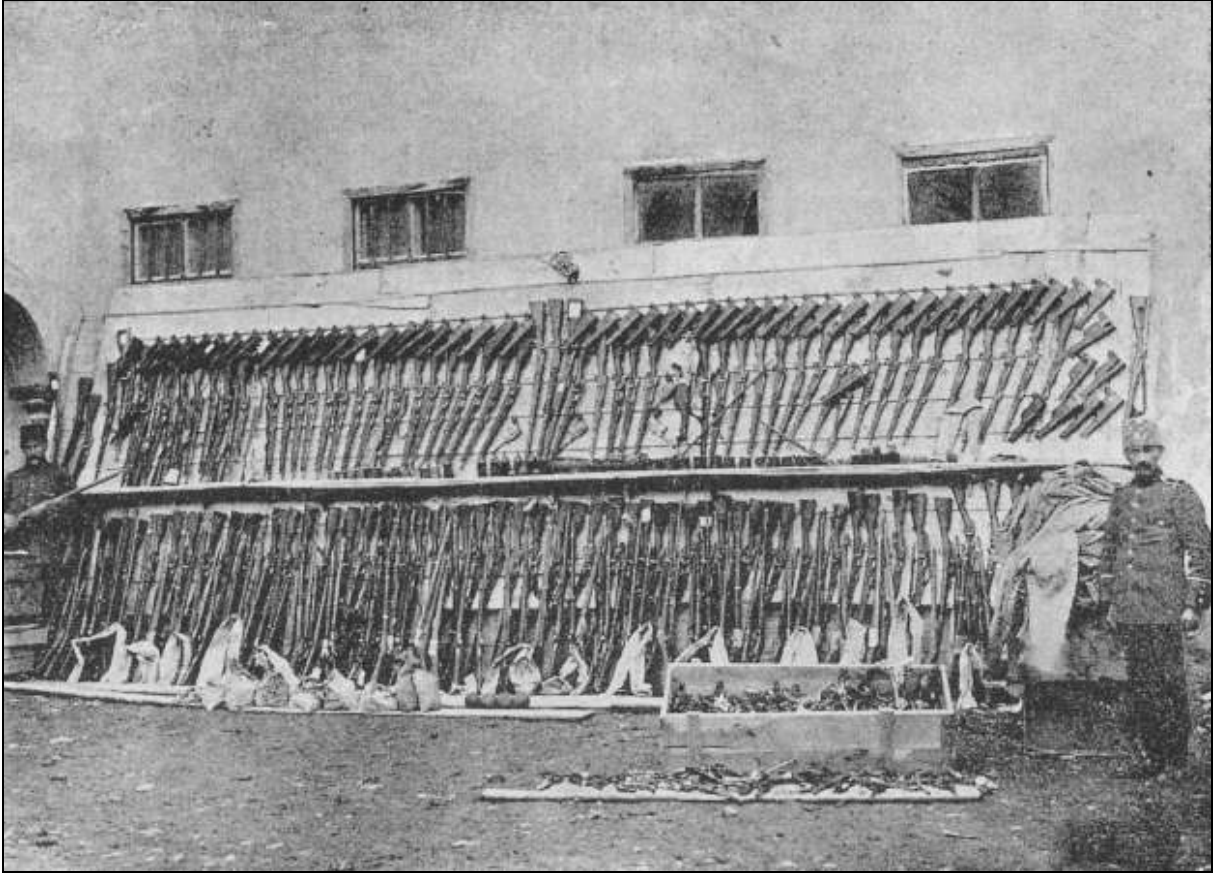
(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.43

Ek – 21 : Diyarbakır'da isyancı Ermenilerden ele geçirilen silahlar ve bombalar ile yakalanan ihtilal komitesi üyelerinden bir kısmı.

(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.33.)

Ek – 22 : Sivas merkez sancağında isyancı Ermenilerden ele geçirilen silahların bir kısmı ile özel olarak yapılmış jandarma elbisesi, asker borusu ve bombalar.

(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.29.)

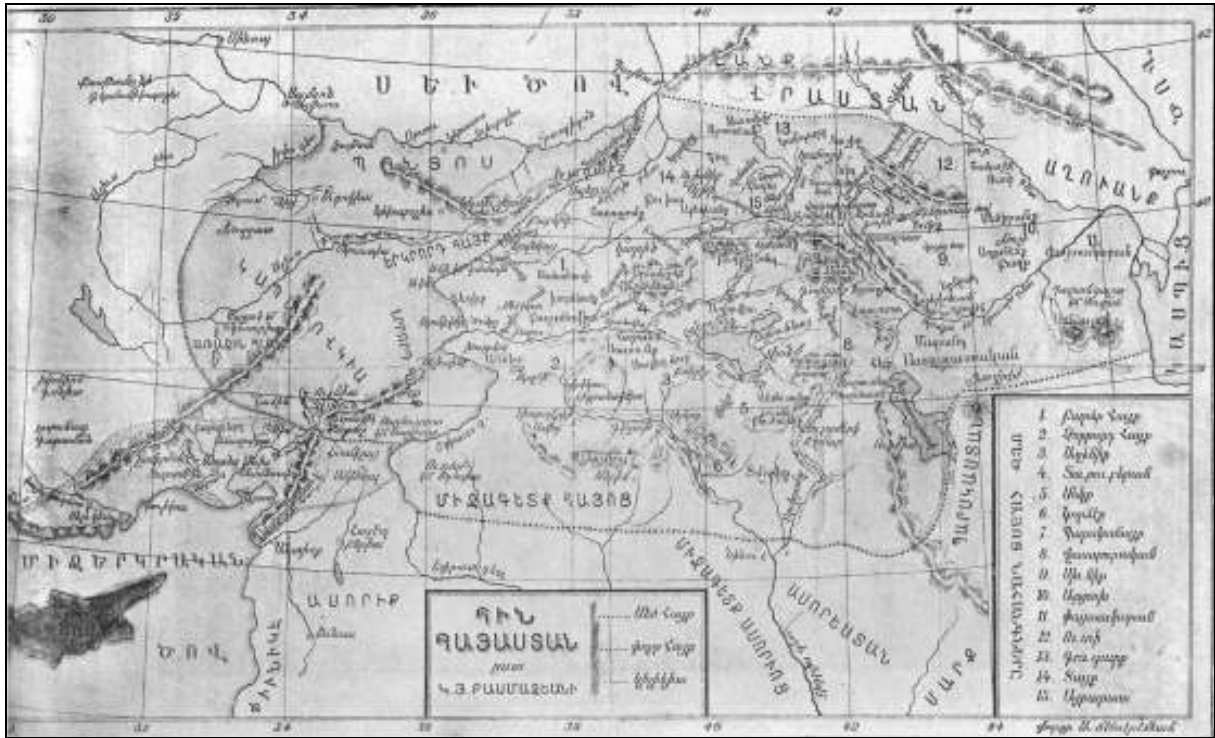

Ek – 23 : 14 Nisan’da Diyarbakır’da yapılan araştırmalarla meydana çıkarılan bombalar, yasadışı silahlar ve patlayıcı maddeler.

(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.28.)

Ek – 24 : Sivas'ta Ermeni çeteleri tarafından feci bir şekilde boğazlanan Jandarma Mustafa.
(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.18.)

Ek – 25 : Ermeni okullarında kullanılan Ermenistan haritası.

(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.9.)

Ek – 26 : Ermenistan'ı temsil eden bir tablo (Bir piskoposlukta bulunmuştur).
(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.3.)

Ek – 27 : Temsili Ermenistan (Bir piskoposlukta bulunmuştur)

(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.2.)

Ek – 28 : “Ermeni Kurtuluş Savaşı” isimindeki tablo.

(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.1.)

Ek – 29 : Muş ve Bitlis civarında kurulup Bayezid ve Van sınırında Rus ordusuna öncülük eden ve Müslüman halklara karşı yaptığı zulüm ve kötülüklerle tanınan Ermeni çetelerinden bir grup.
(Kaynak : *Ermeni Emelleri ve İhtilalci Hareketlerine İlişkin Resim ve Belgeler*, Ankara (t.siz), s.61.)

Ek – 30 : 1900'lü yıllarda Osmanlı eyaletleri.

(Kaynak : Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300 – 1600*, çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000, s.37.)